

ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди”
Кафедра історії та культури України
Навчально-науковий центр усної історії

(До 1100-річчя першої літописної згадки про Переяслав)

Джерела пам'яті

Історико-краєзнавчий альманах

Випуск 1

Народжені для випробувань

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
2007

УДК 94 (477) "1941/45"
ББК 63.3 (4 Укр) 624
Д 40

Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди" (протокол № 2 від 18 жовтня 2006 р.)

Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 1. Народжені для випробувань / Упорядник Т.Ю. Нагайко – Тернопіль: Астон, 2007. – 236 с.

Випуск присвячено пам'яті тих поколінь, що відчували на собі страждання і жах війни, стали носіями правди про героїчні та трагічні події того часу. Матеріали відображають події воєнного лихоліття 1941-1945 рр. і є добіркою сюжетів із життя людей, котрі стали безпосередніми учасниками й свідками подій того часу. Усі матеріали, що друкуються у виданні, надані до нього зі згоди їх авторів. Тексти спогадів та їх фрагменти надруковано мовою оригіналу із збереженням мовностилістичних та орфографічних особливостей, про що є відповідні позначення.

Видання адресоване науковцям, історикам, студентам та всім, хто цікавиться історією рідної землі.

Альманах засновано у 2006 році при навчально-науковому центрі усної історії кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

Редакційна колегія:

Віктор Коцур	– доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АПН України, головний редактор,
Микола Корпанюк	– доктор філологічних наук, професор
Анатолій Коцур	– доктор історичних наук, професор
Олександр Лисенко	– доктор історичних наук, професор
Олександр Удод	– доктор історичних наук, професор
Олександр Колибенко	– кандидат історичних наук, доцент
Олексій Лукашевич	– кандидат історичних наук
Оксана Тарапон	– кандидат історичних наук, доцент
Ольга Будугай	– літератор, старший викладач
Лариса Годліна	– музеєзнавець
Надія Черней	– вчитель-методист
Тарас Нагайко	– відповідальний секретар

Літературні редактори: Людмила Довбня, Людмила Кожуховська,
Тамара Товкайло

Відповідальний за випуск, укладач: Тарас Нагайко

ISBN 978-966-308-182-3

© Навчально-науковий центр усної історії
кафедри історії та культури України
ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ
імені Григорія Сковороди", 2007
© Тарас Нагайко. Упорядник тексту, 2007
© ТзОВ Видавництво «Астон», верстка, 2007

Зміст

Слово до читача.....	5
----------------------	---

Частина перша Ціна війни – занадто велика

Ціна війни – занадто велика (<i>Віра Дем'яненко</i>)	6
У тунелях таємничої Дори (історико-документальна повість) (<i>Ольга Будугай</i>)	8
Нові виміри історії про Дору (<i>Ольга Будугай, Андрій Будугай</i>)	59
Трагедія большой семи (мемуарні записи Олексія Івановича Губочкіна) (<i>Микола Губочкін, Тарас Нагайко</i>).....	70
Полину пам'яттю в минуле (автобіографічна повість) (<i>Микола Колесник</i>)	85
Життя продовжується... (біографічна оповідь) (<i>Василина Шавейко</i>)	107
Щоб пам'ятали... (<i>Надія Черней, Світлана Даниленко, Юрій Черней</i>)	118
Трагедія остарбайтерів: свідчення очевидців (<i>Тетяна Соловійова, Андрій Черепанов</i>)	129
Протоколи допитів свідків та учасників ліквідаційних акцій як джерело періоду нацистської окупації України (<i>Олексій Гончаренко</i>)	137

Частина друга Сторінки пам'яті та шани

Виставка до Дня Перемоги в нашому університеті (<i>Сергій Зражевський</i>)	148
Пам'яті Великої Перемоги (<i>Світлана Чернецька</i>)	149
Петро Єгорович Карзанов (<i>Світлана Чернецька</i>)	151
Іван Іванович Задорожний (<i>Світлана Чернецька</i>)	151
Петро Федорович Бугайов (<i>Світлана Чернецька</i>)	153
Леон Кехельман і сім'я Сорок (<i>Світлана Чернецька</i>)	154
Леонтій Андрійович Хмельницький (<i>Світлана Чернецька</i>)	155
Про себе... (<i>Андрій Карпенко</i>)	157
Ананій Федорович Болілий (<i>Петро Болілий</i>)	159
Михайло Петрович Толочко (<i>Оксана Вовчок, Сергій Зражевський</i>)	160
Сиві коси у 18 років Раїси Іванівни Савченко (<i>Ольга Будугай</i>)	163

Михайло Іванович та Марія Гнатівна Пономаренки (<i>Лідія Кириченко</i>)	168
Павло Петрович Калініченко (<i>Лідія Руденко</i>)	170
Квіти для дідуся Павла (<i>Юрій Руденко</i>)	171
Петро Миколайович Бойко (<i>Марія Березьницька</i>)	172
Стефан Родіонович Макаров та Іван Максимович Ткаченко (<i>Олеся Ткаченко, Вікторія Тарапон</i>)	177
Бережіть дітей від війни! (<i>Ольга Метелиця</i>)	182
Микола Якимович Братчик та Мефодій Костьович Бережний (<i>Ольга Шкира</i>)	185
Іван Карпович та Зоя Олексіївна Ізмалкови (<i>Валентина Лізньова</i>)	187
Єдине свідчення (<i>Олександр Колибенко</i>)	188
Михайло Андрійович Матвієнко (<i>Тарас Нагайко</i>)	190
Обпалене війною дитинство (<i>Надія Коцур</i>)	197
Від Сули до Ельби: шлях до перемоги (<i>Надія Коцур</i>)	198
Про мого батька: солдатська нагорода (<i>Катерина Коцур</i>)	199
В обіймах смерті (<i>Анатолій Коцур</i>)	200
Літописець рідного краю (<i>Борис Білецький</i>)	201
За журналістським плугом – на полі освіти (<i>Віктор Коцур</i>)	203
Здрастуйте, рідні (Не забути тої слави) (<i>Петро Коцур</i>)	205
З мертвих воскрес (<i>Петро Коцур</i>)	206
Пам'ятаймо ваші імена (<i>Петро Коцур</i>)	208
Вересень, 1943... (<i>Петро Коцур</i>)	209
Zwangsarbeit для мільйонів (<i>Сергій Литвиненко, Андрій Будугай</i>)	210
Нелегка доля остарбайтера (<i>Тарас Нагайко</i>)	213
Пам'ять – найцінніший скарб (фрагменти спогадів жителів сіл Переяслав- Хмельницького району Київської області) (<i>Тарас Нагайко</i>)	215

Слово до читача

Історико-краєзнавчий альманах “Джерела пам’яті” створено при навчально-науковому центрі усної історії кафедри історії та культури України ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди” для публікації матеріалів, пов’язаних із науковою діяльністю центру, що відображають історичне минуле України та входять у поле зору усної історії як галузі історичної науки. Зокрема матеріалів усного походження (спогадів, інтерв’ю), даних польових досліджень та наукових розвідок, щоденників, мемуарів, листів, документів, наукових статей тощо.

Перший випуск альманаху є збіркою матеріалів, у яких збережено пам’ять про події воєнної доби 1941-1945 рр. У своїй структурі представлений випуск розділено на дві основні частини. До першої частини увійшли спогади людей, на чюю долю випало жити в буремні роки воєнного лихоліття, колишніх в’язнів концтаборів, оstarбайтерів, матеріали конкурсних робіт, присвячених проблемі дослідження життя жертв нацизму. До другої частини увійшли матеріали виставки “Не думай, що війна була давно, забудеш – стане знову на порозі”, присвяченої 60-й річниці перемоги над фашизмом у Другій світовій війні, яка була проведена в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди. Серед них – статті, інформації, автобіографічні оповіді, документальні відомості, розповіді працівників зазначеного навчального закладу про долю своїх рідних, фотодокументи із сімейних архівів, літературні нариси, уривки інтерв’ю зі свідками війни. Не всі матеріали, включені до збірника, прямо стосуються подій зазначеного часу. У деяких із них війна виступає лише епізодом біографії людини. Окрім зазначених матеріалів, до збірника увійшли статті, написані співробітниками та студентами Переяслав-Хмельницького ДПУ для університетської газети “Педагогічні обрії” з нагоди 60-ї річниці з дня Перемоги над фашизмом, документи вітчизняних архівів тощо. Маємо надію, що вони викличуть інтерес у читача.

Висловлюємо щирю подяку всім, хто брав участь у роботі над першим випуском альманаху, та запрошуємо до співпраці зацікавлені сторони аби спільно долучитися до справи збереження та відтворення історичної правди про минуле нашої держави.

*З повагою
Тарас Нагайко,
керівник навчально-наукового центру усної історії*

Частина перша

Ціна війни – занадто велика

Віра Дем'яненко,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри загальної історії,
методології і методики навчання

9 травня 2005 року людство відзначало шістдесятю річницю перемоги над гітлерівською Німеччиною. Для народів Радянського Союзу – це День Великої Перемоги у Великій Вітчизняній війні над загарбниками, що прагнули не лише ліквідувати СРСР як цивілізацію і як країну, не тільки підкорити, а й фізично винищити значну частину населення.

Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 року вторгненням німецьких військ на територію Польщі. Поступово війна втягла у свою орбіту 61 державу, 80% населення земної кулі. Вона мала коаліційний характер і тривала шість років. Блоку агресорів – Німеччині, Італії, Японії та їх союзників – протистояла антигітлерівська коаліція, ядром і головною силою якої були Великобританія, СРСР і США. Радянсько-німецький фронт був головним на європейському континенті. Війна супроводжувалася колосальним зруйнуванням, знищенням десятків тисяч міст і сіл, незчисленим лихом для мільйонів людей.

Ціна війни та її людських втрат занадто велика. Радянський Союз, за останніми і все ж неповними даними (повних ми, напевно, не будемо мати ніколи, оскільки людське життя в радянській системі, особливо за часів сталінізму, не було цінністю), втратив понад 27 млн. осіб, Німеччина – 6,5 млн., Італія – 500 тис., Польща – 4,1 млн., Югославія – 1,7 млн., Франція – 600 тис., Великобританія – 350 тис., США – 405 тис. Трагічною була доля військовополонених. Німці захопили близько 5,7 млн. радянських військовополонених. До кінця війни вижило близько одного мільйона і стільки ж вступило до формувань, що співпрацювали з гітлерівцями. Національне багатство радянської країни скоротилося майже на 30% (у Великобританії – на 0,9%, у США – на 0,4%).

Що стосується України, то втрати її цивільного населення були більші, ніж втрати на фронті через те, що відбулося масове знищення військовополонених і цивільних у таборях, тюрмах, гетто, у ході операцій проти партизанів та під час бойових дій, адже територією України фронт прокотився двічі. За радянськими джерелами, в Україні діяло понад 200 концентраційних таборів і таборів примусової праці. Кілька офіційних цифр дають уявлення про масштаби масового винищення населення:

- понад 200 тис. у Янівському таборі у Львові (8 тис. дітей лише за два місяці);
- понад 100 тис. у Бабиному Яру;
- 340 тис. у Дарницькому таборі;

Загальні втрати України у війні склали 5,5 млн. цивільних жертв і 2,5 млн. загиблих на фронті (19% від усього довоєнного населення). Демографічні втрати ще більші. Вони становлять приблизно 14,5 млн. осіб (убитих, померлих від хвороб і голоду, евакуйованих, депортованих, мобілізованих, емігрантів, а також втрати природного приросту). Населення УРСР зменшилося за роки війни із 41,9 млн. до 27,4 млн. осіб. Із близько 3 млн. усіх депортованих з окупованої радянської території 2,2 млн. осіб були вивезені з України до Німеччини як робоча сила (більшість було репатрійовано після війни).

Світ знає про трагедію чеського села Лідіце, французького Орадур-сюр-Глан, білоруської Хатині, що були спалені німцями разом із мешканцями. Вони стали символами звірств гітлерівських окупантів. В Україні було 250 таких сіл, 17 з них – у Київській області. Мате-

ріальні збитки в Україні (за радянськими даними) оцінювались у 286 млрд. карбованців. Загальні збитки СРСР становлять 679 млрд., із яких 255 млрд. – у Росії, 75 млрд. – у Білорусії, 20 млрд. – у Латвії, 17 млрд. – у Литві, 16 млрд. – у Естонії.

Перемога Радянського Союзу у війні не була наслідком мудрого, безпомилкового керівництва війною Сталіним, Державним Комітетом оборони і Верховним командуванням. СРСР переміг незважаючи на колосальні помилки партійно-політичного керівництва. Небезпечна авантюристична політика радянського уряду перед війною призвела до утворення спільного кордону між СРСР і нацистською Німеччиною, створивши, по суті, плацдарм для раптового удару агресора. Майже півтора року радянські збройні сили відступали, бо їм було куди відступати, на відміну від армій європейських держав, які капітулювали. Радянські війська мали територію і, отже, час для підготовки контрудару. Радянський Союз мав міцний тил, зцементований як патріотизмом народу, так і жорстокістю гітлерівських окупантів, що не залишали іншого вибору, крім боротьби до кінця. Досить міцною виявилася і сама радянська система. Важливу роль відіграла й допомога, надана Радянській країні США і Великобританією. Населення СРСР жило надто тяжко, народ звик до незгод: до недосипання, недоїдання, необлаштованого житла і тому зміг витримати такі жахливі умови воєнних років, яких не витримав би жоден європейський народ.

Вражаючим, звичайно, було єднання всіх народів Радянського Союзу, що спільно виступили на захист своєї Вітчизни, проти ворога, що ніс загрозу всьому людству. У братських могилах у землі майже всієї Європи поряд лежать казах і єврей, таджик і узбек, вірменин і азербайджанець, українець і росіянин. Вони тоді не ділили землю, мови, власність, хіба що могли поділитися останньою цигаркою чи скоринкою хліба. І не на радянського солдата, що переміг фашистського монстра, лягає провина за те, що на його плечах у визволену Європу в'їхав інший монстр. Якщо можна зрівнювати нацизм і сталінізм, то неможливо проводити паралелі між радянським і німецьким солдатом. Один визволяв свою землю, інший прийшов завойовувати чужу. І сьогоднішнє критичне ставлення до радянської системи не відміння і не знецінює масовий героїзм на фронтах і в тилу. Масовий героїзм проявлявся не під тиском чи в ім'я репресивної держави, а як і у всіх нормальних країнах – в ім'я порятунку Вітчизни. І характер війни історично точно відображений у її назві: Вітчизняна, Велика.

Велика ж драма тієї війни не завершена ще й досі. Її витоки полягають у тому, що Перемогу у солдата вирвала на фінальному етапі система. Народ замість сподіваної свободи знову перетворили в інструмент. Перемога ж зміцнила систему й розширила її територію. Драма розігрується в щорічних помпезних військових парадах на Красній площі при напівзлиденному існуванні солдата-ветерана, про якого згадують лише дев'ятого травня, чи під час чергових політичних ігор. Драма продовжується в складному ставленні жителів Східної Європи і Прибалтики до бронзових монументів солдата-визволителя у сталінській гімнастерці. І принаймні незрозумілим сьогодні видаються плани спорудження пам'ятників Сталіну в Ялті та на Прохорівському полі при тому, що на всій колишній окупованій радянській території в лісах, болотах, на полях тліють кістки не похованих по-людському радянських солдатів, руйнуються, заростають бур'яном (і людським забуттям) тисячі могил на місцях боїв, у селах та містечках, у злиденних умовах помирають останні учасники тієї війни. Це значить, що драма продовжується. Ми ще не позбулися тяжкого тягаря тоталітаризму в наших душах. Гордий, вільний солдат-визволитель ще не став священною пам'яттю гордого вільного народу. Пам'ять про ту війну є одним із джерел формування самосвідомості народу, вона має переконувати в безперспективності розв'язання конфліктних ситуацій воєнними засобами, а нові наукові дослідження на розширеній документальній базі дадуть можливість уточнити події, відкрити нові імена, і трагедія та подвиг народу набудуть більш глибокого, загальнолюдського звучання.

(Матеріал надрукований у газеті ПХДПУ імені Григорія Сковороди "Педагогічні обрії", №31)

У тунелях таємничої Дори (історико-документальна повість)

Ольга Будугай,

ст. викладач кафедри літератури і методики навчання

Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету
імені Григорія Сковороди

Анотація

Історико-документальна повість “У тунелях таємничої Дори” розкриває маловідому сторінку Другої світової війни. У ній розповідається про долю колишнього остарбайтера, який з грудня 1942-го року по травень 1945-го поневірявся в німецькій неволі, був у чотирьох концтаборах фашистської Німеччини, у тому числі в’язнем підземного секретного табору-заводу Міттельбау-Дора. На цьому заводі за наказом Гітлера виготовляли надсучасну на той час секретну зброю – ракети під кодовою назвою V-2 (“фау-2”), на які Гітлер покладав особливі надії в ході війни після безпрецедентної поразки в Сталінградській битві.

Усі факти, імена й події повісті документальні, записані з оповіді самого головного героя – Дмитра Павловича Савченка, уродженця міста Гуляйполя Запорізької області, і перевірені за документальними джерелами.

Вступ

*Серед багатьох документів, які мені довелося тримати в руках у своєму житті, один примушує сильніше битися моє серце й лецатами стискає душу. Це скромна ксерокопія фрагменту загальної відомості в’язнів концтабору Міттельбау-Дора від 01.11.1944 року. Її наша сім’я після довгих пошуків одержала з Німеччини. У цьому сумному списку в’язнів є рядок і про мого батька: **Sawtschenko Dmitro** (“Савченко Дмитро”), категорія **Pol.R** (“Політичний. Росія”), далі його табірний номер 12 618. Під таким же прізвищем значаться ще 11 чоловік. Але з жодним із цих людей з тим самим прізвищем моєму батькові так і не судилося познайомитися ні в тому кривавому вирі скалічених доль під гіркою назвою “війна”, ні пізніше...*

KZ-Gedenkstätte Mittelbau-Dora

Kohnsteinweg 20
99734 Nordhausen

Tel.: (03631) 3636

Fax: (03631) 40181

KZ-Gedenkstätte Mittelbau-Dora 99734 Nordhausen

GUS - Ukraine
СНГ - Украина
332830 - Запорожская обл.
г. Гудняполе
ул. Набережная, дом 268
Савченко Дмитрий Павловичу

Нордхаузен, 3.04.1996г.

Ваш запрос о подтверждении Вашего пребывания в концлагере
"Миттельбау-Дора"

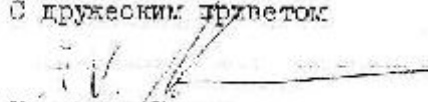
Уважаемый г-н Савченко,

Большое спасибо Вам за Ваше письмо.
Мы хорошо поняли, какое значение для Вас имеет высказанная Вами
просьба и поэтому охотно произвели тщательные поиски в нашем
архиве.

Мы прилагаем к этому письму копию выдержки из общего перечня
всех узников концлагеря "Дора-Миттельбау" и относящихся к нему
внешних лагерей от 1-ого ноября 1944-ого года.

Мы надеемся, что мы таким образом смогли Вам помочь.

С дружеским приветом

Корнелия Клуге,
к-т фил. наук

Директор мемориала
"Миттельбау-Дора"

Приложение:

Копия выдержки из общей ведомости всех узников концлагеря
"Миттельбау-Дора" и относящихся к нему внешних лагерей
от 1-ого ноября 1944-ого года /на немецком языке/, содержащей
записи о Вашей личности.

Відповідь Дмитрові Савченку з меморіалу Міттельбау-Дора (Німеччина)

Gesamtaufstellung 199 - 11/44 KZ DORA

Lfd. Nr.	Häftl. Art	Häftl. Nr.	Name u. Vorname	Geburts-Datum
9901.	Pol.P	62415	Sawikowski Jan	25. 3. 18
9902.	Pol.R	73427	Sawin Iwan	28. 2. 11
9903.	Pol.R	73289	Sawin Michail	16. 6. 25
9904.	Pol.R	70571	Sawin Wasilij	3. 3. 14
9905.	Pol.H	83362	Sawin Wasilij	20. 11. 18
9906.	Pole	89403	Sawka Zygmunt	31. 7. 26
9907.	Pol.R	91470	Sawkin Iwan	16. 8. 15
9908.	Pol.R	11778	Sawkin Wasilij	9. 1. 22
9909.	Pol.R	27138	Sawonjez, Alexandr	1. 1. 05
9910.	Pol.R	70055	Sawran Onoprij	12. 6. 03
9911.	Pol.R	26187	Sawtschenko Alesej	3. 2. 20
9912.	Pol.R	61642	Sawtschenko Alexandr	16. 2. 19
9913.	Pol.R	26927	Sawtschenko Awran	19. 11. 24
9914.	Pol.R	12618	Sawtschenko Baitro	20. 11. 25
9915.	Pol.R	88850	Sawtschenko Gregorij	4. 4. 09
9916.	Pol.R	91471	Sawtschenko Gregorij	18. 10. 23
9917.	Pol.R	12956	Sawtschenko Grigorij	7. 8. 22
9918.	Pol.R	23383	Sawtschenko Grigorij	21. 1. 20
9919.	Pol.R	23210	Sawtschenko Makar	26. 4. 91
9920.	Pol.R	27384	Sawtschenko Michail	25. 10. 18
9921.	Pol.R	27847	Sawtschenko, Nikolaj	29. 11. 18
9922.	Pol. R	19549	Sawtschenko Petro	16. 5. 21
9923.	Pol.R	18726	Sawtschuk Alexander	22. 10. 86
9924.	Pol.R	66046	Sawtschuk Karpo	4. 4. 21
9925.	Pol.R	04295	Sawtschuk Petro	18. 5. 25
9926.	BV	30105	Sayda Paul	27. 1. 05
9927.	Pol.R	27880	Sazonow Wasilij	14. 12. 16
9928.	Pol.F	31711	Di Scala Marcel	2. 10. 16
9929.	Pol. It	34600	Scarpa Ernesto	5. 4. 14
9930.	Pol.F	30437	Scipion Albert	21. 9. 07
9931.	Pole	80229	Scislawski Stanislaw	8. 5. 02
9932.	Pol.T	16545	Scuzinsky Medislaw	1. 1. 12
9933.	Pole	21556	Sczepniak Leon	26. 11. 07
9934.	Pol.R	26652	Sczepanienko Nikolaj	21. 11. 19
9935.	Pol.R	37549	Sczemp Nikolaj	8. 8. 25
9936.	Polit.	16225	Sedob Jan	27. 8. 88
9937.	Pol.F	38796	Sedob Jean	7. 12. 02
9938.	Pol.L	34511	Sedob Jan	18. 9. 09
9939.	Pol.F	43329	Secretant Henri	11. 10. 16
9940.	Pole	76768	Sedek Oczaslav	24. 11. 27
9941.	Pole	33108	Sedek Julian	8. 9. 15
9942.	Polit.	14072	Sediwac Josef	20. 11. 89
9943.	Polit.	16192	Sedlacek Ladislav	16. 6. 02
9944.	Pol.R	73490	Sawinjed Nikolaj	5. 5. 16
9945.	Pol.R	23045	Sezanu Grigorij	31. 2. 27
9946.	Pol.T	22506	Sedlak Bratislaw	31. 8. 98
9947.	Pol.R	63449	Sedlow Nikolaj	17. 12. 23
9948.	Pol.J	32657	Sega Janez	25. 1. 12
9949.	Ass Z	74531	Beger Albert	14. 5. 16
9950.	Ass Z	74479	Beger Bernard	1. 2. 28

Сторінка загальної відомості в'язнів Дори.
Під №9914 – дані про Дмитра Савченка

Частина перша

Власній долі назустріч

Розділ 1. Дуб прадіда Карпа

Край городу моїх батьків стоїть величезний дуб, якому вже більше ста років. З дитинства я запам'ятала слова когось із старших родичів, що його посадив мій прадід Карпо Карпенко. Так це чи ні – про це сьогодні може оповісти лише сам дуб. Цього величезного мовчуна можна обхопити руками тільки вдвох, а одній людині – не вдасться. Красень дуб не лише захищає посаджену під ним городину від заморозків, але й дарує щоліта тінь, яка рятує їй життя у спеку.

Широко розкинувши, немов козацькі рамена, пишні гілки, дуб захищає весь мій рід від усякої біди. Як і більшість селянських династій нашої України-страдниці, цього горя по самі вінця випив і мій давній рід. Та чи не найбільше випробувань переніс мій батько, Дмитро Павлович Савченко, який неповнолітнім був примусово відправлений до Німеччини як остарбайтер, а невдовзі пройшов по черзі крізь пекло чотирьох концтаборів фашистської Німеччини...

Митя народився саме на свято Дмитра Солунського, восьмого листопада 1925-го року, у селянській сім'ї міста Гуляйполя, що на Запоріжжі. Первісткові зраділи й батько Павло Павлович Савченко, і мама, Оксана Карпівна. Молоде подружжя жило спочатку на подвір'ї батька Оксани, Карпа Карповича Карпенка – кремезного чоловіка середнього зросту й козацької статури. Дід Карпо, мабуть, більше від усіх зрадів появі онука. Його діти вмирили ще маленькими. Живими залишилися тільки дочки Оксана й Горпина. Та хіба ж на дівчат уділять землі? А її ой як треба було!

– Тепер, коли підросте Митик, обов'язково повинні на хлопчика дати якійсь шмат землиці, – радів дід Карпо. Він називав онука тільки пестливо – Митик – і дуже ним тішився.

Проте так і не збулися мрії старого про землю. Навпаки, незабаром, у 1929-му році, довелося зятеві Павлові Савченку самому відвести до колгоспу власну корівчину. А дідусь Карпо помер прямо під скиртою в степу, під час штучного голодомору 1933-го року, створеного слугами Сталіна, які "боролися за щастя народу". А за п'ять років до цієї всеукраїнської трагедії померла і двадцятитрьохлітня дочка Карпа Карповича Оксана. Митя втратив матір, коли йому було всього три роки. Ще меншою була його сестричка Маня. А трапилося це так.

Одного дощового вечора поралась Оксана коло хліба. Тільки витягла з гарячої печі паляницю, аж тут помітила, що череда пройшла вулицею, але їхня корова до свого двору не повернула, а пішла далі. Оксана як була біля жаркої печі в одній сорочці, так і вискочила за хвіртку. Холодний дощ періщив по молодиці весь час, поки вона наздоганяла і заганяла корову до двору. Так і не переодягнувшись, мокра до нитки, Оксана завела корову до хліву, прив'язала, попорала. І лише потім зайшла до хати. А незабаром вона злягла від застуди, що переросла в запалення легень. Померла Оксана, залишивши двох малят сиротами.

Тепер Павло Павлович став удівцем. Через деякий час одружився з дівчиною Улітою Куц. Улита Семенівна народила від нього двох дочок: у 1934-му році – Любу, а в 1936-му – Тоню. Нелегко було подружжю піднімати на ноги малюків. До труднощів додалося ще й нове горе: у 1936-му році померла дворічна Люба.

Життя з мачухою по-своєму загартувало дух Дмитра. Він виріс терплячим, невибагливим, працелюбним. З раннього віку навчився сам собі давати раду. Цінував мудре слово, людський досвід, дотепний жарт, вірну дружбу. Митя любив ігри з сусідськими дітьми. Ді-

тлахи мирилися, але інколи траплялися й бійки. Не минав Митя ні хлоп'ячих ігор з друзями, ні бійок. Не ховався за чужими спинами, якщо доводилось у бійці постояти за себе або захистити слабшого. Найкращими його друзями були Вася Шамрай із сім'ї лікаря й сирота Федя Бриленко, який перебував на утриманні колгоспу. Федя був на два роки молодшим від Миті й тягнувся до нього, як до старшого брата. Федя часто бував у Миті вдома. Улита Семенівна частувала обідом обох. Особливо Феді подобався її смачний борщ.

Дмитро вже в юності вмів багато чого робити власними руками. Допомогавав батькові працювати вдома і в колгоспі, носив колгоспникам-полільникам воду в степ. Батько Павло Павлович навчив Дмитра доглядати за пасікою, садом і виноградом, брав хлопця полювати на зайців і пернату дичину.

Сам же Павло Павлович багато перейняв від свого батька Павла Пилиповича, який вдома випікав хліб, булки. Дружина Павла Пилиповича продавала той хліб і булки на базарі. Батьківський досвід допоміг Павлові Павловичу Савченку після роботи в колгоспі працювати в Гуляйпільській пекарні.

У роки штучного голодомору, коли помер дід Карпо, Митя почав пухнути. Врятувало від смерті тільки те, що ходив до початкової школи у своєму районі Гуляйполя з назвою Бочани, де на великій перерві учням один раз на день давали по тарілці супу. Дома ж їсти було нічого: доводилося радіти навіть "маторженикам" із листя береста, що ріс у дворі. Ходили в степ виливати з нір ховрахів, м'ясо яких у ті роки вважалося просто делікатесом. Вжив, дякуючи досить міцній від природи статурі і невибагливості до умов життя.

Савченківське подвір'я стояло на вулиці Набережній, що йшла паралельно до річки Гайчур. По обидва боки Гайчура на кілька кілометрів, мов те веретено, витяглося усе місто Гуляйполе. У цих краях і зараз усе ніби дихає степом, волею. Сама назва річки "Гайчур" у перекладі з тюркської означає "річка, що вільно тече в степу". А назва містечка? Тільки послухати: "Гуляй, поле!" За легендою, перші поселенці були в захваті від незорих степових просторів і тому так нарекли тоді ще село Гуляй-Поле. Не дивно, що буремні літа першої третини ХХ століття міцно переплелися у Гуляйполі з історією махновської вольниці. А ще до офіційного затвердження цього населеного пункту його першими поселенцями були волелюбні втікачі-кріпаки.

Місто народилося в 1785-му році як державна військова слобода, адміністративно воно було розбите на райони-сотні з виборним старостою на чолі. Тут розселили військових під захистом Дніпровської укріпленої лінії, яку почали будувати ще в 1770-му році. Назви сотень міцно закріпилися за назвами різних кутків містечка і деякі дожили до наших днів: Бочани, Гурівка, Вербівка та інші.

Савченки жили в районі, який по-вуличному і зараз називають "Бочани". У ХІХ столітті річка Гайчур була судноплавна, широка. Мешканці Бочан переправлялися на протилежний берег на бочках. Звідси й назва "Бочани", а протилежний берег Гайчура вищий, тому його мешканців називають "горянами" або "гурянами", а район – "Гурівка". Не раз підлітки-бочанці мірялися силами з гурянами, доходило навіть до "стінки на стінку". Брав участь у цих баталіях на лузі біля річки й Митя. А старий дуб діда Карпа край городу залишався мовчазним спостерігачем цих боїв.

Уже в дні юності Миті дуб був таким великим, що з його товстих гілок зробили кілька добрих бочок для засолювання городини на зиму. Дуб усе ріс, густішав, ширшав, тягнув свої зелені руки до сонця. А над його пишною кроною вітрами проносилися події, свідком яких і зараз є наш могутній зелений велетень.

Розділ 2. Новий відлік часу

Після закінчення початкової чотирикласної школи на Бочанах Митя продовжив навчання в середній школі номер один у центрі Гуляйполя. Батько працював бригадиром у колгоспі “Червоноармієць”, Улита Семенівна – у городній бригаді цього ж колгоспу.

Почалося літо 1941-го року. Митя закінчив шостий клас. Допомогавав батькам, радів літнім канікулам разом з друзями Васею та Федею. Сестричка Маня закінчила чотирикласну школу, а Тоні було лише п’ять років.

Погожим ранком 22 червня 1941-го року батько звелів Миті відвезти на колгоспних конях у лікарню на перев’язку вчителя першої школи Микиту Микитовича Лютого. Митя запряг коней у бричку-бідарку, відвіз учителя в лікарню й став чекати на вулиці, доки зроблять учителю перев’язку.

Микита Микитович вийшов, кульгаючи, з лікарні. У вчителя був стурбований вигляд, він серйозно сказав:

– Ось підлікую свою ногу й піду на війну.

– Яку війну? – злякався юнак.

– У лікарні почув по радіо: Німеччина порушила угоду про ненапад і почала війну з нами.

Жахлива новина швидко розповсюдилася по місту, у серця людей заповзала тривога. Мирному життю настав кінець. З цього моменту почався навий відлік часу...

Уже кілька тижнів Митя бачив відступ Червоної Армії. Одна військова частина затрималася на деякий час на Бочанах на постій. На подвір’ї сімей Савченків та їх сусідів Зуйченків розташувався лазарет для поранених і хворих бійців. У сусідів Кравченків і Пуриків жив медперсонал. Майже в кожній родині на Бочанах жили солдати.

Керував лазаретом літній офіцер медслужби з Кіровоградщини. Митя чимось йому сподобався, мабуть, нагадав йому про онуків. На той час рідний батько Миті вже воював на фронті. Юнак потягнувся до цього лікаря, який виявив до нього батьківську увагу. Особливо тішила хлопця солдатська форма, яку подарував йому лікар. У ній Митя уявляв себе справжнім бійцем: йому було неповних шістнадцять, на фронт ще не брали.

Лікар мав окрім медичного досвіду, ще й живе почуття гумору. Отже, лікував не тільки медпрепаратами, але й теплим словом, добрим жартом. Миті запам’ятався один із прикладів такого лікування.

Польова кухня цієї частини розташувалася біля громадського колодязя з питною водою, недалеко від подвір’я великої і дружної сім’ї Шейків. Їжу для поранених з кухні доводилося носити зовсім молодому бійцю з Беларусі Гаврилові. Щоразу, коли новобранець приносив страви до лазарету, лікар питав у нього:

– Гаврило, а ти вже обідав?

– Габедал, – відповідав на білоруський кшталт новобранець.

– А Митька зможеш побороти?

– Пабару!

І між Митею та Гаврилом починалося дружнє змагання з боротьби. А значить – обід у поранених поєднувався з веселим видовищем, своєрідним сеансом “сміхотерапії”. Для дорослих це було жартом, а підлітку дуже хотілося здолати “справжнього бійця” Гаврила. Тому Митя старався щосили.

Гаврило був старшим від Миті, проте ані зростом, ані міццю не відрізнявся. Супротивники переборювали один одного по черзі. Бійці підбадьорювали обох. А коли щастило перемогти Миті, лікар зітхав:

– Гаврило, Гаврило, як же ти з німцем будеш воювати, коли Митька не подолаєш?

Тоді Гаврило починав новий двобій з юнаком, щоб підняти свій авторитет. Азарт і напруга передавалися вболівальникам. Сцена змагання повторювалася майже щодня, але нікому не набридала.

Однак і ця військова частина незабаром залишила Гуляйполе. На пам'ять про шпиталь у Миті залишилася форма, яку він, як і раніше, любив одягати. А коли восени 1941-го року німці ввійшли в місто, Улита Семенівна її знищила, щоб не накликати біди. Неважко уявити, що могло б трапитися, коли б цю форму раптом знайшли фашисти.

Миті довго не вірилося, що окупанти прийдуть і почнуть господарювати на його рідній землі. Він любив читати про великих полководців і мандрівників, слухати про них від бувалих оповідачів. Йому подобалися слова великого Олександра Невського: “Хто до нас із мечем прийде – від меча й загине!” Закоханий в історію й географію, Митя знав, що земля слов'янська завжди гідно зустрічала ворогів. У народі в дні відступу Червоної Армії ходила притча про те, що один мудрий старець провістив: “Фашист дійде до Волги, нап'ється з неї води, але цією ж водою й захлинеться. А коли повернеться до Німеччини – побачить, як на неї накладуть хрест” (тобто її розділять на чотири частини).

Історія підтвердила це пророцтво. Проте якою страшною ціною!!!

Розділ 3. Півкілограма борошна

Осінь 1942-го року закінчувалася для молоді й підлітків окупованих фашистами міст і сіл України в очікуванні страшних повісток з приводу їх відправки в Німеччину на примусові роботи. 1 грудня 1942-го року таку повістку від коменданта Гуляйполя отримав і Дмитро Савченко. Вимагали з'явитися на медкомісію для від'їзду на роботу в Німеччину. Дмитро уникав цієї медкомісії. Він ховався деякий час у своєї тітки Марії Семенівни Батрак, яка жила в іншому кутку міста, що носив ім'я видатного ватажка повсталих рабів у Давньому Римі Спартак.

Через кілька днів до них у Спартак прийшла Дмитрова сестра Марія з невтішною звісткою. Комендант надіслав батькам попередження, що в разі ще однієї неявки Дмитра на медкомісію вся сім'я Савченків буде відправлена до Німеччини, а їхнє майно – конфісковано.

8 грудня 1942-го року Дмитро пройшов медогляд і незабаром був вивезений разом з багатьма земляками в місто Ессен на заході Німеччини. Їх шлях почався на залізничній станції Гуляйполе, яка розташована на відстані семи кілометрів від міста Гуляйполя. У кожному “телячому” вагоні було по два німецьких солдати, озброєних автоматами. Першою залізничною станцією на їх шляху, яку проминули без зупинки, була станція Пологи. Вона знаходиться в місті Пологах, розташованому на віддалі 18-ти кілометрів від Гуляйполя. Потім їх маршрут пройшов через Запоріжжя, далі – у напрямку Київщини. Пройшло більше, ніж півдня до їхньої першої зупинки в місті Білій Церкві, що знаходиться недалеко від Києва. Під час неї Дмитрові та його землякам вперше дали поїсти: насипали по мисці супу. Дмитро мав із собою з дому ще мед і хліб...

Під час цієї вимушеної мандрівки молодь була сумною, але співала разом українських і російських народних пісень. Удруге зупинилися вже в польському місті Перемишлі. Тут Дмитро та його земляки вдруге пройшли медкомісію, але набагато ретельнішу, ніж у Гуляйполі. Нацисти боялися завозити у свою країну інфекції. Хворим не боронили повертатися додому.

На початку їхнього шляху по залізниці один хлопець із Гуляйполя, Іван Міщенко, по-тай зробив сам собі штучну рану: він прогриз шкіру на власній руці. У Перемишлі на тому місці була вже велика рана. Юнак по секрету сказав Дмитрові, що таку “операцію” він по-

тай робив уже вдруге. І знову Іванові Міщенку поталанило повернутися в Гуляйполе, додому.

У Перемишлі здорову молодь перевели в інші вагони, які могли рухатися по більш вузькоколіній залізниці Західної Європи. Потім зупинили поїзд в Ессені. Десять днів пробули на карантині, жили в залі одного кінотеатру. Там зібрали багатьох юнаків і чоловіків, розділили їх на окремі бригади, які виконували різні види роботи. Бригада, в якій знаходився Дмитро, налічувала п'ять хлопців. Юнаки працювали на прибиранні вулиць після бомбардувань авіації, розбирали руїни будівель. В один із днів під час роботи Дмитра і ще трьох хлопців несподівано заарештували поліцаї.

Спочатку п'ятий член їхньої бригади був заарештований разом з усією бригадою. Це був юнак із хутора Дорожнього Гуляйпільського району. У день арешту хлопець не працював разом зі своєю бригадою. За наказом начальника він допомагав як підсобний робітник французьким військовополоненим виконувати дрібний ремонт будинків, які були не дуже зруйнованими від нальотів авіації. Ризикуючи власним життям, військовополонені засвідчили, що цей юнак увесь робочий день був у їхній бригаді й що він не міг у цей час зробити якийсь протизаконний вчинок. Завдяки сміливості французів цей хлопець був звільнений поліцією.

Протягом двох годин трійка заарештованих перебувала в підвалі. Потім почався допит. Перекладач під час допиту повідомив, що юнаки звинувачуються в крадіжці півкілограмового пакунка борошна. Ні Дмитро, ні ще два гуляйпільці (Павло Шрамко і Костянтин Чернявський), ні заарештований разом з ними четвертий товариш (Іван з Донеччини) провини своєї не визнали, бо вони й не бачили того злочасного півкілограмового пакунка борошна. Сцена допиту відбувалася під дулом автомата.

Після допиту юнаків відправили по двоє в дві сусідні камери-“одиночки”. Площа кожної з них складала всього лиш один квадратний метр. Дмитро потрапив в одну камеру з Павлом, а Костя – з Іваном. Сидячи на підлозі із вимушено зігнутими в колінах ногами, Митя спиною вперся в стіну.

Незабаром він упав у напівсон. Йому наснилося величезне й брудне чи то озеро, чи то болото. І в мутній воді, і на березі стояла велика череда телят. Берег був такий грузький, що телята зав'язли по коліна в багнюці. На березі сидів на великому камені начальник табору остарбайтерів в Ессені Петро. Він увесь дрижав від холоду й натягував свою сорочку аж на коліна, намагаючись хоч якось зігрітися. Раптом Петро наказав Дмитрові самому впрягтися у великого воза, що був з горою завантажений мішками й стояв на березі без коня.

– Запрягайся та обвези воза навколо озера! – сердито скомандував Петро.

– Не потягну я його по такій багнюці, – відповів Дмитро.

– А я тобі кажу – вези!

Дмитро впрягся у віз і почав його тягнути. Той виявився важким. Проте Митя відчув, що віз рухається не за допомогою коліс, а пливе за ним по повітрю. Митя встиг зробити майже повне коло, але тут крізь сон почув сигнал підйому й різко прокинувся.

Коли камери відкрили та всіх чотирьох повели вмиватися, Дмитро розповів товаришам про сон, що його здивував.

– Так ти майже дотягнув цей віз? – перепитав Костя.

– Майже дотягнув, – підтвердив Дмитро.

– Мабуть, німці тебе відпустять, – щиро зрадів Костя.

– Ой шкода, що ми не змогли заснути, – журився Іван, – а то й нам би наснилося щонебудь, як тобі!

Проте в тій же в'язниці від заарештованих раніше поляків юнаки дізнались, що у фашистів таких затриманих на волю не випускають. Усі вони називаються превентивно

ув'язненими – їх доля свавільно вирішується німцями без суду. А юнаки все ж таки сподівалися, що в їхній справі чесно розберуться й випустять невинних на волю.

Розділ 4. В'язень №133

Через три тижні затримані стали в'язнями превентивного ув'язнення. 2 березня 1943-го року хлопці опинилися в концтаборі Нідерхаген біля міста Вевельсбурга. Замість імені Дмитрові тепер дали номер 133 – усе, що залишилося від якогось невідомого юнакам померлого в'язня. Павлові дали № 5, а Кості – № 72.

З перших же днів свого табірнього існування хлопці добре засвоїли, що людське життя надто дешево цінувалося “істинними арійцями”. З 25-ти привезених у транспорті двох ув'язнених німці залишили біля воріт. На наступний ранок заради власної розваги й остраху іншим невільникам есесівці цих двох повісили. Уперше в житті Дмитро побачив своїми очима загибель невинних людей від свавілля фашистів. Есесівці діяли зухвало, будучи переконаними, що їх ніхто ніколи не примусить відповідати за знущання над в'язнями.

Уже через десять діб після прибуття в Нідерхаген Дмитро залишився без усіх трьох своїх супутників. Його товариші не витримали табірнього режиму і тяжкої праці. Іван, страждаючи від нариву на п'ятці, не міг взувати голандошуге (взуття в'язнів із дерев'яною підшоною і шкіряним верхом) і був відправлений у команду ослаблених в'язнів. Найслабкіших есесівці там просто добивали. Уже до кінця першого тижня перебування в концтаборі Івана не стало в живих.

Наступним загинув Костя Чернявський, якого під час роботи есесівець убив ударом держака кайла. А Павло Шрамко захворів дизентерією, і його теж знищили в команді для ослаблених в'язнів. Знаючи, що Дмитро уболіває за долю земляків, днювальний їх бараку таємно показав йому те, що залишилося від Павла, – смугасту форму з номером 5.

Від каторжної праці Дмитро й сам був ледь живий. Особливо боліли дуже поранені руки. Прикро було, що вони більше всього постраждали не в робочі дні, а в неділю, коли в'язні мали право на відпочинок. Ось як це відбулося.

У вихідний есесівці влаштували собі розвагу. За їх наказом ув'язнені кримінальні злочинці-німці примушували політичних в'язнів змагатися між собою. На ділі це повернулося додатковим покаранням працею.

Від кожного блоку призначили по одній парі в'язнів-учасників. Ці “спортсмени мимоволі” повинні були якомога швидше голими руками навантажити гравієм повні носилки, потім удвох із товаришем бігом перенести їх через міст, розвернутися і, повернувшись по мосту назад до купи гравію, висипати гравій з носилок і тут же знову почати навантажувати їх тим же гравієм. Таку процедуру довелось зробити багато разів підряд. Бандити підганяли політичних. Кримінальним злочинцям за старання есесівці пообіцяли додатковий пайок. Староста блоку наказав іти на цей “спорт” Дмитрові й ще одному в'язневі від їхнього бараку.

Есесівці розважалися, доки їм не набридло. Бандити старалися щосили, підганяючи в'язнів. У результаті кожного кримінального злочинця преміювали кухлем кави з бутербродом, а політичні ледь дотяглися до своїх бараків: їм довелося радіти й тому, що залишилися живими.

Біля бараку до Дмитра підійшов чех Франек і попросив показати йому свої руки.

– Малишко, Малишко, що ж стало з твоїми руками! – пожалів він.

Співчували й намагалися допомогти юнакам і інші товариші. А руки його дійсно нагадували суцільну рану, на пальцях обвисала шкіра. Йти ж у табірну лікарню-ревір Дмитро боявся, бо чув, що там не дуже панькалися з хворими. Щоб визначити, чи ти ще працездат-

ний, давали команди “Присісти!” “Підвестися!”. Якщо в’язень не міг сам підвестися, його відправляли вже не на лікування, а на ліквідацію. Могли, наприклад, просто “шприцювати” – зробити укол з отрутою. Гіркий жарт ходив між в’язнями: “З концтабору шлях на волю лише один – через трубу крематорію”. Життя і здоров’я в’язнів справді цінувалися гітлерівцями надто низько.

І все ж тут було не лише горе. Дмитро відчував і дружню підтримку своїх товаришів по нещастю. Для того, щоб новачкам дати більше шансів вижити в нелюдських умовах, швидше до них адаптуватися, бували в’язні примушували новоприбулих нести після роботи в табір трупи загиблих під час зміни товаришів. Цей прийом був одним із етапів своєрідної концтабірної ініціативи і загострював у новачків інстинкт самозбереження, розвивав почуття колективізму, без якого самому в концтаборі просто неможливо вижити. Мертвих в’язнів тягли на перекличку, бо пунктуальні німці мусили переконатися, що й за межами табору в команді не трапилося втечі.

Після загибелі земляків Дмитро близько зійшовся зі своїм сусідом по койці – руським Леонідом із Ростова-на-Дону. Він народився в 1924-му році в Україні. Пізніше їхня сім’я переїхала в Росію, та Леонід не забув українську мову. Він потрапив у Нідерхаген на тиждень раніше Дмитра. Його примусово відправили до Німеччини для роботи на якомусь заводі. Леонід втік із того заводу. Його спіймали й відправили в концтабір.

Дмитрові ще кілька раз довелось зустрітися із Франеком. Чех обережно роздивлявся його рани на руках.

– Ох Малишко, Малишко, які в тебе руки! – зажурено промовляв Франек, хитаючи головою.

Чех казав ще щось на своїй рідній мові. І хоча Дмитро не розумів усіх його слів, але добре відчував, як із глибин душі Франека переливаються в його змучене тіло краплі тепла й світла...

Незабаром нацисти вирішили ліквідувати табір у Вевельсбурзі, що був філією Бухенвальда. Лише в липні 2004 року Дмитро Савченко дізнався від свого французького побратима Андре Сельє, колишнього в’язня, який після війни став істориком, що табір у Вевельсбурзі не призначався для потреб воєнної економіки. У ньому впорядковували старовинний замок Вульфенштайн, щоб там спорудити головний олтар чорного ордену СС.

12 квітня 1943-го року транспорт у складі 339 чоловік, серед яких був і Дмитро, відправився із Вевельсбурга до Бухенвальда. Він їхав цілу добу, доки не прибув на станцію Веймар. Семеро чоловік, не витримавши цього переїзду без їжі й води, померли в дорозі.

Зі станції в’язнів везли вантажівками. Коли підіймалися на кузов машини, один есесівець ударив Дмитра прикладом між лопатками за те, що в юнака не було сили залізти на машину. Товариші самі втягнули непритомного Дмитра в кузов. Так він, втративши свідомість, і приїхав у Бухенвальд. Друзі по нещастю перетягли хлопця через ворота в табір.

Дмитро прийшов до тями на апельплаці біля залізної брами з цинічним написом “Jedem das Seine” (“Кожному – своє”).

Розділ 5. “Кожному – своє”

Гітлерівці спорудили концтабір Бухенвальд у 1937-му році на схилах гори Еттерсберг у Тюрінгії, недалеко від міста Веймара. “Бухенвальд” у перекладі з німецької означає “Буковий ліс”. До тих страшних часів, доки коричнева чума ще не почала розповзатися по Європі, Веймар був відомий світові як осередок культури. Тут жили і створили багато шедеврів Лукас Кранах-старший, Йоганн Себастьян Бах, Кристоф Мартін Віланд, Готтфрід Гердер, Фрідріх Шіллер, Йоганн Вольфганг Гете, Ференц Ліст.

Навесні 1800-го року в замку Еттерсбург гостював Фрідріх Шіллер. Тут він закінчив свою драму “Марія Стюарт”. Багатьох митців надихали мальовничі дуби і буки цієї місцевості. Готтфрід Гердер під час прогулянки під буками написав свого “Зимового вірша”. Тут Йоганн Вольфганг Гете написав “Нічну пісню мандрівника”. Він у захваті оспівував величні буки гори Еттерсберг у своїх листах. Чи міг би він припустити, що саме ці його улюблені дерева в майбутньому дадуть назву концтаборові, у якому за 8 років його існування гітлерівці будуть мучити 238 тисяч чоловік, а 56 тисяч в'язнів уб'ють?

Документи свідчать, що нацистський уряд намагався надати своїм діям видимість юридично правомірних, щоб забезпечити собі алібі й виправдати себе в очах людства. Проте самі закони, введені ним для боротьби зі своїми політичними супротивниками, були просто знущанням з елементарних вимог правосуддя.

Початок масових переслідувань антифашистів було покладено інсценованою самими ж нацистами пожежею рейхстагу 27 лютого 1933-го року. Уже 28 лютого вони змусили президента Німецької республіки видати декрет про захист народу й держави, який розв'язав їм руки для активних заходів проти своїх політичних ворогів. Декрет скасував ряд основних демократичних прав, записаних у Веймарській конституції, у тому числі й свободу особи.

Одним із засобів приведення цього декрету в дію було використання владою так званого превентивного ув'язнення. Розпорядження про таке ув'язнення видавалося поліцією без висунення звинувачення заарештованому. У результаті політичні противники фашизму, не вчинивши протизаконних дій, позбавлені нормального судочинства, потрапляли за ключий дріт на невизначений термін. (Чи не перегукується таке судочинство з рішеннями “трійок НКВС” в СРСР, зі свавільним позбавленням життя навіть голодної дитини за підібрані в полі колоски в чорні дні голодомору, приведенням у дію “вищої міри соціалістичного захисту”?).

Превентивне ув'язнення відбувалося в концтаборах, порядки в яких суперечили елементарним правам людини. Жодних юридичних засобів захисту проти застосування превентивного ув'язнення не було, заарештований ставав мішенню відвертого свавілля.

Уже саме будівництво табору на горі Еттерсберг стало пеклом для в'язнів, змушених щоденно працювати по 14-16 годин під окриками й ударами есесівців із сотень “Мертвої голови”. Охоронці підганяли рабів киями, зброєю, придиралися до кожної дрібниці. Жодних технічних засобів, що могли полегшити каторжну працю, не застосовувалося, усе робилося за рахунок дешевої робочої сили: каміння били ломами, носили на плечах, часто бігом. Кожен камінь, узятий для вимощування апельплаца для перекличок, дороги в таборі, навколо нього й між казармами, був принесений в'язнями, що обливалися потом, мали криваві мозолі на ногах і роздавлені, покалічені пальці на руках. Горе тому, чий камінь здавався есесівцю замалим. Тоді починався “спорт” – вправи до втрати свідомості для одного цього в'язня чи для всієї колонії, у якій він працював.

Землю копали лопатами й виносили носилками – великими ящиками, до яких кріпилися дві довгі палиці. Для штрафних команд ці ящики були спеціальні, ще більші. Есесівці слідкували за тим, щоб носилки не часто опускалися на землю та час перепочинку не затягувався. У тих місцях, де треба було вигребти дуже багато ґрунту для закладання фундаменту будівель, використовували вагонетки. Як правило, в'язні самі, без постійного контролю наглядачів, штовхали ці вагонетки угору, через купи сміття, зав'язуючи в багні у спеку – влітку, у мороз – взимку, коли руки примерзали до заліза.

Стовбури величезних вікових буків, колись оспіваних Йоганном Вольфгангом Гете, в'язні переносили на своїх плечах колонами по 20-40 чоловік. Прикладом особливого садизму есесівців було застосування “гузових колон”: у звичайного сільського парокінного воза

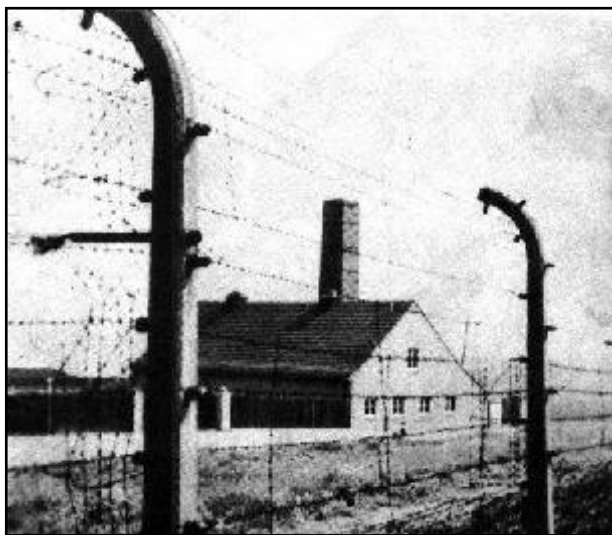
запрягали в'язнів, кожному надівали через плече й груди шлейку, що ланцюгом кріпилася до загального ланцюга, за якою вся колона тягнула навантаженого воза. Кілька чоловік підштовхували воза, допомагали на підйомах, тримаючись за спиці великих коліс. Один направляв дишло, керував возом. Таких гужових колон було в таборі чотири. У них запрягалися “особливо неповноцінні” раби – євреї та радянські полонені.

Есесівці передусім дбали про будівництво приміщень для офіцерів, коменданта, вілл есесівців – “фюрерхаузів”, огорожі табору з 23-ма сторожовими баштами-вишками, майстерень, пізніше – заводських приміщень, залізничної гілки на Веймар. Будівництво ж приміщень для в'язнів затримувалось або дозволялося тільки після офіційного робочого часу. В'язні жили в недобудованих бараках-блоках.

Довгий час люди гинули від голоду, спраги, морозу, спеки, рабської праці, суворих фізичних покарань. Побої, позбавлення їжі й води, підвішування на стовпах, покарання палицями на штоках-козлах змінювалися на стояння виструнчившись аж до глибокої ночі. Одного разу після втечі “зелених” (професійних злочинців-німців, що носили на табірній смугастій куртці зелений знак-трикутник) весь табір стояв впродовж вісімнадцяти годин на апельплаці, після чого в'язням дали оселедців і картоплі без жодного ковтка води, а п'ятьох заручників-антифашистів убили за тих, хто втік.

Вихідних, вільного часу в Бухенвальді під час будівництва не було.

Зима 1937-го року випала особливо люта. А теплого одягу в'язням не давали, шарфи, навушники були заборонені. Для багатьох це повернулось відмороженням кінцівок, простудними хворобами. У табірний лазарет-ревір наважувалися звертатися тільки тоді, коли розпухлі від морозу ноги не влізли в дерев'яні черевики гольцшуге. Замість лікування хворі часто знаходили тут загибель. Одного разу кат Вайнсборн наказав політичному в'язневі, який звернувся в ревір з приводу відморожених ніг, сісти на водостічну трубу барака, уділиво зауваживши: “Сідай, сьогодні ввечері ти вилікуєшся”. Хворий так і замерз сидючи...

*Колючий дріт огорожі
Бухенвальда*

Побудований протягом двох років Бухенвальд займав близько половини квадратного кілометра, був оточений парканом із колючого дроту під напругою 230 вольт. Уночі освітлювався маленькими електролампами. За парканом на однаковій відстані одна від одної стояли 23 високі триповерхові вишки. У двох нижніх поверхах були загальні приміщення й спальні охорони. Верхній поверх був відкритий з трьох боків. Там цілодобово чергував вартовий-есесівець з автоматом і завжди готовим до стрільби кулеметом, направленим на табір. Не раз траплялося, що вартові знічев'я знімали стрілянину, вбиваючи невинних людей від нудьги. Установлений на даху верхнього майданчика прожектор постійно обертався, освітлюючи паркан і табір.

Доля кожного в'язня вирішувалась у приміщеннях найвищої головної вишки №4, що була збудована безпосередньо над воротами табору. Під нею знаходилися великі ворота, закриті залізними ґратами. Із зовнішнього боку на брамі було написано: “Чи має вона рацію, чи ні – це моя Батьківщина”. Із внутрішнього боку на ґратах можна було прочитати вираз “Jedem das Seine” (“Кожному – своє”). Біля воріт у віконці завжди чергував блокфюрер і за-

писував кожного в'язня, що проходив через ворота на протягом дня. Щодня вранці й увечері через ці ворота виходили і входили великі робочі колони, тисячі рабів. Через ворота проходили по п'ять осіб у кожному ряду. За наказом свого капо (від італ. "capo" – "голова, начальник"; начальник робочих команд в'язнів) всі знімали шапки. Сам капо вискакував наперед і доповідав про чисельність команди.

*Ворота Бухенвальда
з написом "Кожному – своє"*

У 1940-му році на недобудованій частині апельплацу спорудили крематорій із моргом, у 1942-му році – дерев'яні майстерні для виробництва військового спорядження. Так званий магазин для в'язнів будувався свідомо довго й повільно. Коли ж він був добудований, у Німеччині вже стояла така розруха, що в магазині нічого не можна було купити. При цьому на кожному аркуші паперу й на листівках, які дозволялось писати всім, крім політв'язнів із СРСР, було позначено: "У таборі можна купити все", але це "все" складалось із великого оголошення, вивішеного в магазині, у якому висьмома мовами писалося: "Розпродано".

Нижче апельплацу були розташовані бараки (або блоки) для в'язнів, що мали свої порядкові номери від 1 до 50. Але житловими приміщеннями були тільки 43 блоки, куди до кінця війни втиснули 25 тисяч чоловік.

У східній частині табору були майстерні, господарчі будівлі, склади, кухня з підвалом для картоплі, пральня, парники, підсобне господарство, відстійник нечистот.

В іншому боці табору знаходилися лікарняний барак і свинарник. Будівництву й стану свинарника есесівці приділяли пильну увагу, зовсім не так, як будівлям для в'язнів: свині відгодовувалися, щоб збагатити меню есесівців-офіцерів. Свинарник був солідною кам'яною будівлею зі стійлами для поросят, підсвинків, кнурів і свиноматок, де все було влаштовано за новітніми зразками. І без того велика кількість кухонних залишків часто збільшувалася штучно, щоб поголів'я свиней помітно зростало. Перед звільненням в'язнів у 1945-му році налічувалося 800 свиней. На кожную тварину велися ретельні записи: тут не пробачалися померлі з невідомої причини, як це дозволялося серед в'язнів; тут не допускалося епідемій, як це було в перенасичених людьми бараках. Свині жиріли, розкошували, плодилися. А тим часом поруч із відстійником нечистот спорудили малий табір для чисельної кількості в'язнів, де блоки були так набиті людьми, що тисячі вмирили від тісноти, паразитів, епідемій, антисанітарії. Траплялося, що у дванадцятьох бараках малого табору розміщали до півтори тисячі в'язнів, тобто більше цілого полку.

Праворуч до воріт примкнув карцер із двадцятьма вузькими одиночними камерами, де СС безконтрольно проводилися садистські допити й тортури. Мало хто повертався з карцеру живим...

Ліворуч працювала есесівська канцелярія, адміністрація, радіотрансляційна установка, через яку всьому табору передавалися накази.

Прямо перед воротами розстилався величезний майдан для переключок – апельплац. На ньому могло одночасно вишикуватися 20 тисяч чоловік. За планом він повинен був бути вдвічі більшим, але на початок війни збудували лише його половину.

*Умови проживання
в'язнів у концтаборі*

Приміщення для СС і майстерні з виробництва воєнного спорядження займали площу вдвічі більшу, ніж було відведено для в'язнів. На схід від житлових блоків велику територію посідали німецькі заводи озброєння, скорочено ДАВ (Deutsche Ausrüstungswerke), де працювали дві тисячі в'язнів.

Від табірних воріт до перехрестя доріг йшла “Карачовег” – дорога, на якій розташовувалися найважливіші будівлі штабу комендатури СС. Вулиця справедливо отримала назву від скажених темпів будівництва. Вираз-лайка “Карачо!” закріпився в мові наглядців ще в концтаборах Іспанії. Він став мати значення “швидкий темп, поспіх, рух”. Споруди, що були зведені ще в перший рік будівництва табору, ввібрали в себе біль, смертельну втому, кров і піт знеможених в'язнів, які постійно чули наказ есесівців: “Карачо!”

Дуже швидко були побудовані й приміщення для сотень з'єднання “Тюрінгія”, що входило до складу дивізії СС “Мертва голова”: їх казарми, їдальню, кухню, магазини, залу для зібрань, гараж тощо. Ретельно будувалось усе для офіцерів, а для коменданта – тим паче.

Першим комендантом табору був штандартенфюрер СС Карл Кох. Він поводив себе як справжній кат. Сама верхівка СС змістила його з цієї посади в 1942-му році, а 3 квітня 1945-го року він був страчений СС за скоєні ним кримінальні злочини. Його дружина Ільза Кох теж звинувачувалась у вбивствах і ряді інших злочинів. Так, у першу, дуже холодну зиму 1937-го року з її примхи в'язні будували конюшню, манеж для тренувань і верхових прогулянок. Багато людей поморозили там руки й ноги або загинули, коли завалився каркас даху, що через морози був побудований німецько.

Другим комендантом Бухенвальда був штандартенфюрер (потім – оберфюрер) СС Герман Пістер, якого в 1947-му році за воєнні злочини присудили американським воєнним судом до страти. Але ще до виконання вироку Пістер умер у Ландсберзькій в'язниці.

Для розваг і відпочинку новоявленого нацистського “дворянства” за наказом рейхсфюрера СС Генріха Гімлера в Бухенвальді збудували Соколиний двір. У кількох добротних будинках із колод жили в клітках соколи, орли, яструби та інші хижі птахи, які іноді використовувалися для полювання. Будинки з відбірних дубових колод були гарно обладнані в готичному стилі, з камінами й розкішними меблями старовинних зразків. На цьому будівництві загинуло багато в'язнів. На Соколиному дворі постійно працювала команда з 6-10 чоловік, яка прибирала клітки, годувала хижаків. Птахи часто ранили кігтями та дзьобами тих, хто їх годував, що, як правило, закінчувалося зараженням крові.

Навіть у 1944-му році, коли в таборі вмирили від страшного голоду, тварин і птахів у загоні Соколиного двору годували дуже добре. Хижі птахи, ведмеді, мавпи щодня одержу-

Ще важче жилося мешканцям наметового табору, що входив до складу малого. У два великі намети часом втискували до 6-ти тисяч людей. Спали покотом на голій землі, маючи лише ковдри. У таборі був будматеріал. Староста табору попросив в адміністрації величезної воєнної деревообробної фірми, розташованої на території концтабору, на деякий час хоч кілька дощок, щоб в'язні не спали на землі. На складах цієї фірми деревини й дощок було на мільйони марок, проте не дали нічого. Мабуть, сам Господь покарав її керівників, бо через кілька днів, під час повітряного нальоту на табір, увесь запас лісу на цих складах за лічені години згорів дотла.

вали м'ясо, взяте з раціону в'язнів. Ведмеді отримували ще й мед, повидло, а мавпи – картопляне пюре з молоком, вівсяні пластівці, печиво, білий хліб. В'язні ж – тільки шосту частину хлібного пайка вдень, а на обід – варений буряк.

Так розуміли “істинні арійці” давній латинський вираз “*Suum quique*” (“Кожному – своє”).

Розділ 6. Солома за білою смугою

*До головної вежі колишнього концтабору
Бухенвальд наближаються екскурсанти
(фото 1970-х років)*

У Бухенвальді Дмитро отримав номер 12 618. Новоприбулим, як правило, відводилося десять діб на карантин. Завдяки діям підпільної антифашистської організації люди з цього транспорту були на карантині цілих 30 діб. Підпільники скористалися тим, що в цей період у таборі був величезний наплив транспортів. Але про існування своїх благодійників-підпільників в'язні з Вевельсбурга тоді ще не знали.

Дмитра поселили в блок №41, у якому жили в'язні з СРСР, що входили до різних команд. Офіцер СС, призначений для нагляду за порядком на блоці (блокфюрер), наказав

Дмитрові працювати в так званій шахкоманді, на будівництві заводу “Густлоф-верке”.

В'язням доводилося за допомогою кайла, лопати, тачки, носилок рити котловани для закладання фундаменту цехів. Через два роки цехів збудують аж тринадцять. Тут 5-6 тисяч в'язнів будуть працювати у дві зміни, вночі та вдень. Цехи вироблятимуть лафети польових гармат, гвинтівки, карабіни, револьвери, окремі деталі снарядів “фау”, виробництво яких здійснюватиметься руками примусових робітників Бухенвальда та його філій. А 24 серпня 1944-го року завод “Густлоф-верке” стане головним об'єктом повітряного нальоту авіації союзників.

Одного червневого дня бригадир-форарбайтер забрав Дмитра і ще чотирьох в'язнів напилати дров для есесівських вілл. Стояла спека, і чоловіки познімали свої смугасті куртки, щоб було не так жарко працювати. В'язні не знали, що за табірним режимом так робити заборонялося. Це мимовільне порушення помітив есесівець Шмідт, що відрізнявся особливою жорстокістю. Він позаписував номери всіх п'ятьох в'язнів. Це означало, що ввечері під час переклички на апельплаці ці чоловіки будуть висічені на штоках – козлах для покарання палицями чи батогами. Дмитро не раз бачив, як по 15-20 штрафників натягували на таких станках, міцно прив'язуючи, так, що людина могла лише хитати головою. Потім при всіх сікли, часто до смерті.

Але цього разу їх чомусь не покарали. Можливо, і тут якимось чином допомогли антифашисти. Проте Шмідт через добу відшукав п'ятьох записаних ним в'язнів і оглянув їх тіла, щоб переконатися, чи їх сікли. Обурений тим, що не побачив слідів покарання, Шмідт вирішив познущатися з в'язнів сам на свій розсуд. Через кілька днів він нацькував свого вишколеного пса-вівчарку на Дмитра. Живим юнак залишився лише завдяки тому, що пес був у наморднику. Але уникнути його лапищ Дмитрові не вдалося. Спеціально навчений атакувати людей у смугастому одязі (як і всі вівчарки концтаборів), собака глибоко роздирав юнакові кігтями голову й спину доти, аж доки той не знепритомнів. Без свідомості Дмитро пролежав до кінця роботи. Товариші принесли юнака в табір, замінили порваний псом

одяг, перешили номер. Дмитро прийшов до тями, але його стан був дуже важким.

Вранці, перед переключкою на апельплаці, староста блоку, в'язень-німець з нашивкою-трикутником чорного кольору на грудях, що означала “асоціальний елемент”, відіслав Дмитра до іншої команди. Отже, тепер хлопець був схований подалі від очей Шмідта. Певно, цей блокфюрер був якимось чином пов'язаний з підпільниками або просто виявив людяність.

Тепер Дмитро був у складі лагеркоманди, де працювало сім чоловік. У їхні обов'язки входило протягом всього робочого дня прибирати апельплац. Вимагалось тримати його в чистоті за будь-яких умов. Після переключки й виходу в'язнів на роботу цей майдан був завжди брудний – не стільки від звичайного сміття, скільки від плям крові покараних. Есесівці та їх посіпаки – кримінальні злочинці, професійні бандити – вміли знущатися хі своїх рабів. Лагеркоманді допомагали в'язні пожежної команди, змиваючи шлангом із водою плями крові. Розмітаючи ці червоні калюжі з крові та води, Дмитро мимоволі порівнював апельплац з ареною Колізею в античному Римі. Здавалося, що тут зовсім недавно до останку билися між собою гладіатори.

Апельплац був таким великим, що сім чоловік лагеркоманди мушили всі вісім годин робочої зміни мести його без відпочинку.

Одного разу перед обідом у табір почали возити машинами солому для матраців. Ця солома постійно висипалась із машин. В'язнів лагеркоманди примусили збирати її руками біля брами. Перед ворітьми була проведена біла лінія, що вважалася межею концтабору. Якщо хтось із в'язнів її переступав, його вбивали або арештовували за спробу втечі.

Солома попадала також і на лінію, і поза нею. В'язнів змушували прибирати її і за лінією. Дмитро насмілився сказати охоронцям-есесівцям, що не має права переходити білу межу. У відповідь есесівці почали його бити. Дмитро знепритомнів. Форарбайтер (бригадир, помічник капо) Адольф відправив побитого хлопця в ревір. Пізніше Дмитро дізнався, що Адольф був німецьким комуністом. Адольф порадив нікому в лікарні не говорити, що побили охоронці, а сказати, що нібито вагонетка з камінням перекинулась і поранила.

Йти до ревіру було страшно, але іншого виходу не було. На щастя, там на Дмитра чекала приємна несподіванка: у ревірі працював чех Франек, знайомий ще з Вевельсбурга. Він оглянув рани Дмитра, якому особливо дошкуляв пробитий правий бік голови. Франек виписав лікарняне посвідчення, що видавалося на п'ять діб із вказівкою на дату й номер в'язня. Через п'ять діб Франек виписав новий листок, доставши підпис головного лікаря. Йому вдалося таким чином виписати кілька листків. Це поставило Дмитра на ноги. А на перев'язки Дмитро ходив у вільний час після роботи в блок до Франека, а не в ревір – так було безпечніше.

Дмитро розумів, що Франек ризикує, здобуваючи в головного лікаря нові лікарняні листи для нього. Проте розпитувати про це не наважився: розпитування в концтаборі не схвалювалося, бо за пошуки додаткової інформації і “свої”, і “чужі” могли б запідозрити в підготовці до втечі. У разі викриття зайва інформація могла б нашкодити обом. Тут не питали імен, прізвищ, походження навіть у своїх сусідів по бараку: не всім довіряли, боялися також і шпигунів, яких було чимало.

Лікування тривало більше місяця, аж поки Дмитра не відправили в першому транспорті в новий маловідомий філіал Бухенвальда – Дору. Напередодні від'їзду Франек запропонував юнакові замінити його табірний номер на інший, узятий у якогось померлого в'язня, щоб Дмитро міг залишитися у Бухенвальді. Проте юнак відмовився від такої допомоги, бо не уявляв собі власного життя під чийось чужим ім'ям. Таким чином він не уникнув відправки в Дору, а сам пішов власній долі назустріч. Ця доля не слалася йому пухкими килимами, хоч, приносявши муки та випробування, давала й засоби протистояти їм, гартувала волю й дух в'язня під номером 12 618.

Частина друга

Тунель під горою Конштейн

Розділ 1. У зоні особливої уваги СС

Починаючи з 1942-го року німецькі концтабори із примусових закладів для політичних ворогів нацизму все більше перетворювалися у трудові табори для потреб військової промисловості. За кожного в'язня, даного в розпорядження власникам заводів, табірна адміністрація щодня мала незначну суму, тому табори почали себе окупати. Найбільше на війні наживалися акціонери, що користувалися дешевою робочою силою й мали тісні зв'язки з воєнною верхівкою.

Крім роботи на воєнних заводах, розташованих безпосередньо в самих концтаборах, в'язні працювали і на тих військових підприємствах, які існували й раніше. На кінець жовтня 1944-го року нараховувалось уже 66 зовнішніх команд основного табору Бухенвальд, у яких працювали 65 тисяч в'язнів. Найбільшою і найстрашнішою зовнішньою командою дуже швидко стала Дора, про яку в'язні говорили з жахом.

Начальник поліції безпеки СД (Sicherheitsdienst), створеної нацистами в 1931-му році, Генріх Мюллер слав підлеглим секретні накази: до кінця 1943-го року направити в концтабори не менше, ніж 35 тисяч працездатних в'язнів. “Значення має кожна пара робочих рук!” – зауважував Генріх Мюллер у циркулярі від 17 грудня 1942-го року. Поліція заарештовувала здорових людей, робила їх без причин превентивно ув'язненими, щоб воєнна еліта могла наживати на дармовій праці рабів величезні суми прибутків.

У зв'язку з тим, що важливі галузі промисловості страждали від повітряних нальотів, постало питання про їх переведення під землю. Для цього обладнувалися природні печери, вугільні шахти, соляні копальні. Нові промислові приміщення утворювалися також і вибухами в середині гір.

Виробництво снарядів “фау” перебувало під особливим контролем СС, оскільки на цю нову зброю Гітлер покладав особливі надії у веденні війни, яка стала затяжною. Остерігаючись шпіонажу, намагаючись зберегти секретність виробництва снарядів “фау”, СС використовувала для роботи в'язнів. Імперське керівництво віддало наказ про те, що такі в'язні є “носіями таємниці”, вони не повинні переводитися в інші команди і за будь-яких обставин не можуть бути звільненими від ув'язнення.

Фашисти всіма способами прискорювали випуск снарядів “фау”, бо сподівалися, що ця зброя допоможе здійснити перелом у війні та принесе їм перемогу. Саме тому будівництво заводу під землею велося шаленими темпами за рахунок величезних втрат серед рабів. Ці зовнішні команди стали справжнім прокляттям для в'язнів.

27 серпня 1943-го року з Бухенвальда прибув перший транспорт у Дору. У числі цих прибулих в'язнів був і Дмитро Савченко. Власне концтабору поки що не було: його ще треба було побудувати під горою Конштейн недалеко від міста Нордхаузена. З цією метою частину новоприбулих в'язнів залишили на поверхні землі, а решту, у тому числі й Дмитра, спустили в тунель під горою. Їм ще не скоро й далеко не всім (а точніше – дюжині чоловік) випаде побачити сонячне світло.

Про те, що маловідома Дора оповита серпанком секретності, в'язні відчували ще в Бухенвальді. Коли вони дізналися, що будуть відправлені в Дору, ніхто до пуття не знав про неї нічого суттєвого й нічого не міг пояснити. Навіть найдосвідченіший в'язень категорії SV (довічно ув'язнений), який до цього побував у дуже багатьох в'язницях, нічого певного про Дору сказати не міг.

В'язні Дори числилися при Бухенвальді. Саме на його адресу надходили листи й посилки для них. Але в'язні з Радянського Союзу, які носили на грудях нашивку у вигляді червоного вінкеля-трикутника з літерою R ("русішен", так називали фашисти в'язнів із СРСР усіх національностей), не мали прав на листування й посилки. Із Бухенвальда кореспонденція йшла на Дору. Померлих і загиблих від вибухів, каліцтва, голодної смерті відправляли в Бухенвальд для кремації. Команда "Дора" вважалася філіалом Бухенвальда аж до 1 листопада 1944-го року, доки не отримала статус самостійного концтабору з назвою "Міттельбау". На той момент там налічувалося 31 тисяча в'язнів.

Дора була розташована в самому серці Німеччини. Саме цим пояснюється кодова назва підземного заводу з випуску ракет А4-V2, який їй належав: Mittelwerk, тобто центральний завод.

У серпні 1943-го року, після бомбардування британською авіацією дослідницького центру в Пенемюнде, що був розташований у Балтії, роботи щодо реалізації програми створення ракет А4-V2, розпочатої ще з 1936-го року, було перенесено в кілька інших місць: випробування ракет зосередили в таборі СС у Бліцні (Польща), а серійне їх виробництво – на центральному заводі в Тюрінгії (Німеччина), у Дорі.

У самому кінці тунелю працював секретний воєнний завод "Дора-А", де цивільні німці збирали з частин, виготовлених у різних місцях, ракети "фау-2". Нікого з в'язнів, окрім кваліфікованих електриків, туди не пускали. Решта в'язнів працювала у величезних 44-х цехах-відсіках, яких німці називали "гале": будували нові, розширювали вже існуючі ділянки тунелю, опоряджували їх металевим обладнанням, риштуванням.

По центру тунелю рухався поїзд із дизельним двигуном. В'язні завантажували його платформи і вагони величезними бочками. Кажуть, що ці бочки були заповнені високоякісною залізною рудою. До початку виробництва "фау-2" цей тунель нібито служив складом руди. Тепер її вивозили в Рурський басейн на подальшу переробку. Насправді ж ці бочки були наповнені паливом, різними нафтопродуктами. У той час Дмитро та його друзі цього не знали й ніколи не бачили жодної бочки відкритою, вважаючи, що там справді міститься руда. Можливо, таку дезінформацію керівництво заводу поширювало, бо боялося, що коли про паливо дізнаються в'язні, то вони можуть наробити величезної шкоди, підпаливши його.

Вантажні роботи для багатьох в'язнів означали смерть. Ніякої механізації не було, хоч бочки стояли в тунелі в кілька ярусів. В'язні з останніх сил вантажили бочки руками, перебуваючи під пильним наглядом капо, форарбайтерів, есесівців. Багато в'язнів отримували травми, каліцтва, надривалися від надмірної ваги. Горіло тому, хто ламав кістки. Таких залишали без їжі. Скалічені люди були приречені помирати від голоду, спраги, фізичного болю десь між бочками. Похоронна тодкоманда ледь встигала за запахом трупів відшукувати померлих і відправляти їх у крематорій Бухенвальда. У гале №36 суцільною сірою масою, горами ці трупи валялися, чекаючи останньої відправки.

Тунель нагадував величезного дракона, який щотижня поглинав нові й нові партії смертників із чергових транспортів і все ніяк не міг нажертися.

Потрапивши в числі перших в'язнів у тунель, Дмитро відчув на собі всі жахи цього справжнісінького пекла. Панували в буквальному сенсі нелюдські умови існування, була відсутня найелементарніша гігієна: митися і пити воду з крану, який був один і ретельно охоронявся есесівцями, було заборонено, тому що помиї просто не входили в кам'яну підлогу тунелю. Люди працювали по дванадцять годин на добу, поділені на дві зміни. Їсти давали лише тим, хто відпрацював усю зміну і при цьому не став калікою.

Після зміни в'язням видавали по одному літру юшки з брукви, по одній хлібині на 3 осіб, по одній столовій ложці сиру або патоки. Поївши та випивши по кухлю кави, в'язні

одразу ж миттєво засинали мертвим сном прямо на своєму робочому місці. Спати доводилось на голому камені, кутаючись у блаженський плащ-мантель і тонку ковдру.

Про вихідні мови не йшлося. Відсутні були навіть обов'язкові для всіх концтаборів переклички. Рахунок чисельності в'язнів вівся за кількістю прибулих і померлих. Живі в'язні були схожими на ходячі скелети.

Розділ 2. Капо Віллі

Серед прибулих із Бухенвальда в Дору в'язнів був і товариш Дмитра по Вевельсбургіві Леонід із Ростова-на-Дону. Удвох було легше терпіти табірні випробування. Але, як уже було сказано вище, власне табору на новому місці в'язні не побачили. Дмитро потрапив до тих, кого загнали на ніч у тунель під горою.

Вранці з числа категорій довічно (SV) і превентивно (BV) ув'язнених німців були призначені капо і форабайтери для новосформованих команд. У цьому транспорті не привезли жодного німецького чи австрійського політичного в'язня, а були лише їхні кримінальні злочинці.

Дмитро потрапив у будівельну команду на чолі з капо Вільгельмом. Цьому чоловікові вже було років шістдесят. Високого зросту, статний, неговіркий, світловолосий, він відрізнявся від інших капо. Пізніше в'язні почали називати його просто Віллі. Ставилися до нього з повагою, бо помітили, що новий капо діє розсудливо, мудро, справедливо.

У перший робочий день Віллі повів нову команду вглиб тунелю, де стояла незвична мертва тиша. На великій відстані одна від однієї горіли електролампочки. Минувши першу гале, вийшли на ту, де проходила залізнична колія. Далі, вглиб тунелю, Капо повів в'язнів уже вздовж залізничної колії. Невдовзі відчули запах вибухівки, а перед очима став білий туман. Перед приходом в'язнів цивільні німці, жителі Нордхаузена, здійснили тут вибухи, бо довіряти вибухівку в'язням категорично заборонялося.

Тепер треба було звільняти це місце від уламків, навантажуючи каміння голими руками на платформи поїзда. Вимагали, щоб вага кожного каменя не перевищувала 5 кілограмів. Великі брили доводилось розбивати на частини молотом. Прибравши каміння, в'язні мусили зубилами і молотками вирівнювати підлогу тунелю. Потім рівняли стіни на висоту піднятої руки. Усе сміття, пилюку, дрібні камінці, гравій виносили на платформи власними шапками, ними ж і підмітали підлогу.

Відпрацювавши свою першу зміну – з шостої години ранку до шостої вечора, – в'язні отримали зароблену їжу. А на робоче місце вже заступала така ж будівельна команда другої зміни, що працювала з вісімнадцятої години до шостої ранку. Есесівці пильно слідкували, щоб новоприбулі в'язні часом не перебігли до тієї команди, що вже відпрацювала зміну. Для одержування страв, капо шиковав свою команду перед офіцером СС і доповідав про кількість в'язнів, що відпрацювали повні дванадцять годин. Тільки тоді офіцер давав письмову довідку для того, щоб капо отримав їжу на певну кількість людей при вході в тунель, де вже працювала кухня.

У команді Віллі було 23 рядові в'язні. У міру заглиблення в тунель у команду з часом додавалися ще інші люди. Серед них найбільше було французів, трохи чехів і поляків, а також "русішен" – в'язнів різних національностей із СРСР. До останніх ставлення було різне. Особливо доброзичливе ставлення Дмитро відчував від чехів і французів, а також від мешканців Югославії та Бельгії. Польські ж в'язні вели себе по-різному: частина їх була доброзичлива, але більшість трималася відокремлено, а деякі – навіть ворожо. Мотивували вони це тим, що СРСР не дав Польщі розбити німецьку армію на початку війни. Ніхто не міг переконати їх у тому, що Польща не була здатна на таке. Дмитро та його товариші тоді не

знали, що німецько-радянський альянс від 23 серпня 1939-го року, напередодні Другої світової війни, переслідував мету розділити Європу на два тоталітарні режими: фашистський і комуністичний. Вторгнення в Польщу гітлерівських частин 1 вересня 1939-го року було одним із його наслідків. Радянський Союз теж увів частини Червоної Армії як союзник Німеччини в цій акції захоплення Польщі.

Але на дебати з поляками було обмаль часу й бракувало сил. Виснажлива праця, напівгольне життя, безпросвітність становища так вимотували людей, що кожен думав лише про те, як би доробити до кінця зміни, поїсти й хоч трохи поспати. Втома та слабкість зростали, накопичувалися й перетворювалися в хронічні. Есесівці постійно карали змучених рабів, їм допомагали їх підручні професійні злочинці, форарбайтери.

До березня 1944-го року команда зросла й налічувала вже дві сотні осіб. Багатьох за цей час “випустили на волю” через трубу крематорію Бухенвальда. У лексиконі есесівців дуже міцно прижився вираз “пустити в утиль” – так вони насмішливо говорили про долю нещасних жертв.

Та все ж і в цьому пеклі люди трималися на паростках взаємодопомоги, підтримки товаришів по рабській долі. Навіть у цих жахливих умовах діяли антифашисти на чолі з Альбертом Кунце. Були й серед інших німців порядні люди. Так, наприклад, мудрий капо Віллі запропонував дуже гуманне нововведення, на яке погодилися есесівці. Він увів нову посаду: в’язень, який уже не міг працювати через виснаження чи рани, мав право залишитися сторожем біля речей працюючих товаришів по команді. В’язні були змушені всюди носити за собою свої речі, отримані ще в Бухенвальді – плащі-мантилі, ковдри, миски, ложки. Без цього убогого скарбу їм би було зовсім погано. Тепер же речі можна було скласти на купу, а найслабкіший в’язань команди залишався біля них сторожем, а значить – працював. Тому німці й пішли на це нововведення, але при умові: один чоловік буде сторожем не більше, ніж три зміни підряд. Якщо не помер – мусиш знову йти працювати з командою. Часто після зміни товариші знаходили такого сторожа-сердегу мертвим на купі речей, які він охороняв.

Але дуже багатьом цей триденний перепочинок повернув життя. Людяність капо Віллі врятувала багатьох в’язнів не тільки в його команді, адже нове правило запанувало в усіх інших командах тунелю Дори.

Розділ 3. Рабська доля “носіїв таємниці” третього рейху

У тунелі постійно йшла гігантська будова: установлювали металеві риштування, устатковували підйомні крани, обковували відсіки-гале, прокладали залізничне полотно в одній із двох паралельних гілок тунелю. Саме ці дві гілки тунелю й були з’єднані галереями-гале. Тут працювало багато різних команд. І кожний був зайнятий своєю справою, як бджоли у вулику. У наглядчів була завжди лише одна турбота: заробити свіжий раціон харчування і до 5 додаткових діб як доповнення до відпустки – і те, й інше, як ходили чутки, есесівець отримував за кожного вбитого в’язня. В’язням дошкуляли не тільки фізичні знущання, але й постійний психічний тиск, бо “арійці” з ними поводитися як з “неповноцінними” рабами.

Через півтора місяці від часу прибуття в тунель першого транспорту усіх в’язнів зібрали в одному місці в тунелі. Трапилося щось дуже важливе. Дмитро та його товариші розуміли, що фашисти не будуть через якусь дрібницю відволікати їх від будівництва, темпами якого німці так дорожили. Виявилось, що керівництво табору намагалось усіх залякати страшним видовищем: повз вишикувані команди по колії повільно рухалась платформа з живим в’язнем, проткнутим наскрізь через живіт залізним прутом. Він лежав на лівому боці на відкритій платформі, що пропливала повз очі всіх пригнічених рабів тунелю.

Потім перед в'язнями виступив комендант Дори Фьоршнер.

– Ви всі винні в тому, що допустили втечу цього в'язня. Тому живим ніхто з присутніх із тунелю не вийде! – погрожував Фьоршнер. – А втікача повісять тут же на очах у всіх!

Проте повішення не відбулося, бо нещасний помер. Тепер усі в'язні залишалися у тунелі ніби узаконеними з боку німців заручниками, а точніше – в ролі смертників тунелю. І без того було ясно, що нацисти з самого початку не планували нікого випускати живим з Дори: таким був наказ верхівки щодо рабів – “носіїв таємниці” третього рейху. А ця вистава була розіграна з метою хоч якось оправдати неправомірність дій фашистів, а разом з тим – ще більше зламати волю в'язнів, нагнати побільше страху й випити додаткову порцію психічної енергії. В'язні добре розуміли, що ніякої втечі не було і що це була чергова есесівська провокація.

Привозили все нові партії людей, які одразу ж ставали смертниками, заручниками лихого тунелю. Люди хворіли, калічилися, недоїдали. Їх позбавили світла сонця і свіжого повітря, а головне – у них з усіх сил служителі у повному смислі демонічного ордену СС намагалися відібрати найменшу надію коли-небудь звільнитися з пазурів цього ненажерливого тунелю-дракона, який тримав жертви мертвою хваткою.

Напередодні 1944-го року почали масово надходити партії колишніх італійських солдатів та офіцерів, які в очах есесівців вважалися дезертирами. Річ у тім, що за угодою між дуче Муссоліні і фюрером Гітлером, італійська армія мусила 2 роки воювати разом із німецькою на східному фронті. За цей термін Адольф Гітлер планував уже відсвяткувати перемогу “бліцкригу” над Радянським Союзом. Проте два роки війни пройшли, а кінця-краю цій невдалій “блискавичній війні” все ще не було видно.

Пам'ятаючи про дворічний термін угоди, цілі військові формування італійської армії організовано залишали фронт і масово поверталися додому. Цей потік італійців особливо посилювався після величезної поразки німецьких частин під Сталінградом. Казали, що на дорозі з фронту фашисти арештовували італійців і силоміць відправляли в концтабір. Німці вважали, що мають право поводитися із ними, як з дезертирами. Проте, як свідчать сучасні західні історики, насправді італійці не залишали східного фронту, вони були направлені в концтабір після капітуляції Бадогліо у вересні 1943-го року.

Цілими батальйонами італійців приганяли прямо в Дору, навіть не гаючи часу на карантин у Бухенвальді. Їх не одразу перевдягали з військової форми в смугастий одяг в'язнів. Нумерували італійців окремо, нарахувавши більше 5-ти тисяч осіб. Есесівці поводитися з ними так жорстоко, що незабаром просто винищили цих людей. Італійці вантажили бочки з рудою, а це означало для багатьох голодну смерть каліки...

У березні 1944-го року керівництво концтабору нарешті подумалося організувати для в'язнів проходження медкомісії, остерігаючись епідемією хвороб, від яких Дора була на волосинці. На той час на весь тунель жодного італійця не залишилось у живих – таким плачевним виявився результат жорстокого ставлення фашистів до союзників, які виконали умови угоди.

І тільки в самому таборі біля гори Конштейн, у двох окремих бараках, за колючим дротом тримали команду італійців-скульпторів. Нащадки великих італійських митців працювали над двома кам'яними скульптурами-фонтанами. І лише коли майстри закінчили свою роботу, їх бараки розгородили, і весь табір зміг побачити натхненні витвори їхніх рук. Це були дві майстерно виконані роботи з вапняку.

Перша скульптура – величезна чаша діаметром до 5-ти метрів, у якій лежали у воді три велетенські кити. Їх голови визирали з чаші на три різні боки, а широко розгалужені й підняті вгору хвости підтримували кам'яний круг діаметром до півтора метра. Цей круг служив постаментом для скульптури жінки з крилами ангела. Фігура жінки була схилена пра-

воруч, її праве крило було опущене нижче, ніж ліве. Вона застигла в скорботі й плакала без сліз. Складалося враження, що ця жінка-ангел була розіп'ята.

Свій біль і жаль за жаданою волею в'язні втілили в камені й у другій композиції, виконаній не менш майстерно. Вона складалася з білої чаші, меншої за розміром, ніж у першій скульптурі. Із чаші з водою піднімалося вгору сонце, виконане з червоного каменю. З цього сонця краплинками збігала в чашу вода. Самі скульптори назвали своє творіння “Плач сонця”.

Обидві скульптури вражали тих, хто їх розглядав, народжуючи в душах в'язнів змішані почуття скорботи і захвату від того, що можуть зробити людські руки.

Навіть в умовах сатанинського пресингу на свідомість смертників концтабору ніщо не могло заглушити до кінця природне прагнення людини до волі і творчості – власне до того, що людину й робить людиною, піднімаючи й наближуючи її до замислу Бога, який створив її за Своїми образом та подобою, а значить – одночасно й здатною творити самостійно, і такою, яка відчуває потребу творити. Так, у самому Бухенвальді в'язні робили спроби організувати концерти, вистави, таємні свята, щоб піднімати й зміцнювати дух товаришів, їх почуття людської гідності. Усьому світу відомі вірші, пісні, малюнки, створені в концтаборах. Серед них “Пісня в'язнів Бухенвальда”, яка була написана двома австрійцями – лібретистом оперет Легара Льопером-Бедою та віденським естрадним співаком Леопольді:

*О, Бухенвальд, тебе я не забуду,
Ты стал моей судьбой.
Свободу я ценить сильнее буду,
Когда прощусь с тобой.*

*О, Бухенвальд, мы выдержим ненастье,
И нам не страшен рок.
Мы любим жизнь и верим в счастье,
И день свободы нашей недалёк!*

Розділ 4. Нарешті – сонце!

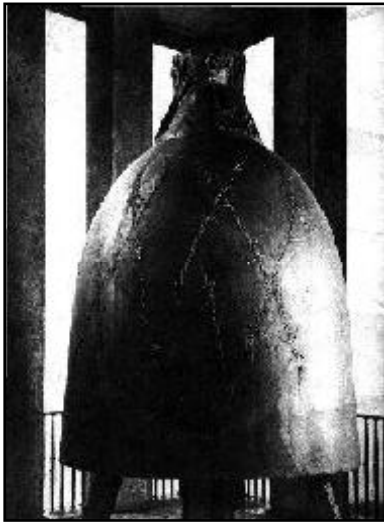

*Набатна вежа
на Урочистій площі музею Бухенвальда*

І все ж Дмитрові та деяким із його товаришів судилося вийти з-під землі – справжнього царства Аїда – на ясне березневе сонце 1944-го року. Перед виходом він пройшов у тунелі медкомісію: зміряли зріст і вагу, зробили рентгеногляд. Особливо прискіпливо дивилися, чи цілі кістки. Юнакові вдалося виконати команду лікаря: “Присісти й підвестися”. А ще він запам’ятав свою вагу, названу німецькою мовою медиком для запису іншим: “Ахтунтдрайсіх”. Юнак, якому вже йшов дев’ятнадцятий рік, важив 38 (!) кілограм – половину своєї нормальної ваги.

Дмитра зарахували до здорових і разом з іншими, кому пощастило протиснутися крізь лещата медкомісії, відправили в табір, що вже був побудований іншою частиною в'язнів на поверхні землі, біля підніжжя гори. Довгоочікуване сонячне проміння освітло вимучених

темрявою, бруднющих, зарослих бородами, з довгим волоссям і нігтями обірванців. Уперше за вісім (!) місяців нарешті вдалося скупатися. Милися у лазні, де всіх ще й підстригли. Замість зношеного ганчір'я видали новий одяг. Замінили також і дерев'яне взуття – гольцшуге або голландошуге, видавши нове. Видали й новий посуд.

Дзвін Бухенвальда

Ті, кого зарахували до здорових, могли вважати себе заново народженими. Зовсім іншим боком повернулася Фортуна до хворих і покалічених. Їх просто позаганяли в пусті бараки й залишили без їжі. Невідомо скільки людей там померло такою страшною смертю. Із піднятих на поверхню землі заручників тунелю німці не дорахувалися більше, ніж двісті в'язнів. Втеч до цієї пори не траплялося. Виявилось, що трупи багатьох померлих в'язнів просто таємно замурували в тунелі під час будівництва. Фашисти зрозуміли, як близько вони були від спалаху епідемії. Перелякане табірне начальство тепер установило замість дванадцятигодинного годинного робочого дня 8-ми годинний. Жили тепер усі в'язні в бараках на поверхні землі, і лише на час роботи кожна зміна опускалась у тунель. З'явилася можливість митися у лазні і навіть відпочивати по одному дню на тиждень, у неділю.

У цей період Дора переживала перехід з етапу свого будівництва до етапу серійного випуску ракет. Адольф Гітлер завіряв німецький народ, що за допомогою нової зброї третій рейх доб'ється вирішальної перемоги. Він довірив долю війни групі вчених – фанатичних прихильників нацистської партії під керівництвом професора Вернера фон Брауна. Чорні маги від науки чаклували над своїм смертоносним дітищем у кінці темного тунелю, у “Дорі-А”. Ціною забраних у десятків тисяч в'язнів життів у надзвичайно короткий строк на площі в кілька квадратних кілометрів здійснили проходку двох паралельних штолень з двома виходами в кожній, а також спорудили 44 величезних галерей-галей.

У січні 1944-го року в західній частині тунелю, у штольні Б-Дора, був закінчений монтаж установок, розміри яких відповідали діаметру й довжині ракет “фау-2”. Електрозварювальними апаратами було зроблене пробне зварювання оболонки корпусів ракет. Результат перевершив усе, чого очікували. Фашисти разом з директором Дори Савацким (конструктором танку “Тигр”) тріумфували, сп'янілі як від неймовірної швидкості будівництва, так і від фантастичної для тих часів потенційної можливості нового виду зброї.

Німецьке імперське керівництво високо цінувало й темпи будівництва Дори, і її безпечне розташування не просто під землею, а ще й прикрите зверху горою. Проте, хоч як ретельно замовчували есесівці місце знаходження Дори, але її секретності вистачило ненадовго. Шила в мішку не сховаєш: серед літа 1944-го року в Дору прибув черговий транспорт з Бухенвальда, в'язні якого сповістили, що там уже відомо точне місце розташування Дори. Ось як про це дізналися в Бухенвальді.

У коменданта Бухенвальда Германа Пістера часто боліли зуби. Його завжди лікував в'язень-стоматолог категорії BV (засуджений на певний термін). Підпільна організація в'язнів доклала всіх зусиль, щоб цього стоматолога будь-що відправили в Дору. Це антифашистам вдалося. А коли в коменданта в черговий раз заболіли зуби, він наказав привести свого лікаря. Але той опинився вже в Дорі. Герман Пістер негайно перевів стоматолога назад у Бухенвальд, щоб полікувати свої зуби. Пройшов короткий час, і лікар сам раптом захворів і помер, та перед смертю встиг розповісти в Бухенвальді, де саме він був. Так підпільникам та іншим в'язням стало відомо про тунель під горою Конштейн. Незабаром інфор-

мація про це пішла далі – за ворота з написом “Кожному – своє”. І не допоміг нацистам такий застережний захід, як те, що німецьких політв’язнів у Дорі в тунель не пускали – вони працювали тільки на поверхні землі.

Виготовленими в “Дорі-А” снарядами “фау-2” бомбили Лондон. Але виготовлені в Дорі ракети “фау-2” не всі доходили до своєї цілі. І причина цього полягає в діях електриків-в’язнів, які ризикували власним життям. Вони були єдиними з в’язнів, хто працював безпосередньо на заводі, і здійснювали всі можливі диверсії. Завдяки цьому деякі ракети могли не зрушитися з місця на спусковому майданчику, деякі падали в протоку Ла-Манш, так і не долетівши до Лондона. Диверсантів викривали й страчували прямо в тунелі: якщо страта відбувалася в наземній частині концтабору, то грав оркестр, а в тунелі такої “розкоші” не було.

Найбільша групова страта була проведена в другій половині 1944-го року. Одночасно п’ятдесят сім в’язнів було повішено на гаках, прикріплених до металевої балки, яка висіла на підйомному крані, що знаходився на залізничній платформі. Свідками цього жахливого видовища стали всі в’язні, які працювали в тунелі, у тому числі й Дмитро: перед ними, вишикуваними вздовж залізничного полотна, проїхала платформа з краном, під яким висіли повішені.

І все ж таки після того, як в’язні дізналися, що таємниця розташування Дори вже розкрита, їм стало морально набагато легше – блокада психічного тиску безпросвітної участі заручників тунелю була прорвана. Не збулося й пророцтво коменданта Дори про те, що він не допустить жодної втечі. Фьоршнер помилився через свою занадто велику самовпевненість. А трапилося це так.

Коли в табір прибув транспорт із острова Сардинія, серед полонених французів виявився один негр. Комендант особисто провів із ним бесіду й наказав дати негру роботу охоронцем складу продуктів. Дмитро бачив одного разу цього чорношкірого в’язня, який охороняв склад. Він був середнього зросту, молодий, але дуже сильний, міцний. Про інші події його історії Дмитро почув від своїх товаришів у таборі.

Вогнепальної зброї новому охоронцеві не дали, а озброїли бичем. За табірним законом він мав право убити крадія харчів на місці злочину. Скориставшись цим правом, негр наважився вибити бичем око в лагереїстера-2 – заступника коменданта табору, політв’язня превентивного ув’язнення.

Розлючений на помічника-крадія і надто сміливого чорношкірого сторожа, комендант посадив обох у в’язницю-келле. Негр звинувачувався в тому, що замахнувся і вдарив бичем, не розбираючи, що перед ним начальник.

Після лікування ока в ревірі, відбуваючи термін ув’язнення в келле, лагереїстер-2 вирішив утекти. Він добре знав, як побудована келле, який там режим роботи охоронців. Убивши під час нічної зміни караулу охоронця-есесівця, він вивів з келле вісімдесят два ув’язнених. Його особиста втеча здійснилася. У зоні оточення німці вбили двох в’язнів, і чотирьох поранили. Ходили чутки, що решта втекли.

Комендант і його підлеглі нікого з утікачів не спіймали. На третій день пошуків фашисти зі злості перевишали всіх тих в’язнів, які не наважилися тікати й залишилися в келле. Комендант Дори був у відчаї. Він боявся, що за таку чисельну втечу начальство на нього самого натягне смугасту робу.

А в’язнів ця подія дуже підбадьорила. Більшість розуміла, що решту втікачів, яку не знайшли, приховали десь у самому тунелі в’язні-друзі. Прикрити таку велику втечу могли лише добре організовані антифашисти. Дух в’язнів було піднято. До того ж, новоприбулі розповідали про останні події в ході війни. Як не кортіло Гітлерові здійснити свій “бліцкриг”, але так і не вдалося здійснитися його планам.

Розділ 5. У команді малярів

Після березневої медкомісії 1944-го року були переформовані й робочі команди. Тепер Дмитро з другом Леонідом потрапили в новостворену команду малярів “В.І.О.” (“бе айнци о”). Очолив малярів довічно ув'язнений німець Ганс, який доводився родичем коменданту Дори. Зовсім звільнити родича з роботи в тунелі Фьоршнер не міг, але полегшити йому долю, назначивши на посаду капо, мав змогу.

Ганс був високим чоловіком середнього віку, з гучним голосом, ніби створеним для командування. За його гучний голос в'язні між собою називали капо Півнем. Стосунки з цим начальником у них склалися досить рівні, хоч належної відстані обидві сторони завжди дотримувалися.

Подальший хід війни був таким, що німці почали задумуватися над його результатом і власним майбутнім. Ганс був чоловіком розумним, у всьому поміркованим. Він знав, що коли дуже лютуватиме, то в'язні можуть таємно позбавитися від нього, придушивши десь у темному кутку тунелю. Такі випадки були йому відомі. Тому Ганс обрав шлях компромісу між владою та підлеглими. Це влаштувало й малярів команди, яка складалась із тридцяти французів, двадцять в'язнів із СРСР (усіх їх німці називали “русішен”, хоч між ними лише один Микола з Уралу був дійсно росіянином, а решта – українці), три поляків, двох чехів, одного фोरарбайтера-австрійця Міне і писаря-німця Мадеса.

Щоденний робочий процес команди малярів полягав у чистці, шліфуванні металевих конструкцій гале та їх фарбуванні. Доводилося працювати високо під склепінням тунелю. Тому в цю команду підібрали здебільшого молодих і середнього віку в'язнів.

Незабаром малярі згуртувалися і стали колективом зі своїми особливими традиціями. Вони навіть внесли своєрідний колорит в одноманітне сіре життя табору в тунелі. Для цього в'язні самі зробили для свого капо Ганса невеличку дерев'яну будочку, яку можна було переносити, як великі носилки. Туди ж можна було складати своє малярське знаряддя. Коли команда закінчувала фарбувати якийсь черговий відсік-гале, Ганс наказував згортати роботу на старому місці й робити урочистий перехід на нове. Ганс залазив у свою будку й визирав у віконце. Попереду всієї процесії йшов Ігор з Миколаєва й на довгій палиці ніс табличку з номером команди “В.І.О.”. У його обов'язки входило постійно тримати її і під час руху команди по табору, і під час роботи, повертаючи напис таким чином, щоб його могло добре бачити начальство.

За табличкою рухалися писар Мадес і фोरарбайтер Міне. Далі кілька в'язнів несли свого капо в його особистій будочці, ніби в паланкіні. За Гансом рухалися вишикувані в колону майстри зі своїми відрами з фарбою й щітками. Капо свідомо наказував робити чималий перехід, хоч можна було б просто перейти в сусідній, ще не зафарбований відсік. Але тоді вся процедура втратила б свій сенс. А так, доки колона малярів рухалась аж до якоїсь віддаленої гале, її мали можливість побачити кілька команд. Есесівці навіть давали працюючим кілька хвилин, щоб подивитися на незвичайну процесію малярів. Вони добре знали, що капо Ганс – родич коменданта, хоч і довічний в'язень.

Прибувши в нову гале, малярі починали чистити щітками металеві риштування відсіку, звільняючи їх від іржі та порошу. По команді Ганса всі дружно закінчували роботу зі щітками й починали фарбувати метал. Унизу кілька чоловіків більш літнього віку розводили фарби у бляшаних відерцях і подавали їх нагору.

Від зайвих втручань у справи команди часто рятувала кмітливість Ганса й згуртованість малярів. Якщо до майданчика, де працювали малярі, наближався якийсь есесівець, капо Ганс і фोरарбайтер Міне запобігливо виходили йому далеко назустріч і люб'язно радили обійти це місце: мовляв, фарба чи сміття від чистки металу щітками забруднить мун-

дир. Майже завжди цей прийом спрацьовував, есесівець ішов собі далі. А при безпосередній близькості начальства і Ганс, і Міне, і Мадес робили вигляд, що звикли карати в'язнів за лінощі чи непослух, вміло пускаючи в хід свої атрибути влади – киї. Без сторонніх очей вони не зловживали своїм становищем, бо не були впевнені в перемозі Німеччини: від ново-прибулих в'язнів надходили невтішні для них новини.

Оскільки робота маляра була досить брудною, в'язні просили Ганса частіше, ніж це дозволялося, вести їх в лазню. Ганс їм не відмовляв, і йому ніхто не робив зауважень. Після робочої зміни, яка вже тривала вісім годин, їжу тепер отримувати в таборі. Відпочивати можна було і в таборі (у їхньому блоці № 105), і в тунелі (у спеціально виділених для цього двох відсіках-гале з трьома ярусами для сну, де малярі інколи залишалися в залежності від погоди й розпорядку роботи). Те, що люди мали змогу бувати на поверхні землі й бачити сонце, стало для них відчутним полегшенням.

Розділ 6. Кип'яток для “батька”

Перебуваючи в команді малярів, Дмитро пережив кілька важливих подій, які час не стер з пам'яті. І тут товариші знову кілька разів рятували йому життя, а одного разу й сам Дмитро допоміг вижити одному чоловікові, що згодом став йому за названого батька. А випадок цей був таким.

У квітні 1944-го року в'язні з Дніпропетровської області привели до малярів свого земляка Павла Дмитровича, з якого дуже часто знущався їхній капо. Справа в тому, що до війни Павло Дмитрович учителював. А вчитель у концтаборі розглядався як потенційний організатор небажаного для фашистів бунту або втечі. Дніпропетровці прибули в Дору пізніше малярів і не знали, що таких, як Павло Дмитрович фашисти переслідують. Було вирішено переконати капо Ганса, що Павло Дмитрович ніякий не вчитель, а звичайнісінький рядовий колгоспник. В'язні почали просити Ганса залишити цього новачка в малярів. Півень не дуже охоче сприйняв цю пропозицію, але все ж погодився.

Коли Павло Дмитрович прибув до малярів, він був ледь живий від побоїв і каторжної праці. Дмитро зі своїми товаришами гуртом затягли його аж на третій ярус свого 33-го боксу для відпочинку в тунелі – подалі від очей есесівців. Новий в'язень ледь міг говорити. Проте Дмитро розібрав, що той народився в 1906-му році й жив до війни в Царичанському районі Дніпропетровської області. У Дмитра одразу ж промайнула думка: “Це ж мій батько Павло Павлович теж 1906-го року народження, та ще й звать їх обох однаково, і вони обидва земляки, із сусідніх областей!”

Павло Дмитрович слабким голосом просив кип'яточку. Де ж його дістати в тунелі, де навіть єдиний кран з холодною водою охороняють есесівці?! Проте якась невидима сила підняла Дмитра з місця. Узявши свою миску, юнак вирушив добувати кип'яток. Йому ніколи раніше не спадало на думку діставати його для себе. Але зараз там, у його 33-му боксі, лежав дуже слабкий чоловік, який так нагадав йому рідного батька, що в цей час десь воює на фронті, може, навіть загинув чи поранений і теж потребує чиеїсь допомоги. Отже, вирішено: він будь-що повинен принести кип'ятку для Павла Дмитровича.

Спочатку Дмитро набрав холодної води з крана, скориставшись тимчасовою відсутністю біля нього есесівця. Далі треба було її якимось чином закип'ятити. Раніше юнак бачив, як цивільні німці-газоварники підігрівали воду в місці газовою горілкою. Інколи їх про це просили в'язні. Дмитро пішов у відсік, де цивільні газозварники горілками розрізали великі шматки заліза на дрібніші для відправки в металобрухт.

Переконавшись, що поруч немає есесівців, Дмитро наважився підійти до одного з німців. Хлопець, як зумів, пояснив газозварникові, що його “фатер капут”, що йому треба гаря-

чої води. Німець мовчки дивився на Дмитра, тримаючи в руках запалену горілку. Юнак поставив миску на кам'яну підлогу, взяв з рук розгубленого чоловіка горілку й почав підігрівати миску з усіх боків, аж доки вода в ній не закипіла. Німець увесь цей час мовчки стояв, перебуваючи в стані прострації, і не заважав Дмитрові. Він, мабуть, відчув, що цьому в'язню за будь-яку ціну треба було підігріти окропу.

Навіть коли Дмитро повернув газозварнику горілку й подякував, той так і залишився деякий час стояти мовчки, як зачарований. І не дивно, бо в ці хвилини їм обом загрожувала смертельна небезпека: якби хтось із наглядачів побачив їх за цієї справою, обох би суворо покарали.

Підклавши під краї гарячої миски поли мантеля, Дмитро вирушив до своєї команди. Він намагався йти якомога обережніше, щоб донести дорогоцінний окріп аж до 33-го боксу. Але в тунелі скрізь працювали в'язні з іншої зміни. По дорозі прийшлося багато разів обминати одних або давати дорогу іншим – тим, хто йшов назустріч. Тому до свого боксу юнакові вдалося донести лише з кухоль гарячої води.

На першому ярусі 33-го боксу завжди відпочивали французи-маляри. Вони вже чекали Дмитра, хвилювалися. Парижанин Андре, який ставився до Дмитра особливо доброзичливо, узяв свій кухлик і перелив у нього окріп з миски. Кухлик з кип'ятком передали на третій ярус. Коли Дмитро туди дістався й сам, то побачив, що Павла Дмитровича в'язні трохи підвели й він вже пив кип'яток. Помітивши появу Дмитра, вчитель запитав:

– Це ти, синку, приніс мені кип'яточку?

Ці слова вразили юнака. Ніби прочитали його попередні думки про те, що він назвав подумки цього чоловіка батьком. Ця зустріч поклала початок їхнім теплим стосункам: вони дійсно стали як батько й син.

Павло Дмитрович поволі одужував, бо кілька днів підряд усі маляри на його користь відмовлялися стерегти речі. Есесівців, які б могли взяти під контроль, скільки днів підряд цей в'язень працює сторожем, на щастя, не трапилося поблизу. Тому маляри пішли на порушення табірної дисципліни і дали Павлові Дмитровичу можливість перепочити більше, ніж три дні підряд. Капо Ганс їм не заважав.

Набравшись сили, Павло Дмитрович працював унизу: разом з іншими літніми в'язнями команди розводив фарби і подавав угору, де високо від землі на металевих риштуваннях тунелю працювали молодші від нього в'язні.

Через деякий час у розмові з Дмитром учитель признався, що той кухлик окропу повернув його до життя, мов жива вода.

Розділ 7. Капельмейстер Фріц Краузе

Одного разу в розпалі роботи капо Ганс несподівано кудись пішов. Незабаром він повернувся, але вже не сам, а з якимось в'язнем категорії SV (довічно ув'язнений) і наказав усій команді вишикуватися.

Маляри з цікавістю розглядали новачка. Це був чоловік у віці шести десяти двох років, середнього зросту. Він мав трохи вирячені очі, прямий ніс, висунуті наперед зуби, різко окреслене підборіддя. На лівому рукаві його куртки красувалася новенька нашивка “форарбайтер”. В одній руці у нього був батіг, але відчувалося, що ця річ йому зовсім чужа. Тримав він її так, ніби це був їжак, а не атрибут табірної влади. Одразу було видно, що цей батіг потрапив до рук новачка вперше: інші капо і форарбайтери володіли батогами й киями так, ніби з ними й народилися.

Ганс оголосив про прибуття в команду “В.1.О.” нового форарбайтера, якого призначив сюди сам комендант Дори. Капо попередив, що той, хто наважиться погано поводити себе з

ним, буде покараний. Півень розпустив команду. Але тепер уже новачок-форарбайтер наказав знову вишикуватися, але не всім, а лише в'язням із СРСР. На той момент у команді було 21 “русішен”: 20 українців і один росіянин.

Форарбайтер назвав себе:

– Фріц Краузе. А зараз я бажаю познайомитися особисто з кожним із вас!

Він підійшов до початку шеренги й першим протягнув для потиску руку в'язневі Ігорю з Миколаєва, тому самому, який завжди тримав щит з реквізитами команди “В.І.О.”.

Усіх здивувало, що Фріц запитав не про номер в'язня, а його ім'я. Ігор назвав себе. Але Краузе ніяк не міг повторити ім'я повністю, у нього вийшло “Іго”. Таке особисте знайомство відбулося з кожним в'язнем. Леоніда з Ростова-на-Дону форарбайтер “перехрестив” на “Лео”, а ім'я Дмитро йому зовсім ніяк не вдавалось вимовити. Тоді Дмитро сказав, що його можна називати Митею. Краузе повторив на свій лад “Міта”, а тоді запропонував називати хлопця “Мар'ян”. Коли Фріц дійшов до кінця шеренги, він повернувся знову до її початку і пішов по другому колу. Він сам майже без помилок повторив усі щойно почуті імена малярів. Це всіх дуже вразило.

Після зміни “русішен” запросили Фріца Краузе до себе аж на третій ярус 33-го боксу: хотілося познайомитися ближче. Виявилось, що він прибув у Дору з іншого концтабору, а в Бухенвальді вже побував аж двічі.

У Дорі планували створити з числа в'язнів свій духовий оркестр. А до ув'язнення Краузе працював у Берліні капельмейстером відомого джазового колективу, який часто бував на закордонних гастролях. Коли Краузе гастролював у США, його заарештували, звинувативши у фінансовій махінації. Уже йшов шостий рік його довічного ув'язнення.

Раніше, як і всі його родичі, Фріц Краузе був за політичними поглядами нацистом. Роки ув'язнення змінили його переконання, і тепер він усвідомив усю хибність шляху, по якому Гітлер вів його Батьківщину у прірву. Капельмейстер був упевнений у перемозі Радянського Союзу в Другій світовій війні. Певно, тому охоче спілкувався з в'язнями з СРСР.

Рідні відмовилися від Фріца Краузе, коли дізналися про його довічне ув'язнення. Його дружина, дві дочки і два зяті з онуками – усі порвали будь-які зв'язки з ним. Очевидно, усі боялися за долю сім'ї в умовах фашистського режиму. Сам Фріц зізнався в'язням, що якби не потрапив до концтабору, а залишався працювати капельмейстером у Берліні, то й досі багато чого не розумів би. Швидше за все, він не покинув би свою націоналістичну партію і не змінив би своїх політичних поглядів на інші.

А через два місяці в Дорі з'явився свій духовий оркестр, яким керував Фріц Краузе. Оркестр фашисти часто використовували при актах публічного повішення, прагнучи зробити зі страти цілий захід, щоб іще більше принизити людську гідність і в'язнів-глядачів, і жертв, і самих музикантів.

Але незабаром капельмейстера заарештували і посадили в табірну в'язницю. А ще трохи пізніше стратили в Дорі через повішення.

Про справжню причину арешту капельмейстера есесівці не розповсюджували ніяких версій, певно вона була не на користь їхній ідеології, нею годі було залякати інших. В'язні здогадувалися, що швидше навпаки: фашисти не пробачили Фріцу Краузе його нових переконань, яких він не приховував від своїх колишніх однодумців. І не врятувала його фізичне життя ні музична майстерність, ні популярність, ні кров “істинного арійця”.

Але прозріння, за яке він заплатив велику ціну, змогло врятувати його душу від глибоких інфернальних шарів, куди, без сумніву, пішла після смерті переважна більшість нацистів. Можливо, значно очистило його душу й те, що в серцях в'язнів він залишив світлий слід: адже Фріц Краузе ставився до них, як до рівних собі, а не як до “неповноцінних” рабів. Він з'явився в мороці тунелю, наче сяюча зірка, освітив свідомість пригнічених жорстокою

долею, дав душевного тепла і дочасно пішов у світ інший – світ зірок і праведників...

Розділ 8. Найперші сльози в ув'язненні

У команді “В.І.О.” Дмитрові жилося набагато легше, ніж в інших. Тут він пропрацював рівно один рік – до березня 1945-го року. Але окремі події цього періоду теж могли б коштувати йому життя, якби не підтримка друзів і милість долі.

У тунелі часто спалахували бійки між німецькими в'язнями, засудженими за кримінальні злочини (найчастіше – за вбивства), та політичними з Радянського Союзу. Ці сутички швидко зчинялися і так само швидко закінчувалися через втручання охоронців, які вгамовували всіх пострілами з пістолетів. Когось при цьому вбивали впритул: у першу чергу, звичайно, ненависних їм “русішен”.

Проте навіть есесівці остерігалися бути втягнутими в таку бійку, бо в азарті колотнечі в'язні могли б не спинитися і перед есесівцями, накинутися на них. Хоча в'язні інших країн боялися втручатися в ці бійки, але морально вони завжди були на боці радянських людей. За неписаними законами табірному кодексу честі жоден в'язень із СРСР не повинен був уникати сутичок із німцями. Якщо хтось ховався за чужими спинами, його вважали “шкурником” і потім просто зневажали.

Дмитро й у дитинстві не уникав бійок з ровесниками: ще підлітком не пас задніх, коли його бочанські однолітки йшли “стінка на стінку” з сусідами через річку Гайчур, гурянами. У таких “боях” шли в хід рогатки, камінці, кізяки, палиці. Одного разу якомусь хлопцеві вибили і око, невміло бавлячися самопалом. Траплялися випадки, коли від таких ігор ставали каліками. Однак ці суворі забавки вулиці загартували Митю, дали перші уроки хлоп'ячого героїзму, навчили воювати за свою честь.

Не міг Дмитро стояти осторонь і під час з'ясування стосунків з німецькими професійними злочинцями. Часто в бійках в'язні одержували травми, а то й гинули. В одній із таких сутичок якийсь із бандитів із силою ударив Дмитра дошкою по лівому боці, у поясі. Від потужного удару юнак відлетів під самий бокс. Десь зник його дерев'яний черевик-гольцшуге з лівої ноги, яким він “воював” із супротивником.

Опинившись під першим ярусом спальних місць боксу, Дмитро зрозумів, що лежав горілиць і ніяк не міг дихнути. Коли нарешті вдалося зробити вдих, із жахом відчув, що йому не просто віднялися ноги, а він взагалі ніяк не відчуває свого тіла від талії до пальців на ногах.

У голові майнула страшна думка: “Перебили хребет!..” Уперше за півтора року ув'язнення Дмитро заплакав. І не від болю, а від усвідомлення свого страшного майбутнього. Що тепер з ним буде? Скаліченому одна дорога в Дорі – голодна смерть десь між бочками з рудою в темному віддаленому закутку тунелю між такими ж невдахами, як і він. Сльози котилися з очей, і нікому було їх витерти, бо ніхто не бачив його під боксом і не знав про його нещастя. Юнак вирішив і не показуватися своїм друзям на очі, щоб не стати для них тягарем – адже їм і так тут не солодко.

Але через деякий час Дмитро відчув, що права нога нібито трохи його слухає. Напруживши усі сили, підтягнув її, зігнув у коліні. Поглянув на неї – дійсно зігнута!

– А може, вона й до цього була такою, а мені лише здалося, що я сам її підтягнув? – засумнівався юнак.

Дмитро почав робити спроби порухати пальцями на ногах. Виявилося, що пальці діють! Дмитро заплакав удруге: тепер уже від радості, бо з'явилася надія одужати.

Потроху почав вивозити з-під боксу на руках. Зорієнтувавшись, де він знаходиться, Дмитро почав повільно добиратися до свого 33-го боксу. Пробував залізти аж на третій ярус, надіючись лише на одні руки...

Першими в такому стані юнака помітили французи, мешканці найнижчого ярусу боксу малярів. Вони вже знали, що Мар'ян кудись подівся і його всюди шукають друзі: Лео з Ростова-на-Дону, названий батько Павло Дмитрович та інші.

Французи й інші в'язні-маляри допомогли Дмитрові піднятися на третій ярус. Незабаром ті, хто пішов на пошуки юнака, повернулися й про все дізналися. Було вирішено не водити Дмитра на ніч в табір на горі, а залишати в тунелі, щоб менше мозолити очі есесівців. Чех Гонсо, який робив бляшані відерця для фарби, пообіцяв виготовити невеликий котел, у якому носитимуть їжу для Дмитра в тунель. Капо Ганс погодився подбати, щоб її виділяти окремо для Дмитра.

Під час роботи юнака більше тижня залишали сторожем коло речей. Лежати доводилося спочатку тільки на животі, але вже через кілька днів Дмитро зміг обережно лягати на спину. А ще через деякий час він став на ноги. Не один раз юнак із вдячністю згадував свого колишнього капо Віллі, який запропонував таку “відпустку” найслабшим у команді.

Розділ 9. Шмат кабелю замість гумового кия

На Нюрнберзькому процесі одним із пунктів звинувачень фашизму був факт покарання в'язнів Дори шматками товстого кабелю. Змучені тяжкою працею і суворим режимом люди вже перестали реагувати на удари гумових кийів чи батогів із сириці. Тому есесівці, капо і форарбайтери почали носити в руках набагато страшніший засіб примусу до праці – чималий шмат кабелю великого діаметра.

В'язні зненавиділи це нововведення і почали з ним боротися по-своєму: вони нищили при нагоді весь кабель, який траплявся їм на очі, нишком різали його на дрібні частинки. Досить швидко в таборі майже не залишилось кабелю. Директор заводу “Дора-А” Савадський поскаржився коменданту: повів Фьоршнера в тунель і довів, що наглядачі використовують кабель для побиття в'язнів, а ті його знищують.

Комендант почав вимагати пояснень від офіцерів і рядових СС. Ті казали, що їм важко дати лад такій великій кількості “неповноцінних” рабів, мовляв, у тунелі їх юрмиться постійно так багато, що навіть не знаєш, хто з якої команди. Тоді комендант дав наказ виготовити для кожного в'язня спеціальний знак, щоб облегшити життя наглядачам.

Отже, тепер в'язнів потаврували: кожен почав носити на своїй руці бляшаний ромб із номером і літерами команди, до якої він належав. Ці ромби наказали виготовляти саме команді “В.І.О.”.

Та до цього й самому Дмитрові одного разу трапилося скуштувати того кабелю під саму зав'язку. У тому, що це з ним трапилось, юнак звинувачував сам себе, бо виявив необережність.

Того дня Дмитро йшов по тунелю до своєї команди, повертаючись із туалету, яким слугували кілька пустих бочок з-під карбїду, накритих дошками. Ці бочки стояли ближче до виходу й розповсюджували сморід, а спеціальна команда відповідала за вчасне винесення повних бочок із тунелю.

Назустріч Дмитрові наближався есесівець, чеський німець, який зайвий раз ніколи в'язнів не чіпав. Дмитро знав про цю його якість і, розслабившись, порушив табірний режим, від якого юнака вже нудило. Згідно з табірним порядком вимагалось, щоб в'язень, до якого звертався есесівець, залишив свої справи, став струнко, скинув головний убір і слухав наказу. Винятком був лише той випадок, коли в'язень був зайнятий роботою. І цього разу теж треба було пройти повз есесівця, знявши головний убір, тримаючи руки по швах. Щоб зайвий раз не відчувати приниження і не виконувати ці обов'язки, які вже так остогиділи Дмитрові, він вирішив імітувати, що зайнятий роботою: підняв якусь дощечку з підлоги і

почав нею вишкрібати сміття понад колією. Але дивна поведінка в'язня тільки привернула до нього увагу. Німець підійшов до Дмитра і запитав, що той робить.

– Безен (нім. “Besen” – “мітла”), – відповів Дмитро, маючи на увазі, що він замітає.

Така відповідь розлютила німця. Він вибив з рук юнака дошку, схопив його за ліву руку і почав методично бити Дмитра горезвісним шматком кабелю, що тримався на спеціальній петлі на зап'ясті правіці. Фашист бив по голові, дістаючи кінцем кабелю до спини та плечей. Бив і приказував: “Безен! Безен!” Це тривало довго, аж поки стомлений від биття есесівець не швиргонув юнака під стіну тунелю. Користуючись паузою, Дмитро поквапився до своєї команди. Його не переслідували.

Нарікаючи на власну нерозсудливість, юнак дістався до своїх товаришів. Ночами він міг спати тільки сидячи: до голови було боляче доторкнутися. Та й цього разу його вилікувала допомога друзів і можливість деякий час бути сторожем речей своєї команди.

Розділ 10. Хто кого?

В останні дні весни 1944-го року в'язням Дори почали вибірково давати бони – тонкі шматочки картону, що вважалися табірними грошима. Номінал однієї бони дорівнював піврейхсмарки, тобто п'ятдесят пфеннігів.

Роздавання бон стало цілою церемонією, якою тішилися ті цивільні німці, які керували окремими роботами в тунелі. Щоп'ятниці на робочому місці шикували всю команду. Бони в тунель приносили на підносі. Їх тримав німець-помічник, а шеф у цей час повільно, з почуттям величезної самозакоханості натягував білі рукавички і брався до діла.

Шеф підходив до кожного по черзі, роздивлявся в'язня, потім, керуючись настроєм і невідомо ще яким важливим фактором, або давав в'язневі одну чи кілька бон, або обмежувався ляпасом, або ж бив з усієї сили кулаком в обличчя. Ось така була справедливість оцінювання й оплачування третім рейхом каторжної роботи в Дорі. Дмитро за весь час видачі бон отримав їх всього сім штук, а тих духопеліків, якими його та його побратимів “нагородив” шеф, ніхто не рахував. Фашисти планували своїми бонами подратувати і без того змучених важкою працею людей, пересварити їх і зайвий раз принизити.

Проте здоровий глузд, широкий погляд на ситуацію та згуртованість в'язнів-малярів взяли гору. Коли цивільний шеф вперше “роздав” бони малярам, кожен шкріб потилицю і розмірковував: “Що ж робити з цим папірцем?” Ті, хто залишився з пустими руками, масажували собі забиті місця. Після невеликої паузи слово взяв Микола з Уралу:

– То німці так роблять, щоб нас пересварити, нацькувати, як собак, один на одного за їхню подачку. Ану, хлопці, давайте скинемось і побачимо, скільки вийде!

Микола скинув шапку-мюце і першим вкинув у неї власну бону. На це пристали всі в'язні з СРСР, зібравши свої бони разом. В'язні з інших країн мали право листуватися з рідними й отримувати по 2 посилки на місяць. Тому для радянських людей ці бони стали єдиним джерелом додаткового харчування.

У таборі почала працювати їдальня-кантіна, в якій можна було щось замовити за бони. Так, на одну бону давали один літр м'ясного бульйону (м'ясо йшло в меню есесівців) або дві пляшки сітра. Після кожної п'ятниці малярі дружно гуртом ішли в кантіну і замовляли щось однакове всім порівну, дивлячись на яку їжу їм вистачало коштів. Інколи їх було зовсім мало, але все одно ділили всім тільки порівну, і ніхто ніколи не зчиняв сварки.

Завдяки кмітливості й порядності Миколи з Уралу такий режим відвідування кантіни був установлений малярами з першої платні й ніколи не порушувався. Фашистам так і не вдалося стати свідками якихось негараздів у стосунках в'язнів команди через їхню подачку. Підрахунки бон, “скарбницю” довіряли Ігореві з Миколаєва, який завжди ділив і хліб, який

отримували після зміни.

Коли команду “В.І.О.” ще тільки сформували і всі почали знайомитися між собою, по-стать Миколи-уральця особливо зацікавила і Дмитра, і всіх інших малярів. Пізніше дізналися, що Микола був 1918-го року народження. Усі відмітили, що він завжди був зібраним, організованим, енергійним. Постійно дбав про порядок у колективі, був гарним товаришем, опорою для слабших. Коли в Миколи у вузькому колі наважилися запитати про його довшню професію, він відповів запитанням:

– А хто вгадає?

Тут усі почали вгадувати, називати різні професії. А Ігор з Миколаєва зробив припущення:

– А може, ти був учителем?

– Ти як в око поцілив, – підтвердив здогад Микола. – Вірно.

Цю розмову чули лише в’язні з СРСР, далі вона не пішла. В’язні одразу домовилися забути про Миколу-вчителя, а вважати його колишнім робітником.

Тільки після звільнення всього п’ять малярів зможуть дізнатися правду про те, що Микола – кадровий офіцер Радянської Армії і вже має бойовий досвід. Але назвати свою справжню професію в умовах концтабору Микола тоді не міг, бо це дорівнювало б самоубивству.

Микола потрапив у полон у 1941-му році на Північному Дінці, пережив жахи табору для військовополонених. По дорозі в Німеччину зумів втекти з чотирма рядовими. Він чув, що фашисти відбирають полонених офіцерів окремо від солдатів, і ті офіцери потім кудись безслідно зникають. Солдати допомогли Миколі добути форму рядового. Коли їх спіймали, то його відправили в Бухенвальд, потім – у Дору, але не розстріляли.

Що стосується втечі, то в самому концтаборі вона розглядалася як явище негативне не лише начальством, а й самими в’язнями. Адже, рятуючи своє життя, утікач наражав на страждання і смерть тисячі тих, хто залишався за колючим дротом. Вишикувані по блоках на апельплаці, у будь-який час доби, у будь-яку погоду, в’язні мусили без їжі й води стояти струнко, доки есесівці не впіймають втікача. Усі в’язні стають заручниками і відповідають за те, що допустили втечу.

Одного разу Дмитрові разом з усім табором довелося стояти струнко на апельплаці після робочої зміни аж дві доби!!! Втікача все не могли знайти. Табірне начальство відмінило подальше стояння тільки тому, що треба було йти працювати. Майдан був усіяним трупами померлих, хворих, знесилених і голодних жертв.

І все ж нічого не могло зупинити природного прагнення людей до волі. Найчастіше втікача ловили того ж таки вечора й закривали в карцері. Через 2-3 дні вішали на шибениці біля крематорію на очах усього вишикуваного табору. Були випадки, коли в’язні самі видавали комендантові тих, хто готувався до втечі. Їх переводили у штрафну команду і пришивали на одяг спеціальний знак – червоний круг у червоному колі. Таких в’язнів називали “ходячою мішенню”.

Будь-які зайві запитання в концтаборі розцінювалися як збір інформації для підготовки до втечі. Тому в’язні могли не знати навіть прізвищ тих, з ким їли і спали поруч місяцями, а то й роками.

Розділ 11. Зловісна блокшпера

Пізнньої осені 1944-го року по Дорі пішли чутки, що на в’язнів чекає так звана “домінація”. Це означало, що фашисти планують знищити частину в’язнів, бо табір занадто переповнений. Нещодавно додалася велика партія польських в’язнів, причетних до відомого Варшавського повстання. Воно проходило в серпні-вересні 1944-го року, закінчившись заги-

беллю четверті мільйона польських патріотів та повним руйнуванням лівобережної Варшави. До числа жертв повстання додалися ще й поляки, які померли від рабського животіння в тунелі Дори...

У надзвичайному напруженні усі чекали розв'язки. Тунель ніби завмер перед бурею. Було зрозуміло, що в першу чергу фашисти стратять ненависних їм "русішен". Чутки переслідували всіх десь близько тижня, підточуючи й без того ослаблену психіку в'язнів. А у вихідний по гучномовцях у кожному блоці залунав наказ: "Усім капо і писарям вишикувати на апельплаці всіх "русішен" своїх команд!"

Про що можна було думати в цю мить кожному з в'язнів? На що сподіватися? Ситуація переросла в грандіозну німу сцену. Як за чиеюсь командою замовкли всі в'язні. Стояла мертва тиша, тільки думки снували в головах людей, як блискавки. Усі розуміли, що саме може чекати в'язнів із Радянського Союзу, і співчували їм. В'язні з інших країн теж перебували в обіймах тваринного жаху: "А чия черга буде після "русішен"?"

А гучномовець знову і знову порушував тишу й вимагав дій. Деякі команди вже йшли. Малярі поки що стояли в мовчазному заціпенінні, напружено обдумуючи ситуацію. З гучномовця почали наказувати в'язням з інших країн силою виганяти "русішен", якщо ті не хочуть йти самі – інакше, мовляв, і їх самих також покарають.

Проте ніхто з малярів не зрушив з місця, щоб виконати новий наказ, ніхто не виштовхнув побратимів назустріч зловісній невідомості. Таке ж діялось і в сусідніх бараках.

Як і раніше, ситуацію взяв під контроль розсудливий і сміливий Микола-уралець. Хоч в'язні й не знали про його досвід командира, але підсвідомо приставали на його думку, і це допомагало всім спільними зусиллями виживати.

– Нікуди ми не подінемось, – твердо сказав Микола. – Ми не в змозі чимось їм протистояти. Треба йти!

Двадцять один в'язень з СРСР команди В.І.О. вирушив на апельплац назустріч новому випробуванню, підготовленому служителями нелюдського ордену СС. Їх привели туди капо Ганс і писар Мадес. Відрапортувавши офіцерам, які відповідали за облік прибулих, вони вдвох повернулися у свій блок.

По табору оголосили блокшперу. Це означало, що всі інші в'язні (ті, які не стояли в цей час на майдані) не мали права до особливого наказу виходити зі своїх блоків, бо будуть заарештовані. Есесівці патрулювали коло блоків і слідкували за дотриманням блокшпери.

А на апельплаці стояли вишикувані всі ув'язнені з Радянського Союзу, що були на той час у Дорі. Почався справжній розгул фашистської нечисті. У табір зайшла велика кількість солдатів СС. Озброївшись палицями, вони підійшли до в'язнів і почали мовчки бити всіх підряд, мов працювали ціпами на току. Есесівців було так багато, що удари сипалися з усіх боків. В'язні дуже розгубилися, відчували себе зацькованими, усі команди перемішалися між собою, почалася паніка.

Дмитро і Павло Дмитрович з Дніпропетровщини трималися весь час разом. Названий батько Дмитра був дуже високого зросту й першим бачив, з якого боку в найближчий момент можуть завдати удару. Він ухилився від цих ударів, маневруючи й голосно попереджаючи про них Дмитра. Юнак міцно тримався за "батьків" одяг, як дитинча-мавпенятко тримається за шерсть матері під час її руху.

Через деякий час і самі есесівці втомилися від своєї "роботи". Дмитро і Павло Дмитрович опинилися аж на самому передньому краї юрби в'язнів. У цей момент перед в'язнями з'явився сам комендант – розлючений, запінений, п'яний, аж синій від напевно величезної дози алкоголю: мабуть, спиртним він намагався заглушити останні прояви людського у своїй нищій душі.

Фьоршнер тримав свого канчука, у ручку якого була вплетена металева куля. Повер-

нувши канчука іншим боком (кулею догори), комендант тримав його, як булаву. Потім замахнувся й ударив по голові найближчого в'язня, який був невисоким на зріст і стояв поруч з Павлом Дмитровичем. Можливо, низький на зріст в'язень був обраний свідомо, щоб в очах інших в'язнів зробити силу коменданта ще більшою й тим самим нагнати якомога більше страху. Ще коли комендант тільки замахувався своїм канчуком, у багатьох в'язнів, що стояли до нього найближче, усе стиснулось у грудях, бо кожному в цю мить здалося, що вдарять саме його.

Невисокий в'язень упав мертвим від удару важкою кулею. Опинившись в епіцентрі викиду Фьоршнером сильної негативної енергії, Павло Дмитрович аж присів від пережитого жаху й усе ніяк не міг встати. Він цілком втратив контроль над своєю свідомістю. Дмитро мусив за будь-яку ціну його підвести. Але виснаженому дев'ятнадцятирічному юнакові спочатку це виявилось не під силу. Проте юнак не міг допустити, щоб “батька” вбили: він добре знав, що тих, хто падав з ніг, фашисти завжди добивали. Довелося з усіх сил трусити переляканого чоловіка, як грушу, навіть кілька разів вдарити його. За кілька хвилин Павло Дмитрович прийшов до тями і вчасно піднявся. Усю юрбу вже переганяли з правого крила апельплацу на лівий.

Почали всіх шикувати таким чином, щоб було чітко видно ряди з проміжками на дві витягнуті руки на всі чотири боки. Шеренги стояли обличчям до табору, спиною до брами.

З боку воріт наблизилися озброєні кулеметами солдати й оточили в'язнів півмісяцем. Серед в'язнів пройшла чутка, яка дещо ламала задум нацистів, чутка про те, що не треба боятися кулеметів – солдати не зможуть стріляти, не поціливши своїх же есесівців.

На апельплаці мрячив дощ. Осінь передавала свої права близькій зимі. Холод скував не лише вимучені тіла; у багатьох похололо на душі, коли почули черговий наказ: “Стати струнко, зняти головні убори! Усім, хто має шкіряне взуття – зняти його і поставити перед собою!”

Дмитра обпекла думка: “Ось тепер я буду першим серед розстріляних через мої чеські шкіряні боти! І чому я вчасно не послухав поради Павла Дмитровича й не поміняв їх на дозволені дерев'яні гольцшуге?!” Носити в таборі шкіряне взуття було небезпечно, оскільки це вважалося підготовкою до втечі. Юнакові було жаль шкіряних ботів, адже заходила зима. Він тоді міг, але не хотів піти в те жахливе місце в тунелі, де лежали гори трупів, щоб вибрати собі по розміру дозволені в таборі дерев'яні голландки. Так зазвичай в'язні й міняли собі зношене взуття. Та з цими дерев'яними голландошуге завжди були неприємності: то тиснуть, то труть, то затискають шкіру, якщо в деревині з'явилася тріщина. Ось тепер доведеться розплачуватися головою за те, що тоді пожалів ноги.

Есесівці наказали кільком сотням в'язнів – професійним бандитам – пройти між рядами з носилками та зібрати шкіряне взуття, яке його власники мусили самі вкидати в ті носилки. Цього разу Дмитра не чіпали, але ж він тепер став босий, і йому довелося гріти цементну поверхню апельплацу власними ногами, стоячи струнко, без шапки на холодному листопадовому дощі, вітрі. А стояти довелося до самого вечора.

Уся ця екзекуція тривала аж п'ять годин. Тих, хто падав, витягали на край апельплацу й забивали до смерті на одному із семи спеціально винесених козлів-штоків. Бандити ледь встигали бити їх киями, а трупи скидали поруч на велику копицю. Деякі в'язні, полежавши якийсь час, відходили, починали рухатися. Їх добивали палицями.

У фрау Смерті в цей день були багаті жнива: з виведених на апельплац трьох тисяч семисот сімдесяти трьох чоловік вона забрала із собою десь близько двохсот. Чого добивалися фашисти? Коли Дмитро та інші в'язні стояли струнко, повз них під охороною есесівців провели п'ятдесят сім в'язнів. Певно, вони в чомусь звинувачувалися, тому що есесівці вимагали від них ретельно оглянути всіх на майдані й указати на своїх спільників.

Перший раз ці п'ятдесят сім чоловік йшли під охороною есесівців самі. Вони ні на кого й не дивилися, бо не збиралися “видавати своїх”. Після першого проходження крізь ряди в'язнів цих заарештованих били різками: нацисти дуже злилися, що ніхто з них нікого не видав. Їх провели вдруге. Знову жодного спільника не було видано, знову безпощадні побої. Втретє їх вже тягли за руки – по два бандити кожного з п'ятдесяти семи в'язнів під наглядом солдатів. Але й утретє ніхто ні на кого не вказав: кожен з п'ятдесяти семи чоловіків зміг одержати повну духовну перемогу над своїми катами!

Дмитро та інші в'язні до кінця не розуміли, що коїлося на плацу. Їхня свідомість була в стані афекту, й вони потрапили в якийсь із інфернальних вимірів, у якому час майже повністю припинив свою течію. Жертвам уже просто не вірилося, що цьому шабашу нечисті колись настане кінець.

І все ж п'ятма відступила, пролунав сигнал відбою. Дмитро впав без сил. Павло Дмитрович припав до Дмитра, гірко заплакав, почав цілувати його й усе запитував:

– Яке ж у тебе серце, синку?

Дмитро не знав, що точно означає це питання. Він сприйняв його як риторичне, як вияв подяки разом з піклуванням. Можливо, “батько” хотів запитати водночас: “Чи ще б'ється твоє серце?” і “Яке ж добре твоє серце?”.

Дмитро йому відповів:

– У мене вже немає, мабуть, серця. Його не залишилося більше. Замість нього лише маленька ганчірочка тріпоче в грудях...

Юнак бачив, що “батько” надто схвильований, нерви його від такого “мандрування” по зворотному боці світу були на межі. Чи не втратив він, бува, здоровий глузд? Павло Дмитрович тільки зараз, після того, як спав тиск фашистів на психіку, почав усвідомлювати, наскільки він був близько від смерті: якби хлопець не доклав усіх зусиль, щоб примусити його підвестися на ноги, фашисти його добили б і лежав би він у копиці двох сотень трупів, ставши ще однією здобиччю мучителів цього страшного дня.

Несподівано Дмитро почув дзвінкий голос капо Ганса, який згукував членів своєї команди: “Бе айнц о, айнтретен!” (“В.І.О., заходити!”). Щоб допомогти “батькові” повернутися до тями, юнак заговорив до нього:

– Ану прислухайтесь! Чи то не Півень нас кличе?!

– Півень! Нас!

Розрахунок Дмитра виявився вірним: слова юнака вчасно переключили увагу “батька”, повернули його в цей світ. Заново народжений Павло Дмитрович встав, а підвести Дмитра не зміг: від стояння босоніж під листопадовою негодою у хлопця від ступнів до тазу настільки заохолонули ноги, що навіть не згиналися у колінах. Павло Дмитрович дотягнув свого рятівника до місця, де Ганс встиг зібрати вже майже всіх малярів-“русішен”.

Після закінчення блокшпери й решта в'язнів висипала на апельплац у пошуках своїх товаришів із СРСР, сусідів по блоку. Ганс був на сьомому небі від щастя: усі до одного “русішен” з його команди виявилися живими, хоч і ледь трималися на ногах від побоїв. В'язнів з СРСР, які повернулися з такого пекла, з непідробною радістю вітали і, плачучи, обіймали французи, поляки, чехи. Адже й вони пережили жахливі години, які забрали в кожного з них частку життя.

Просто пророчими виявилися слова Миколи з Уралу: ніхто нікуди не подівся. Можливо, не останню роль у такій кінцівці екзекуції зіграв і його сильний дух, що зміцнив в екстремальній ситуації волю співвітчизників...

А по радіо вже лунав новий наказ: “Усім “русішен” йти працювати в тунель!” Фашисти залишалися до кінця вірними нелюдській сутності свого режиму й дошкуляли всім, чим тільки могли.

Розділ 12. Камарад Андре

Отже, незважаючи на вихідний – неділю – і на попередні драматичні події того листопадового дня, радянські в'язні мусили йти працювати в тунель. Команда малярів цього типу була в Дорі лише одна: довелося йти, хоч це була й не їхня зміна.

Не дивлячись на те, що наказали працювати лише “русішен”, на зміну пішла вся команда малярів. Ганс вирішив її не розбивати. Але ніхто не нарікав, усі трималися дружно, гуртом, намагаючись хоч чимось полегшити своїм товаришам перенести випробування, що несподівано звалилося на них.

З горем-бідом друзі довели Дмитра до тунелю. Було ясно, що з такими ногами хлопцеві годі було братися за роботу.

У тунелі до Дмитра підійшов француз Андре з Парижа. Він, узявши юнака під руку, сказав, щоб той пішов з ним. Ніхто з малярів нічого не розпитував, а Андре нікому нічого не пояснював. В'язні знали, що Дмитро-Мар'ян був його “підшефним”. Коли Андре отримував посилки від рідних, він завжди давав Дмитрові якогось гостинця. А інші в'язні ділилися тим, що надсилали їм із дому, з іншими “русішен”: кожен – зі своїм підшефним.

Андре мав було близько сорока років, був високим, чорнявим, смаглявим. Товаришував зі своїм ровесником з команди теслярів, якого звали російським іменем Сергій, а не Серж. Сергій народився в родині французів, але не на їхній батьківщині, а в Москві, де це подружжя тоді працювало. Сергій жив у Москві до дванадцяти років, почав навчання в російській школі. Він добре вмів говорити російською, хоч мав відчутний французький акцент. Після роботи Сергій часто приходив до Андре в блок, розмовляв не лише з французами, а й з в'язнями з СРСР: з останніми – російською мовою.

Саме до свого друга Сергія і повів Андре ледь живого Дмитра. Теслярі зуміли сховати у себе хлопця від есесівців і дати йому можливість поспати. У цій команді працювали лише французи. Вони поклали Дмитра під стіною за дошками, вертикально приставленими до стіни, а зверху на нього ще й насипали стружок, наказавши хлопцеві лежати тихо та спати.

Дмитрові довго не вдавалося заснути, бо не міг відігріти задубілі ноги. Але потім він якось зігрівся під покривом стружок і проспав майже до кінця зміни.

Коли прокинувся, вирішив вибратися зі своєї схованки. Уважно оглянув крізь щілину між дошками місце, де працювали теслі, і, переконавшись, що поблизу не видно есесівців, виліз із-під дощок.

Дмитро сердечно подякував французам, які ризикували своїм життям заради його порятунку, і вирушив до своєї команди. Назустріч йому вже йшов Андре, щоб забрати хлопця. Щоб не підвести французів-теслярів, Андре так нікому і не сказав, де був Дмитро. Коли обоє прийшли до малярів, Микола з Уралу радо промовив:

– Я ж вам казав, що Мар'ян народився в сороці!

З того дня з легкої руки Миколи всі в команді говорили, що Дмитро народився в сороці.

Після того, як Дмитро виспався під стружкою, він уперше за весь час свого перебування в концтаборах уночі не одразу заснув. Усі товариші навколо спали. Але сон в'язнів був швидше станом забуття, ніж відпочинком. Сну завжди не вистачало, виснажені тіла й душі не встигали отримати достатнього відпочинку.

Дмитро лежав серед сплячих малярів з розплющеними очима. Уперше він чув, як сплять його “колеги” по неволі: стогін, скреготання зубів, лайка й уривки фраз на рідних мовах, важкі зітхання. Юнак заплющив очі й почав згадувати рідних і друзів, залишених у Гуляйполі – містечку, яке тепер було начебто на іншій планеті, в іншому краї Сонячної системи, а, можливо, й ще далі.

З глибин пам'яті спливла його рідна мати Оксана. Ось він ще трирічний, а вона – молода, струнка, весела. Мама відкрила свою велику чорну скриню, у якій зберігався її посаг, і почала туди складати випрану білизну. На кришці скрині – напис, який Митя прочитав пізніше, уже ставши школяриком: “Меблево-столярна й сундучна майстерня А.Тираспольського. Гуляйполе, дім Чорнова, поруч аптеки”. Біля напису були приклеєні смішні обгортки з-під цукерок із жартівливими підписами типу “Осторожно шали – кошку не зли” або “Шпрехен зи дейч, Иван Андреич?”

Увагу Миті привернула картинка з двома намальованими дітьми: один хлопчик щось шепоче на вухо іншому, який стоїть дуже близько.

– А що цей хлопчик йому каже? – запитав Митя.

– Свій секрет, – відповіла мама.

– А що таке секрет?

– Це коли двоє домовляться не розповідати щось таємне іншим. Ось ми з тобою знаємо, що саме я кладу в скриню. Якщо нікому не скажемо про це, це і буде наш секрет. Ясно?

– Ясно.

За спогадами про матір до Дмитра і прийшов сон...

Наступного дня Павла Дмитровича прийшов провідати його земляк – один чоловік із Царичанського району Дніпропетровської області. Розповідаючи про події на апельплаці, Павло Дмитрович сказав земляку, що Дмитро вже вдруге врятував його життя.

Цей чоловік зацікавився долею Дмитра. Як земляк у земляка, почав обережно запитувати про довоєнне життя юнака, його сім'ю.

– Коли ти народився?

– Я – 1925-го року народження.

– А якого числа і місяця?

– Точно не знаю. Батько казав, що я народився пізньої осені, саме на Дмитра. Тому мене Дмитром і назвали.

– Так ти не знаєш точну дату свого народження? – здивувався земляк.

– Ні, не знаю. Моя мати померла, коли мені було три роки. Питав у батька, але він точно не знав, на який саме день випадає свято Дмитра. І моя метрика десь поділася. До дев'ятнадцяти років дожив, а власного дня народження точно і не знаю!

На цьому спілкуванні із земляком Павла Дмитровича не закінчилося. Приблизно через півгодини він знову прийшов до малярів і погукав Дмитра до свого блоку. Там він познайомив Дмитра з одним із в'язнів, який добре знав, коли відзначаються всі релігійні свята. Той чоловік порадив юнакові добре запам'ятати дату 8 листопада, на яку за християнським православним календарем випадає свято Дмитра.

– Точна дата народження тобі ще пригодиться, якщо пощастить звільнитися з концтабору. Треба ж буде відновити документи, – зауважив він.

Дмитро мав слабку надію на звільнення. І все ж вона в нього була. Мов жива ниточка, вона пов'язувала всіх в'язнів із жаданою волею і не давала впадати у безпросвітний, всепоглинаючий відчай. А ще допомагало триматися надійне дружнє плече таких, як чех Франек, француз Андре, росіянин Микола, українець Павло Дмитрович, брат по духу Леонід...

Розділ 13. Герої руху Опору не здалися

Через день після жахливої блокшпери “русішен” та інші в'язні знову побачили тих п'ятдесят сім в'язнів, які під тортурами, незважаючи на всі старання фашистів, не видали нікого зі своїх однодумців і не підставили під удар невинних у пориві людської слабкості.

У розпалі зміни в тунелі несподівано наказали припинити роботу. Усіх в'язнів зігнали

в одне місце біля залізничного полотна, по якому рухався на платформі потужний підйомний кран.

Уже здалеку Дмитро і його товариші помітили, що на велетенській стрілі крана щось висіло. Коли кран наблизився, усі побачили, що це була підвішена залізна рейка, до якої було приварено цілий ряд гачків, а до них – прив'язані петлі. Ці петлі грізно пропливли над головами в'язнів вглиб тунелю. Потім кран повернув назад і зупинився посеред натовпу в'язнів...

Зібраним в'язням наказали звільнити місце під цим металевим чудовиськом. Потім до крана привели п'ятдесят сім в'язнів-антифашистів у супроводі бандитів і солдатів СС. У всіх нещасних були зв'язані позаду руки, а до ротів прив'язані палички – можливо, тому, що нацисти боялися останніх слів, які перед смертю могли сказати незламані, сильні духом герої. Жертви ледь трималися на ногах: на їхніх тілах було видно чисельні сліди довготривалих нелюдських тортур.

У Дорі був свій “майстер заплічних справ”. Він сумлінно виконував свої чорні обов'язки. Кат із бісівською проворністю понакидав на шиї приречених до страти петлі.

Далі виступив сам комендант табору.

– Ці в'язні будуть страчені зараз на ваших очах через те, що намагалися підірвати підземний завод разом з усіма нами!

Дмитро подумав: “Дивись, ось ви коли згадали і про нас! Можна подумати, що ви пожаліли в'язнів. Самі ж перші боїтеся злетіти в повітря разом зі своїм каторжним заводом!”

Кран майже моментально підняв угору рейку з повішеними і деякий час так постояв. Усім в'язням-спостерігачам наказували дивитися на страчених. Тих в'язнів, у кого нерви не могли витримати цього видовища, наглядачі били канчуками.

Так фашисти розправилися з представниками цієї мужньої підривної групи в'язнів-антифашистів Дори. Сцена повішення, звісно, гнітюче вплинула на її уярмлених свідків. Проте був у ній ще й інший, підбадьорюючий бік: в'язні ще раз переконалися, що дух антифашистів не зламано і нацисти ніколи не зможуть панувати абсолютно спокійно навіть у концтаборі – адже і тут борці за волю продовжують діяти, незважаючи на всі заходи щодо їх знищення. Ніщо не може зупинити людину на шляху до жаданої волі!

11 скульптурних фігур пам'ятника в Бухенвальді символізують 11 основних нацистських концтаборів і непереможний дух в'язнів-антифашистів

Підпільна організація в'язнів Бухенвальда, а потім і Дори, виникла як протипафашистському режиму з його неймовірними приниженнями всього людського, насиллям, цинізмом і поставленим на конвеєр процесом витискання з людей до останньої краплі їх життєвої сили. Опір здійснювався в найрізноманітніших формах: від перерви в роботі, коли пильність есесівців чомусь послаблювалася, і до організованого саботажу, який проводився цілими робочими командами; від інформатції, яку передавали пошепки, і до нарад інтернаціонального табірної комітету, а також бойової підготовки антифашистських воєнних організацій. Промовистим результатом антифашистського руху стала перемога

в'язнів Бухенвальда над гітлерівцями у збройному повстанні 11 квітня 1945-го року. І тепер усе прогресивне людство щороку 11 квітня відзначає Міжнародний день звільнення в'язнів фашистських концтаборів. Розвиток руху Опору в Бухенвальді вчені-історики умовно роз-

діляють на три етапи.

Перший етап: з липня 1937-го року до початку війни в 1939 році – період будівництва табору. У ході боротьби в таборі створюється підпільне керівництво німецьких комуністів.

Другий етап: з початку війни в 1939-му році до кінця 1941-го року. У Бухенвальд поступають німці (жертви масових арештів осені 1939-го року) й іноземці. Німецькі підпільники починають з ними співпрацювати. Есесівці намагаються будь-якою ціною позбавити політичних в'язнів посад, які вони обіймали всередині концтабору, й замінити їх професійними злочинцями. Проте до кінця зробити це не вдається завдяки злагоженості дій, наполегливості й кмітливості політичних в'язнів.

Третій етап: з літа 1942-го року до квітня 1945-го року. Чисельність членів організації збільшується, утворюються зовнішні команди у філіалах Бухенвальда. Створюється Інтернаціональний табірний комітет і національні комітети, які керують боротьбою проти терору СС, а також координують саботажі на воєнному виробництві. Організується взаємна підтримка в'язнів усіх національностей. Інтернаціональна воєнна організація здобуває зброю. Період закінчується боротьбою за відстрочку евакуації Бухенвальда і звільненням в'язнів власними силами.

Ядром і рушійною силою інтернаціональної організації стали німецькі антифашисти. Християни, члени секти “Дослідники Біблії”, теж безстрашно боролися за свої переконання, але їх протест носив більш індивідуальний характер.

Дуже важливо, що під час великої небезпеки людей різних національностей об'єднало усвідомлення того, що лише спільна боротьба принесе свободу. Гуманізм узяв гору над фашизмом.

Неважко проявляти солідарність у мирний час, подеколи допомагаючи тим, хто в скруті, грошима, майном. Набагато вище почуття солідарності було проявлене в нелегальній антифашистській боротьбі: тут ставили на карту здоров'я і саме життя заради полегшення існування або порятунку свого товариша-в'язня, хай він так і залишиться незнайомим тобі чи навіть не дізнається, що хтось ризикував собою, щоб, залишившись у тіні, допомогти йому у важку хвилину. Життя людини – це те, що є найдорожчим для усіх людей, які навіть не є відданими якійсь великій і високій ідеї; життя, яке намагалися повністю знецінити слуги жорстокої системи фашизму, ніби та мала лепта бідної вдови з Біблії, яку мав кожен в'язень і яку він самовіддано жертвував заради порятунку ближнього, котрий у цей момент страждав більше, ніж він сам.

СС постійно намагалася розкласти нелегальну організацію за допомогою провокаторів та шпигунів. Проте вислідити підпільників і підтвердити, що це саме вони, їй так і не вдалося. Не залишилося, і, швидше за все, взагалі й не було ніяких документів про рух Опору в Бухенвальді, які б виходили від СС.

Намагаючись будь-якими засобами полегшити життя найслабших із в'язнів, підпільники нелегально сприяли їх переводу в команди з більш легкою працею або подалі від особливо жорстоких капо. Центром Опору згодом став лазарет. Тут могли в разі необхідності навіть врятувати з транспортів знищення, надавши живим номери й прізвища померлих. Допомогали в першу чергу їжею, одягом, взуттям, таємно лікували від СС.

Величезним внеском у Перемогу є організований у концтаборах саботаж військового виробництва. Кваліфікованих спеціалістів підпільники намагалися відправити в команди, не пов'язані з виробництвом зброї. Якщо ж такі в'язні й потрапляли на роботу за спеціальністю, то вони проявляли свою кваліфікацію для виготовлення багатьох замовлень есесівців особистого характеру: шкатулок, люстр, попільничок, письмових приладів, усякого роду сувенірів. При цьому вони намагалися затратити на вироби якомога більше металу та інших

цінних матеріалів, працювали якнайдовше. Нерідко виявлялося, що красива люстра вагою в центнер ставилась у куток, тому що архітектор, який будував віллу, виходив при замовленні люстри зі свідомо неправильних розрахунків. В'язні, усе розуміючи, з усмішкою бралися до виготовлення нової люстри.

У 1943-му році цей період “художнього ремесла” припиняється, есесівцям, цій самозваній еліті німецького народу, тепер доводиться ховати такі приватні замовлення від начальства: після перемоги під Сталінградом в'язнів почали активніше використовувати на воєнних заводах. Але й тут не обходилося без різного роду шкідництва з боку в'язнів.

Уже після Перемоги світ дізнався про імена активістів Опору. Ось тільки деякі з них:

- австрійці Густав Вегерер, Отто Горн, Курт Гарднер;
- бельгійці Анрі Гліньор, Марсель Ліньє, Жорж Еббелінг, Сем Горсенс;
- болгарин Лілов;
- італійці Домініко Чуфолі, Ренато Бертоліні;
- німці Вальтер Штекер, Тео Нейбауер, Альберт Кунце, Ернст Буссе, Ніколай Кюнг;
- поляк Генрік Соколак;
- росіяни Микола Симаков, Павло Бабкін, Степан Бакланов;
- українці Павло Лисенко, Василь Азаров, Адам Васильчук, Іван Ногаєць;
- французи Ежен Тома, Марсель Поль, Андре Марі, Фредерік Мане;
- чех Кветослав Іннеман;
- югослави Ян Ранцингер, Азіз Колудер, Еміль Ліхтенберг і багато інших.

Частина третя

Переддень Перемоги

Розділ 1. Знову в “телячому” вагоні

Проїшла зима. Дмитро дочекався весни 1945-го року. Новоприбулі в'язні приносили свіжі новини про хід війни. Десь уже близько “наші”. Чи пощастить побачити їх? Що чекає попереду в'язнів? Німецьке командування почало вживати заходів, щоб у разі перемоги супротивника “носії воєнної таємниці рейху”, перетворені ним у рабів, не мали змоги зустрітися зі своїми визволителями, розкрити їх секрети і підтвердити цілу низку злочинів проти роду людського.

У березні 1945-го року великий транспорт із в'язнями було вивезено з Дори. Коли в'язнів команди “В.І.О.” заганяли в “телячий” вагон, есесівці наказали одному залишитися. Це був “батько” Дмитра. Юнакові було дуже гірко розлучатися з Павлом Дмитровичем. Але ж ніхто не міг нічого подіяти проти есесівців. Можливо, німці остерігалися посилати в дорогу бувалого чоловіка, який міг би організувати втечу. Дмитрові так і не вдалося щось довідатися про долю “батька”, залишеного в Дорі.

Через дев'ять діб без перебільшення мученицької дороги, без будь-якої їжі й без жодної краплини води, в'язнів нарешті привезли в концтабір Равенсбрюк. Це був філіал Бухенвальда для жінок-в'язнів. З двадцяти одного в'язня-маляра з Радянського Союзу, що витримали пекло Дори, у жахливій дорозі до Равенсбрюка вижило лише шість осіб: решта померли від спраги, голоду, тісноти.

Дмитро і цього разу не пам'ятав кінця поїздки у вагоні. Коли прийшов до тями, зрозумів, що лежить у темному приміщенні, де виднілися лише ледь помітні обриси вікна. Була ніч. Він відчув у роті шматочок хліба, який невідомо хто йому дав, точніше, поклав до рота. Прожувати той хліб юнак довго не міг: у роті так пересохло за дев'ять діб вимушеного су-

хого посту, що не залишилося й краплі слини. Зібравши всі сили, що жевріли в виснаженому тілі, Дмитро поволі розжував хліб і проковтнув його. У кишені свого мантиля знайшов ще один шматочок хліба і теж повільно його з'їв. Чия ж добра душа поділилася з ним цим хлібом? Питання це для юнака так і залишилося без відповіді.

Нарешті зовсім розвиднілося. Дмитро зрозумів, що лежить у бараці табору. Оглядаючи барак, побачив Миколу з Уралу, який сидів на підлозі й повільно хитався то назад, то вперед. Напруживши сили, Дмитро підповз до Миколи й запитав:

– Хто дав нам хліб?

Микола цього не знав, нічого не пам'ятав і сам ледь-ледь тримався на ногах.

Цього ранку новоприбулі отримали по півлітра баланди. Їм дали посуд, бо свій старий в'язні геть розгубили в дорозі. Їжу ж їм пожертвували в'язні-жінки Ревенсбрюка зі своїх власних пайків на цей день, бо керівництво табору зовсім не збиралося годувати новоприбулих в'язнів. Ці ж самі жінки й переносили вночі виснажених чоловіків у бараки. Дмитро тоді був непритомний й нічого не пам'ятав.

Окрім Миколи з Уралу Дмитро зустрів тут ще чотирьох “русішен” із колишньої команди “В.І.О.”. Живими виявилися Лео з Ростова, запоріжці Микола та Іван, Микола з Лубен на Полтавщині, якому одного разу есесівець сонному вибив канчуком око. Ці шість малярів трималися гурту й слухали поради досвідченого уральця, який і далі не раз допомагав товаришам вирватися з лещат фрау Смерті.

Розділ 2. Микола-уралець знову рятує побратимів

У Равенсбрюк приходили посилки з їжею від американського Товариства Червоного Хреста. Вони рятували життя не одному в'язневі в роки війни. Керівництво Равенсбрюка видало пізніше кожному новоприбулому з Дори по одній такій посилці вагою 5 кг.

У перший день свого перебування у Равенсбрюці в післяобідній час по одній посилці отримали й маляри. Микола з Уралу порадив зібратися усім разом на вулиці біля крана з водою і там їх розкрити. Коли всі шестеро ослаблених малярів сповзлися до крана, то розкрили посилки з Америки й побачили, що там багато жирів. Помітивши це, Микола-уралець серйозно сказав:

– Е, хлопці! Багато їсти не можна! Їжте всі по краплині та на деякий час закривайте свої посилки.

– Ти що, Миколо?! – обурилися молодші в'язні. – Ми ж так голодували в дорозі, треба добре поїсти!

Микола, передбачивши те, що поодинці було б набагато важче кожному подолати спокусу наїстися одразу й досхочу, спокійно пояснив:

– Погляньте на годинник на брамі табору. Зараз третя година дня. Ми трохи поїмо зараз, а через дві години знову розкриємо посилки і ще чого-небудь трохи поїмо. Якщо зараз наїстися багато, то може бути заворот кишок.

Дмитро й інші товариші пристали на це. Добра підказка всім допомогла уникнути хвороби або болісної смерті. Так Микола-уралець уже вкотре рятував життя друзів своєю розумною порадою. Правду кажуть, що краще з розумним втратити, аніж з дурнем придбати: розумний буде думати над тим, як разом, спільними зусиллями знайти вихід із критичної ситуації, а дурень може (в силу свого слабкого розуму) нашкодити навіть тоді, коли все, здається, складається досить добре.

Наступного дня майже всі інші в'язні цього блоку загинули від завороту кишок і дизентерії, що незабаром спалахнула. І це всього за кілька днів до падіння нацистського режиму, за якихось два-три кроки від такої довгоочікуваної волі! Під тягарем нового випробу-

вання, що звалилося на них, люди забули про стару істину, що коли дуже добре, – це теж погано, тому що ситуацію у свої руки бере ворог роду людського – пристрасть. Передчасно розслабившись і піддавшись впливу ницької частини свого ества, люди гинули. А вони ж могли б уникнути нової небезпеки, якби, подібно малярам, узяли під контроль свої пристрасті.

Людям, що помирали в страшних муках, ніхто не надавав ніякої допомоги. Табірне керівництво ніби й не бачило того, що коїлося за колючим дротом, який відгородив два блоки, відведені для чоловіків. Фашисти, які давно переступили через усе людське в собі, лише видавали наступні посилки тим небагатьом, хто лишився живим у цьому вирі людських страждань.

Усього в цьому концтаборі Дмитро отримав сім таких посилок. У кожну посилку, крім харчів, клали по пачці цигарок “Сammel”. Оскільки Дмитро не палив, він обміняв цигарки на баночки сиру з посилок у в’язнів-чехів, які прибули трохи пізніше й були здоровіші від в’язнів із Дори: можливо, у них була легша дорога.

Поступово всі шестеро товаришів піднялися на ноги. Їх на роботу не посилали, а просто залишили напризволяще: нацистам, які боялися втратити свої власні шкури, явно вже було не до в’язнів. Ніхто з в’язнів не знав, що чекає попереду їх виснажені тіла й душі. Усім своїм еством в’язні відчували, що фронт із кожним днем стає все ближчим, тому сподівалися на визволення. А вдячність своєму рятівникові з Уралу й активістам Товариства Червоного Хреста за посилки в голодні дні Другої Світової війни Дмитро Савченко зберіг у своєму серці на все життя...

Розділ 3. Тринадцять картоплин

26 квітня 1945-го року почалась евакуація всього табору. Спочатку розділили на сотні та вигнали з Равенсбрюка всіх в’язнів-чоловіків. Кожна сотня була оточена солдатами СС з вівчарками. Коли колона проходила повз ворота табору, в’язням видавали на кожні 5 осіб по одній посилці американського Товариства Червоного Хреста вагою 5 кілограмів і по одній посилці Товариства Червоного Хреста Франції вагою 3 кілограми.

Коли чоловічі сотні були виведені за межі табору, зробили зупинку. Чоловіки поділили продукти й стали чекати підходу наступних сотень. Тепер есесівці гнали в’язнів-жінок. Потім уся спільна колона вирушила пішки. Того, хто не міг іти сам, есесівці пристрілювали...

В’язні йшли більше тижня. Ночами спали на узбіччі дороги, лежачи в такому ж порядку, як і йшли. Ніхто не мав права перейти до іншої сотні. Охоронці-есесівці мали змогу перепочити, мінялися. Деякі їхали на мотоциклах чи машинах. А в’язні гинули один за одним у цьому марші смерті. Ніхто з них навіть не знав, куди німці дівали трупи загублених ними в дорозі. Їжа з посилок давно скінчилася. Людей мучили голод, спрага, смертельна втома...

Фашисти гнали рабів подалі від фронту. Траєкторія руху колони складалась із суцільних звивин і петель. Есесівці хотіли якомога сильніше виснажити в’язнів: чорний орден СС завжди прагнув щонайбільше викачати психічної енергії зі своїх жертв, використовуючи для цього будь-яку можливість. Просто пристрелити людину було малоефективним. Відтік психічної енергії значно підсилювався, якщо крім мук людина постійно відчувала й сильний страх, який у прямому смислі поглинав її душу. Якщо ж жертва гинула з незломленою волею, яка до кінця протистояла мучителям, то її душа залишалася вільною. Це прямо бісило цих недолюдків, тому що тоді вони упускали зі своїх брудних лап жертву, і на них із часом ішов заслужений зворотний удар.

1 травня 1945-го року трапилася подія, яка врзалась у пам’ять Дмитра на все життя, що залишилося. Рухаючись дорогою, голодні в’язні помітили біля шляху три великі кагати.

Біля них стояла дівчина-українка з числа остарбайтерів. Чоловіки запитали в неї:

- Що тут заховано в кагатах?
- Картопля, – відповіла дівчина.

Почувши про картоплю, голодні в'язні кинулися на ці кагати. Голод перемиг страх бути розстріляними охоронцями. Дмитро побіг разом з іншими чоловіками. Йому поталанило наблизитися до того краю кагату, де в'язні вже розрили землю і вибирали бульби. Юнак устиг вкинути за пазуху нижньої сорочки кілька картоплин, а далі вже нічого не міг зробити, бо на парубка навалилися інші в'язні, які бігли позаду нього.

Коли Дмитро нарешті вибрався з-під тієї купи навалених на нього в'язнів, то побачив жахливу картину. Есесівці буквально поливали з автоматів дощем із куль людей на кагатах. На щастя Дмитра, він помітив, що недалеко від нього стояв солдат, який вставляв новий магазин у свій автомат. Юнак побіг прямо на нього, а потім вискочив на дорогу.

Друзі вже всі були в колоні. По картоплю бігало ще двоє, але їм довелося повернутися ні з чим: почалася стрілянина, і вони нічого не встигли схопити. Решта просто чекала. Дмитро витяг картоплю й почав ділити. Вийшло по дві картоплини на кожного з 5 осіб. Залишилось ще 3, про які товариші вирішили, щоб їх їв сам Дмитро – адже він добув картоплю, ризикуючи життям, а три картоплини на п'ятьох ділити все одно незручно.

- Так це я “чортову дюжину” приніс. Може, на нещастя?

Тут в'язні помітили, що не всі, хто залишився живим під зливою куль біля кагату, повернулися в колону. Частина з цих уцілілих тікала вниз, до балки. В'язні, які залишилися у колоні, дивувалися, що нацисти не кинулися переймати втікачів, а насмішкувато за ними спостерігали. Колона стояла, рухатися не дозволяли: есесівці вирішили влаштувати собі веселеньке видовище. Коли втікачі наблизилися до балки, звідти їх зустріли вогнем автоматів фашисти, які передбачливо – таємно від в'язнів – тримали там ще одну лінію охорони. Усіх втікачів дуже швидко знищили. А на кагаті з картоплею разом з трупами розстріляних в'язнів лежало й тіло вбитої дівчини з України.

Розділ 4. Історія німкені Хільди

Ряди в'язнів через трагедію біля кагату так порідшали, що охоронці були змушені вишикувати колону по-новому. При цьому з шістки малярів-“русішен”, які здружилися між собою, забрали Леоніда – найближчого друга Дмитра. Він потрапив зовсім в іншу сотню, яку погнали далеко вперед.

Дмитра, його чотирьох товаришів і ще двох чоловіків з іншої команди відправили в жіночу сотню, яка йшла майже у хвості колоні.

Нарешті перешикована колона рушила далі по дорозі. Трохи попереду Дмитра серед жінок ішла молода німкеня. Вона привертала до себе загальну увагу в'язнів, бо до цього вони не зустрічали в концтаборах молодих німців, хіба що кримінальних злочинців. Але це були, як правило, німці набагато старші за віком, ніж ця дівчина. Чоловік з іншої команди Дори запитав у неї:

- А за що ж це Гітлер посадив у концтабір таку молоду німкеню?
- Дівчина повернулася до нього й відповіла:
- За такого красеня, як оце ти.

Її жарт трохи підняв настрій людям. Усі в'язні були дійсно “красивими”: щедро поцяцьковані побоями есесівців, вони світили синцями, пухлинами, гулями, були обірвані, брудні, змучені голодом і багатоденним маршем. Цей чоловік щиро запитав:

- А де ж це твій красень?

Дівчина не одразу відповіла. Жінки-в'язні почали просити її розказати всім свою історію.

Цю сотню охороняли не лише есесівці-чоловіки, а й дві жінки, що йшли по різних боках колони. Вони мовчали. Не перебивали дівчину й тоді, коли вона почала розповідати. Усі в рядах, хто знаходився поблизу від дівчини, змогли вислухати її оповідь.

– Мене звать Хільдою. Я дочка одного бауера. У нас працював молодий остарбайтер із України, з міста Миколаєва. Його звали Ігорем. Він був дуже вродливим, високим, струнким. Спочатку він мені просто сподобався. А згодом ми обидва покохали один одного.

Хільда трохи помовчала, а потім продовжила:

– А через деякий час зі східного фронту повернувся мій рідний брат. Через свій фанатизм він втратив на війні руку, але так нічого й не зрозумів. Одним словом, такий самий ідіот, як оці есесівці, що нас зараз охороняють, – випалила несподівано Хільда.

В'язні напружилися, бо злякалися, що дівчину покарають за довгий язик. Проте охоронці незрозуміло чому проковтнули її слова мовчки. Можливо, у них наступало прозріння, а ідеї біснуватого фюрера їм були вже не такі дорогі, як до цього? Вони теж нічого не знали про своє майбутнє, і кожний думав про свою долю й долю нації, яка почала вважати себе вищою, ніж усі інші народи, яка самовільно взяла на себе право їх поневолювати. А може, Хільду не чіпали тому, що вона була німкеня й мала брата-нациста?

Дівчина вела далі. Виявилось, що брат побив Ігоря, коли дізнався про його любовний зв'язок із Хільдою, заборонив їм зустрічатися. Проте Хільду з Ігорем це не зупинило. Годі брат знову побив Ігоря і заявив на юнака в поліцію. Ігоря заарештували й кинули до в'язниці. Хільда подала письмовий протест і... сама опинилася за ґратами.

У в'язниці дівчина подала начальству ще один письмовий протест. Цього разу обох закоханих вивели у двір в'язниці. На очах Хільди Ігоря повісили. А потім її саму відправили у Равенсбрюк. Проте навіть розправа ненависних нацистів над людиною, яка стала найближчою, не зламали дух Хільди, котра змогла силою свого кохання піднятися над ідеологічними обмеженнями. І вона абсолютно не приховувала своєї сильної антипатії до Гітлера та його слуг. Німецька дівчина заслужила справжню повагу в'язнів різних національностей сміливістю й вірністю своєму коханню.

Таку історію почув Дмитро за вісім днів до Великої Перемоги.

Розділ 5. Мить визволення затьмарена

3 травня 1945-го року колона в'язнів перетнула містечко Пархім на півночі Німеччини. Коли колона опинилася вже за містом, то охоронці просто знехтували своїми обов'язками й кинули в'язнів. Вони рятували власне життя: по Пархіму вже біла ворожа їм артилерія.

Дмитро і його побратими-в'язні стали свідками відступу німецької частини. Колона в'язнів розбрелася коло лісу. Вони всі разом залягли під залізничним насипом, рятуючись від артобстрілу. Над головами свистіли кулі, чулися вибухи, з гори падали збиті соснові гілки. Німцям, які відступали, було вже зовсім не до в'язнів – вони бігли повз них до лісу.

Навіть не одразу повірилося, що Пархім тепер зайняли “свої”, і в'язні, заручники смерті, нарешті стали вільними. Неподалік у лісі виявився табір радянських військовополонених, і “русішен” пішли до них. Виявилось, що фашисти кинули табір уже дві доби тому й утекли. А на 20 кілометрів далі вглиб лісу було розташоване німецьке село, захоплене американськими військами.

По дорозі до табору рухався обоз. У табір на коні примчав старшина Радянської Армії. Він провів короткий мітинг, оголосив в'язнів і полонених вільними. Дав кілька порад:

– А тепер усі йдіть у Пархім. Самі шукайте собі квартири, подбайте про їжу, одяг і ліки.

Незабаром Дмитро зі своїми чотирма товаришами був у місті. Леоніда так ніде і не

знайшли. Поселилися всі п'ятеро малярів-“русішен” в одній німецькій родині, у якій були господар, його дружина й дочка.

Коли в'язні помилися, господар дав усім нижню білизну. Дружина й дочка приготували страви. Їли всі разом. Не вірилося, що все це відбувається насправді, що вони на волі!

Турбувала відсутність документів. Вирішили шукати зустрічі з комендантом Пархіма, щоб з'ясувати свої подальші дії. У пошуках вирішення своєї подальшої долі довелося три доби прожити в цій родині. Тільки тепер Микола-уралець нарешті розповів правду, що він колишній офіцер.

Дмитро весь час думав про свого друга Леоніда, розпитував у всіх знайомих в'язнів, чи не бачив його хтось. Усе з'ясувалося четвертого травня в Пархімі, коли зустрів своїх двох земляків з міста Поліг, що на Запоріжжі. У Дорі вони часто після роботи бачилися, спілкувалися. Тому ці хлопці добре знали й Леоніда.

– Ніяк не можу знайти свого Лео. Ви його не бачили бува? – спитав Дмитро.

Пологівці зволікали з відповіддю, переглянулися між собою, похнюпилися. Дмитро зрозумів, що з його Леонідом щось трапилось.

– Ти вже не зможеш його знайти, – пролунало як жорстокий вирок у вухах юнака.

– Як не зможу?!

– Ми були з ним в одній сотні. Він потрапив до нас у нову перешиковану колону після побоїща на кагатах картоплі. Ми бачили, як Льоня постійно озирався назад, певно, хотів побачити вас, своїх товаришів. А потім взагалі вийшов із шеренги й повернувся назад. У цей момент есесівець двічі вистрелив у нього й убив. Труп Леоніда лежав праворуч по ходу колони.

– Я ж ішов в останній п'ятірці крайнім з правого боку. Виходить, я пройшов повз тіло Лео й не звернув на нього уваги?! У цей час я уважно слухав історію Хільди...

Після сумної звістки пологівців радість Перемоги для Дмитра дуже потьмарилася. Він поринув у стан заціпеніння і так просидів у центрі Пархіма цілих півдня, аж доки його не забрали друзі, які його всюди шукали. Їм уже про все розповіли пологівці й сказали про те, де саме бачили Дмитра востаннє. Вони теж сумували. Микола-уралець зауважив:

– Дякуй, Дмитре, Хільді! Це вона тоді відволікла твою увагу, і добре, що ти не помітив вбитого Лео!

Це було правдою. Якби юнак побачив труп друга, то навряд чи зміг би утриматися, щоб не кинутися до нього й не бути теж застреленим одним із виродків-есесівців. Думки про Лео не давали йому спокою. Перед очима Дмитра пропливали сцени їх спільного життя в умовах фашистського пекла:

– Леоніде, Льоню! Чи може вкластися таке в голову: пройти людині через горнило чотирьох концтаборів і загинути в переддень Перемоги?! У Бухенвальді в нас були сусідні номери: у мене – 12 618, а в тебе – 12 617.

Чи може людина перенести такі неймовірні труднощі без вірного друга?! Лео, Лео, прощай навіки!.. Ти загинув із думкою про друзів, від яких тебе відірвали. Ти хотів їх бачити, бути поруч, щоб разом пройти залишок шляху до Перемоги! Ти надто рано забув про небезпеку. Забув, що твоє життя важливе для друзів і зовсім не має ніякої ціни в очах наглядча, що звик виконувати обов'язки ката.

Леоніде! Ти не будеш лежати на узбіччі дороги на далекій чужині! Ти назавжди залишився в наших серцях, у серцях друзів, які любили тебе і яких щиро любив ти! Безжальний час буде не в силах стерти пам'ять про тебе – гідного сина українського народу – з душі відданого тобі гуляйпільця Дмитра. Так, не забути мені й уві снах, як ми разом ділили увесь тягар поневірянь по місцях одного з найжахливіших проривів пекла у двадцятому столітті. Нас назавжди зріднило в концтаборах те, що ми разом багато місяців підряд важко працю-

вали, поруч спали, їли, ділили навпіл велике горе й маленькі радощі, лікували, втішали й розраджували один одного. Ми проросли в душах один в одного. Наша дружба загартувалася сильніше будь-якої сталі у випробуваннях, де кожен день важить більше року життя в звичайних умовах.

Знову на рідній землі (замість епілогу)

*Дмитро Савченко під час
служби на річці Ельбі
(1946 рік)*

Два роки Дмитро Савченко прослужив в НДР, а потім ще один рік у Литві. Тільки в 1948-му році він знову побачив рідне Гуляйполе. Мабуть, саме Провидіння підказало юнакові, що писати родичам листи або приїхати в рідне місто раніше певного строку небезпечно: як потім він дізнався, багатьох із колишніх полонених фашистами тоталітарна влада направляла вже в радянські табори, і далеко не кожному пощастило повернутися з цього другого полону до себе додому.

Із Казахстану були повернуті евакуйовані туди на початку війни архівні документи, у тому числі й метрика Дмитра. Дані в заяві юнака на отримання паспорта збіглися з даними документа про його народження. Дмитро з вдячністю згадував того в'язня Дори, який йому допоміг з'ясувати точну дату народження, орієнтуючись на свято Дмитра Солунського – 8 листопада (у Радянському Союзі релігія переслідувалася, і мало хто з людей знав, коли саме відмічаються які церковні свята). Незабаром Дмитро отримав паспорт і військовий квиток...

Так і не дочекалися колишні в'язні Дори коменданта Пархіма. Незабаром радянські військові офіцери забрали їх у 222-й польовий запасний полк. Усіх розподілили по окремих взводах. Тепер Дмитро став новобранцем в армії. Юнак уже більше жодного разу в житті не побачив своїх чотирьох друзів, які потрапили до інших взводів.

Після пережитих нелюдських випробувань хлопець був дуже виснаженим: при зрості сто сімдесят шість сантиметрів він важив сорок два кілограми. Але поступово Дмитро став як повертатися до нормального стану, набираючи ваги й сили, так одночасно й пізнавати секрети служби кулеметника.

Після перевірки анкетних даних Дмитро 6 червня 1945-го року прийняв військову присягу. Спочатку він служив біля демаркаційної лінії на річці Ельбі. На її протилежному боці перебували англійські війська. Незабаром цю військову частину розформували. У складі новоствореного взводу іншої гвардійської частини Дмитро продовжив службу вже на самій демаркаційній лінії на Ельбі, оскільки радянські війська стали займати частину території на протилежному березі цієї відомої ріки.

*Дмитро Савченко (другий справа)
в армії з товаришами по службі на річці Ельбі*

Дмитро Савченко через два-три роки після повернення додому (одночасно - і з війни, і зі служби в армії)

Родичі й друзі вже не сподівалися побачити колишнього в'язня живим. Усі сприйняли його появу як повернення “з того світу”. По суті, так воно й було.

Сестричка Маня так його й не змогла дочекатися: підірвалася в степу на ворожій міні, коли орали на коровах поле. Батько Дмитра, Павло Павлович Савченко, пройшов фронтовими дорогами як мінометник до самого Берліна, мав багато бойових нагород, відзначився при звільненні Праги.

Дмитро переконався, що не марно не наважувався повідомити рідних у листі до приїзду про те, що вижив. Йому не хотілося чимось нашкочити сім'ї. Він здогадувався, що до тих, хто повертався з німецького рабства, чиновники будуть

ставитися, м'яко кажучи, упереджено. Цю упередженість він відчув і сам з першого ж прийому у військкоматі, коли його одразу ж звинуватили в тому, що був у Німеччині. Зобов'язали в подальшому в державних установах завжди самому першим доповідати начальству про перебування в концтаборах під час війни.

А ще Дмитра прикро вразили дві величезні черги – і це в невеличкому українському містечку з населенням менше, ніж 15 тисяч (!) – до ошадкаси: і його, й інших людей, що повернулися з німецької неволі, працівники військкомату примусили кожного заплатити по 25 карбованців штрафу за те, що потрапили до Німеччини! Що й казати, гідна зустріч будівниками світлого майбутнього своїх співвітчизників, на чю долю багато в чому з провини самого ж уряду випало заживо спуститися у пекло.

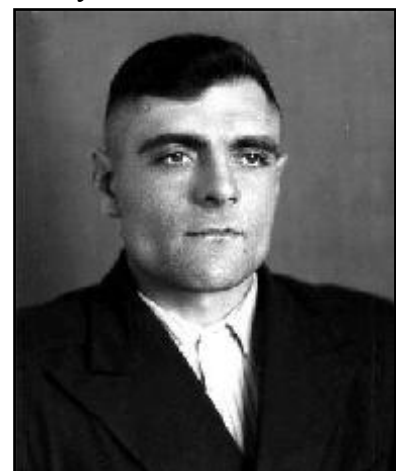
Дмитро влаштувався на роботу мотористом в артіль “Червоний металіст”, що в 1954-му році стала державним заводом сільськогосподарських машин. Тоді там випускали ремінні нафтові мотори для качання води потужністю 25 кінських сил, вила, кухонні ножі та інше.

Дмитро Савченко з дочкою Любою в колоні демонстрантів Гуляйпільської взуттєвої фабрики №25 (7 листопада 1958 року)

Батько Дмитра Савченка Павло Дмитрович Савченко недовзі після повернення з війни. Учасник взяття Берліна

Дмитро Савченко (1958 рік)

*Дмитро Савченко із сином Сергієм
(7 листопада 1959 року, Гуляйполе)*

А з 1957-го року по 1985-й рік, до самого виходу на пенсію, Дмитро Павлович працював вирубщиком низу взуття в закрійно-штампувальному цеху Гуляйпільської взуттєвої фабрики. За сумлінну працю отримав медаль “За трудову відзнаку”, ряд почесних грамот і звань (“Майстер золоті руки”, “Ударник комуністичної праці” та інші). Неодноразово його фотокартку поміщали на районну Дошку пошани, він був наставником молоді.

Перекоаний у тому, що про все пережите людьми під час Другої світової війни повинні дізнатися нащадки, Дмитро Павлович часто виступав перед школярами, молоддю. До таких виступів перед юним поколінням і його самого, і його колег закликали на зборах Спілки колишніх в’язнів фашистських концтаборів, які мешкали після війни в Запорізькій області. Ця Спілка на чолі з Л.Офіцеровою організовувала не тільки робочі наради (наприклад, у Запорізькому обласному історичному музеї), але й щорічні святкові зустрічі колишніх в’язнів області з нагоди Міжнародного дня звільнення фашистських концтаборів 11 квітня.

Авторові цих рядків під час навчання на факультеті романо-германської філології Запорізького університету вдалося побувати на одній із таких зустрічей у ресторані “Лахті” в Запоріжжі разом із батьком у квітні 1984-го року. Тоді приїхало близько сорока чоловік з усієї області. Їх привітно зустріло керівництво Спілки. Усі ці люди ділилися спогадами, раділи зустрічі – адже саме в цьому дружньому колі їх розуміли найкраще. Жінки, колишні в’язні Маутхаузена й Равенсбрюка, злагоджено співали українських пісень. Мені було прикро, що на такій зустрічі зовсім не було молоді, адже вели мову про живі історичні факти.

Я ще раз переконалася, що про долю батька й трагедію його покоління необхідно знати й нащадкам, треба записувати їхні спогади.

Про необхідність записати спогади в’язнів керівництво Спілки підкреслювало на нарадах в’язнів постійно. Батько попросив мене допомогти все записати ще тоді, коли я була школяркою, адже я дуже любила писати твори. Я охоче погодилася, але змогла це здійснити не одразу. Ці спогади стали органічною часткою мого життя. Так про пережите в роки своєї багатостраждальної юності і Дмитро Савченко, і його дружина Раїса Іванівна (дівоче прізвище Філіпченко), яка дівчиною була вивезена на примусові роботи в Австрію (недалеко від міста Апетлона), переповідали дітям і онукам. Записи спогадів батька зайняли цілий загальний зошит і щороку доповнювалися важливими деталями, які спливали в його пам’яті в ході роботи над повістю.

*Дмитро Савченко з колишніми в’язнями
фашистських концтаборів під час їх
зустрічі в Запорізькому обласному
історичному музеї (26 грудня 1964 року)*

*Дмитро Савченко
з ветеранами в Гуляйполі
(9 травня 1999 року)*

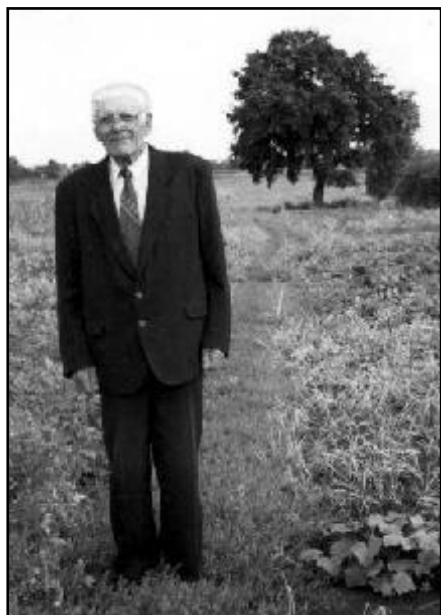
*Дмитро Савченко ділиться спогадами
з онуками Олександром Савченком і
Богданом Будугаєм
(12 липня 2004 року, Гуляйполе)*

*Дмитро Павлович Савченко
з дружиною Раїсою Іванівною і старшими
дітьми – дочкою Любою і сином Сергійком
(1958 рік, Гуляйполе)*

Дмитро Павлович – батько двох дочок і двох синів: Любові, Сергія, Анатолія, Ольги, дідусь онуків: Андрія, Оленки, Людмили, Яни, Сашка, Богдана, прадід правнучок Надійки та Діаночки. Не випадково його першу правнучку назвали гарним слов'янським ім'ям Надія.

Нехай надія на те, що люди навчаться отримувати користь із гіркого досвіду минулих поколінь і менше будуть повторювати помилки минулого, надія на краще майбутнє Землі ніколи не згасє в серці кожного з нас і втілюється в реальність. Нехай і далі росте й міцніє дерево людського роду, як красень дуб у городі моїх батьків, якого випробування долі тільки ще більше загартовують!

*Останнє прижиттєве фото Дмитра Савченка,
який повертається через город від дуба
(12 липня 2004 року, Гуляйполе).*

Фото Ольги Будугай

SERVICE INTERNATIONAL DE RECHERCHES
INTERNATIONAL TRACING SERVICE
INTERNATIONALER SUCHDIENST

Numéro de
C. I. P. N. 710 - 1 455 435
C. I. P. N. No.

Votre Réf.
Your Ref. ---

Wortlaut
Date 2. April 1966

EXTRAIT DE DOCUMENTS

Il est certifié par la présente que les indications suivantes sont conformes à celles des documents originaux en possession du Service International de Recherches et ne peuvent en aucun cas être modifiées par celui-ci.

EXCERPT FROM DOCUMENTS

It is hereby certified that the following indications are cited exactly as they are found in the documents in the possession of the International Tracing Service. It is not permitted for the International Tracing Service to change original entries.

DOKUMENTEN - AUSZUG

Es wird hiermit bestätigt, daß die folgenden Angaben der Unterlagen des Internationalen Suchdienstes originalgetreu entnommen sind. Der Internationale Suchdienst ist nicht berechtigt, Original-eintragungen zu ändern.

<p>Nom Name SAWTSCHENKO -/-</p> <p>Date de naissance Date of birth 20.11.1925 -/-</p> <p>Noms des parents Parents names Pawlo und Ulita geborene KUSCHTSCH -/-</p> <p>Dernière adresse connue Last known residence Zu amtsbezirklicher Wohnort Gulejpole, Nabereshnaja 2, Provinz Saporoschje -/-</p> <p>Arresté Arrested on nicht angeführt -/-</p> <p>En prison Confined in Konzentrationslager Niederlagen in Wewelsburg -/-</p> <p>Liv Gr. Am J. März 1943 -/-</p> <p>Catégorie Category "Polit." (* Politisch); "Russ." (* Russischer) Zivilarbeiter", roter Winkel -/-</p> <p>Transféré Transferred 12. April 1943 zum Konzentrationslager Buchenwald, Häftlingsnummer 12619; am 2. September 1943 zum Konzentrationslager Buchenwald/Kommando Dora; war am 1. November 1944 im Konzentrationslager Mittelbau inhaftiert; am 14. April 1945 zum Konzentrationslager Ravensbrück, Häftlingsnummer 19312. -/-</p> <p>Indications complémentaires Further indications In den Unterlagen ist vermerkt: Grund Diebstahl. -/-</p>	<p>Prénoms First names Dimitrij -/-</p> <p>Lieu de naissance Place of birth Guljaj-Pole -/-</p> <p>Nationalité Nationality russisch/ ukrainisch -/-</p> <p>Religion Religion nicht angeführt -/-</p> <p>Profession Profession Landarbeiter, Arbeiter, Maler -/-</p> <p>Statut civil Marital status leerig -/-</p> <p>par by nicht angeführt -/-</p> <p>No de déten. Prisoner's No Häftlingsnummer 133 -/-</p> <p>par by Außendienststelle Essen -/-</p>	<p>Nationalité Nationality russisch/ ukrainisch -/-</p> <p>Religion Religion nicht angeführt -/-</p> <p>Profession Profession Landarbeiter, Arbeiter, Maler -/-</p> <p>Statut civil Marital status leerig -/-</p> <p>par by nicht angeführt -/-</p> <p>No de déten. Prisoner's No Häftlingsnummer 133 -/-</p> <p>par by Außendienststelle Essen -/-</p>
---	--	--

Remarques du S.I.T.
Remarks of the I.T.S.
Bemerkungen des I.T.S.

Das Kommando Dora des Konzentrationslagers Buchenwald wurde ab 1. November 1944 als selbständiges Konzentrationslager unter dem Namen Mittelbau weitergeführt. Abweichungen der Anfrage siehe Rückseite -/-

H. Jack
W. Jack
ID: de Archive

ejo
L. Jäger
Comptable Agent

A.142.1 *Explication du S.I.T. *Explanation of the I.T.S. *Erklärung des I.T.S.

Відповідь Дмитрові Савченку на трьох мовах з Міжнародної служби розшуку

(місто Арользен в Німеччині)

Міжнародна служба
розвідки

7/D-1455435 Арользен, 2.04.1936

Велика из зотування

Ім'я: Дмитрій Федорович Савченко
Підприємство: російське в Берліні
Дата народження: 2.11.1926
Місце народження: Тульське
Кремльовське місто - на території
Фланки, між родителів Павла і Софії
та, уродженця Куря
Тривавши великомасштабної роботи
в місті

Нинішній адрес проживання: Тульське
у Пасаровська 2, Батерієвська 2
Сейчас не працює нічим

Простий на поштові
Там в консульстві Німеччини у Берліні
було, номер звання 1111
3.03.1943 року направлено на Росію
через авіацію з Берліну

Класифікація: російське, українське, українське
російське, українське звання

Наказом з 12.04.1942 в консульстві
Тухен-Вальд, номер звання 1111 з
2.09.1942 в консульстві Тухен-Вальд на
міста Тора, 1.11.1942 направлено в
консульстві Маттевсбург; з 14.04.1943
направлено в консульстві Гельсдорф,
номер звання 1912

Примітка: Документи особисті
в дані народження
Фактична дата народження
2.11.1926

Гідровод судам
Генеральний помічник
відповідальний за
1.11.1926 Тульське місто
Дмитрій Федорович Савченко
Директор штабу

Переклад відповіді Дмитрові Савченку з Арользена, виконаний Любов'ю Катковою, вчителькою німецької мови Гуляйпільської ЗОПІІ-ПІ ст. №1

Гуляйполе-Бердянськ, 17.09.2001, Переяслав-Хмельницький, 22.12.2005

Нові виміри історії про Дору

Ольга Будугай, Андрій Будугай

У 2000-му році ми познайомилися з племінниками господарки квартири, яку ми наймали, жительки міста Бердянська Федори Миколаївни Лут 1922-го року народження. Її племінники Серж і Крістіан Кордельє, громадяни Франції, і до цього, й після цього неодноразово гостювали в тітки під час своїх відпусток. Під час війни доля закинула Федору Миколаївну та її молодших рідних сестер Марію й Анну як остарбайтерів на примусові роботи в Німеччину. Федора Миколаївна жила й працювала в родині бауера, де їй доводилося багато працювати коло корів, але господарі ставилися до неї досить добре. Гірше довелося її двоюрідній сестрі, яка працювала в сусідньому селі в сім'ї дуже злого бауера, який свавільно розпорядився долею дівчини, повісивши її.

Після війни Марія й Федора повернулися в рідне село Гюневку Приморського району Запорізької області. Сестра Аня додому не повернулася. Тільки значно пізніше, через кілька десятиліть, вона дала про себе знати, написавши листа з Франції. Виявилося, що Анна вийшла заміж за француза-військовополоненого, який теж працював у тому ж селі, де була на примусових роботах Анна. Молодята жили недалеко від Парижа, працювали на заводі. У них народилося два сини: Крістіан і Серж – та донька Анна-Марія, усі діти тепер мешкають у Парижі. Крістіан працює в статистичному бюро, любить туристичні подорожі. Серж дуже багато працював у столичному видавництві “Ля Куполь”, великий книголюб. З того часу започаткувалося листування колись розлучених сестер та їх родичів. Кілька разів родичі побували в гостях один в одного за кордоном. Федору Миколаївну двічі тепло зустрічали в Парижі й показували їй столицю.

Коли Серж і Крістіан влітку 2000-го року були з візитом у Федору Миколаївну в Бердянську, ми з ними познайомилися й випадково дізналися, що Серж дружить із Жаном Сельє, сином колишнього в'язня концтабору Дора Андре Сельє. Андре Сельє після звільнення з концтабору й повернення додому став істориком і багато років присвятив дослідженню історії концтаборів і зокрема Дори. Він очолив Асоціацію колишніх в'язнів Дори, яка тричі на рік випускає свій часопис-“бюлетень” колишніх в'язнів.

Серж Кордельє погодився передати Андре Сельє статтю про те, як під час перебування Дмитра Павловича Савченка в Дорі йому кілька разів рятували життя в'язні-французи. Андре Сельє у своєму листі Ользі Будугай повідомив про те, що буде надруковано її статтю “Врятоване життя” в бюлетені Асоціації “Пам'ять Дори-Міттельбау”. Пізніше ми отримали з Франції номер 41-42 цього бюлетеня за перший триместр 2001-го року, де на сторінках 26-27 була опублікована стаття Ольги Будугай з фаховими коментарями Андре Сельє. Дослідник високо оцінив спогади Дмитра Савченка з двох причин: по-перше, вони самі по собі несли важливу для істориків інформацію, а по-друге, це була перша й до тих пір єдина для нього нагода дізнатися про долю колишнього в'язня Дори з території колишнього Радянського Союзу.

Але на цьому наше спілкування не закінчилося. Незабаром учений-історик із Франції і колега його сина Жана, працівник паризького видавництва “Ля Куполь” Серж Кордельє надіслали на нашу адресу два примірники фундаментальної монографії Андре Сельє французькою мовою “Histoire du camp de Dora” (“Історія табору Дора”).

Згодом Серж привіз у Бердянськ книгу-альбом Іва Ле Мане і Андре Сельє “Images de Dora 1943-1945. Voyage au cœur du IIIe Reich” (“Малюнки Дори 1943-1945 років. Подорож у серце 3-го Рейху”), видану в Парижі [Куполь. Центр історії війни і ракет, 2002. – 88с.].

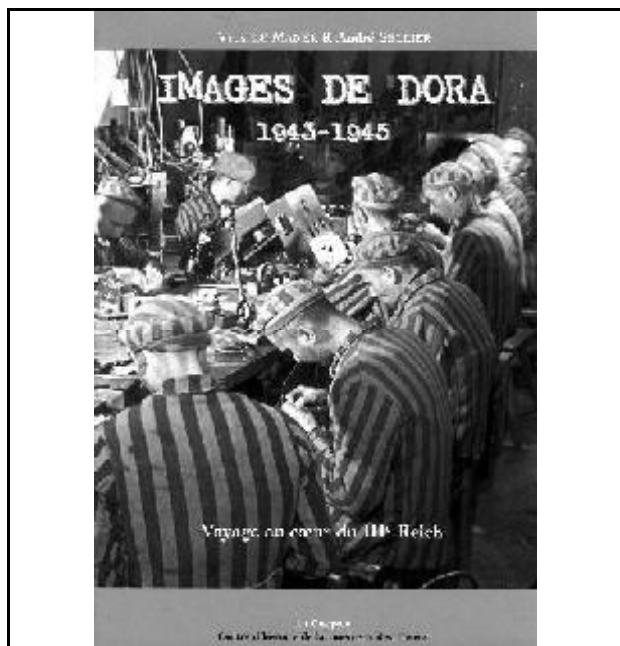

Фото Вальтера Френца в'язнів-електриків Дори на титульній сторінці книги Yves Le Maner et Andre Sellier. *Images de Dora 1943-1945. Voyage au coeur du IIIe Reich - Paris: La Coupole. Centre d'histoire de la Guerre et des Fesees, 2002 - 88р.* (ів Ле Мане, Андре Сельє. *Малюнки Дори 1943-1945 років. Подорож у серце 3-го Рейху. – Париж, Куполь. Центр історії війни і ракет, 2002. – 88с.)*

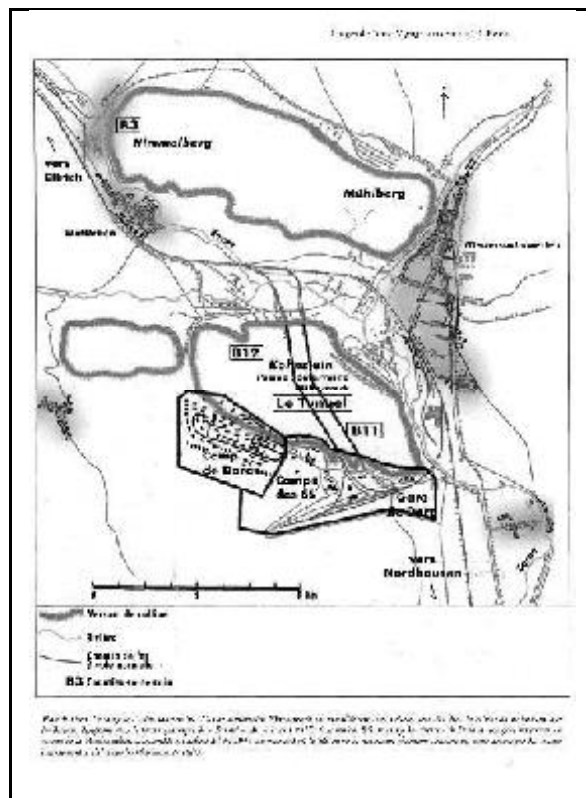

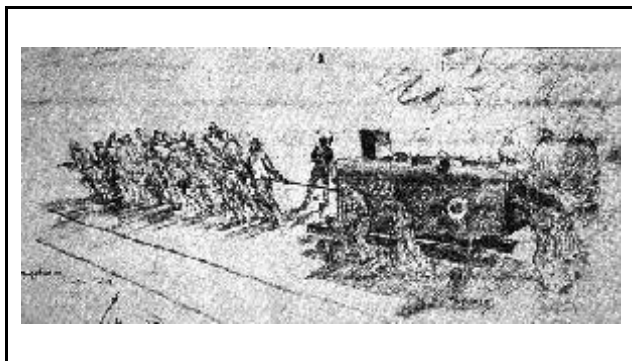
Схема концтабору Дора

Будівництво зовнішньої залізничної гілки табору Дора на поверхні землі. Малюнок аквареллю колишнього в'язня – французького художника Моріса де Ля Пент'єра (Maurice de La Pintiere), зроблений у червні 1945 року

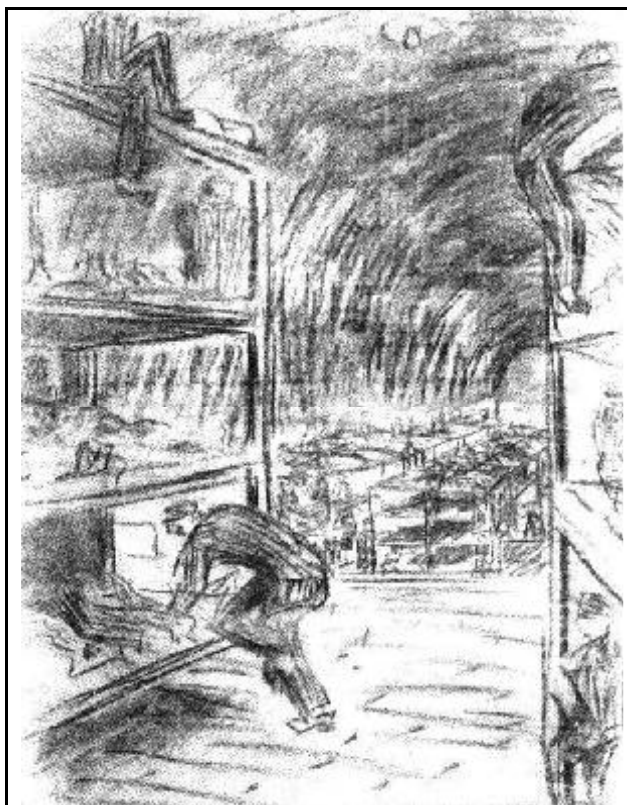
В'язні бетонують південну частину тунелю-А заводу Мітельбау-Дора під горою Конштейн. Малюнок кінця 1943 року цивільного німця - технічного службовця Вернера Брене (Werner Brahne)

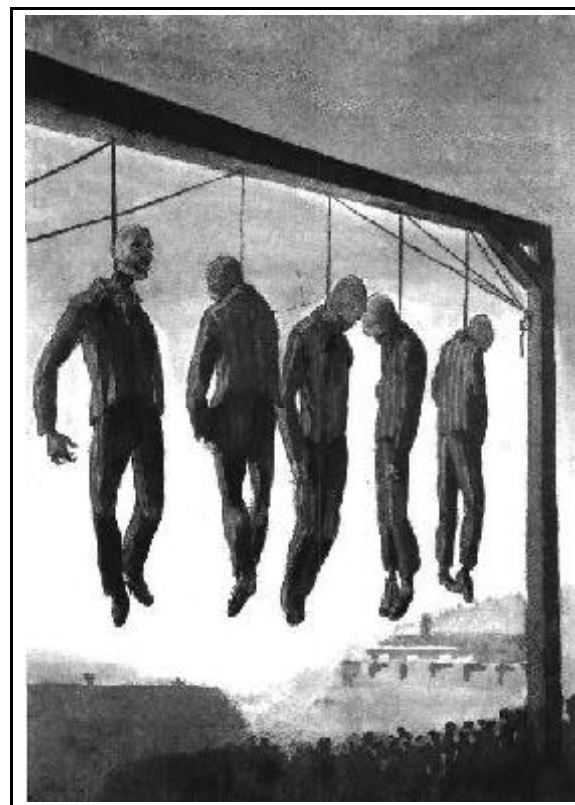
Установка в'язнями однієї з машин підземного заводу.
Малюнок Вернера Брене

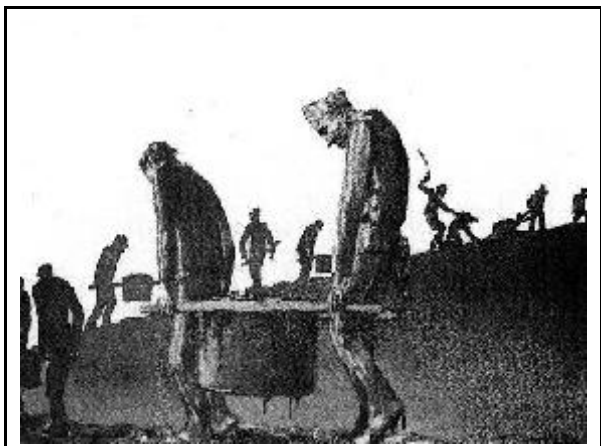
В'язні транспортної колони несуть фрагмент обшивки ракети Фау-2.
Малюнок Леона Делярбра (Leon Delarbre), виконаний після його повернення додому

Яруси спільної спальні в'язнів у тунелі.
Малюнок вуглиною, виконаний Рене Суке (Rene Souquet) у 1946 році

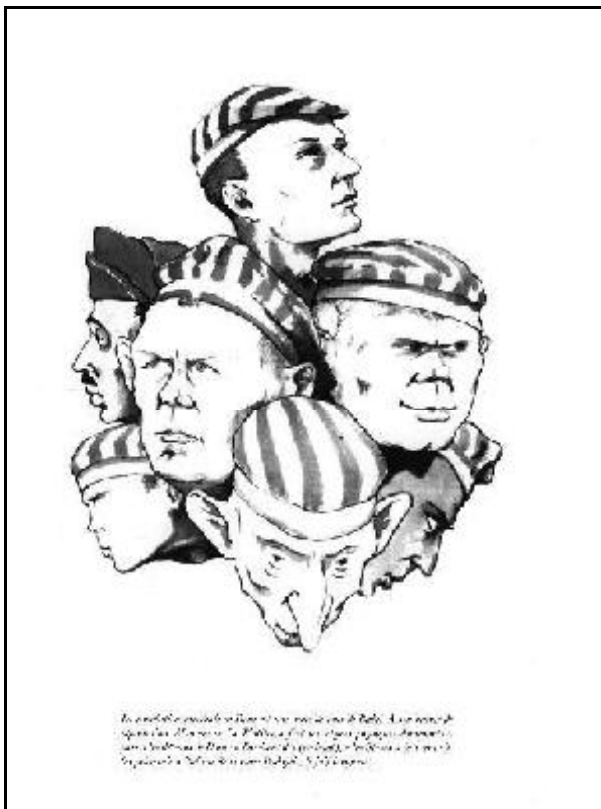
Страта в'язнів на очах у всього табору.
Акварель Моріса де Ля Пентьєра

*Серед найнеприємніших завдань був "наряд на нечистоти": в'язні повинні були виносити напівбочки з нечистотами, які заміняли туалет у тунелі.
Малюнок Моріса де Ля Пентьєра*

Поховання мертвих в'язнів Дори в братські могили, яке виконують цивільні-чоловіки - мешканці Нордхаузена під орудою американських військових

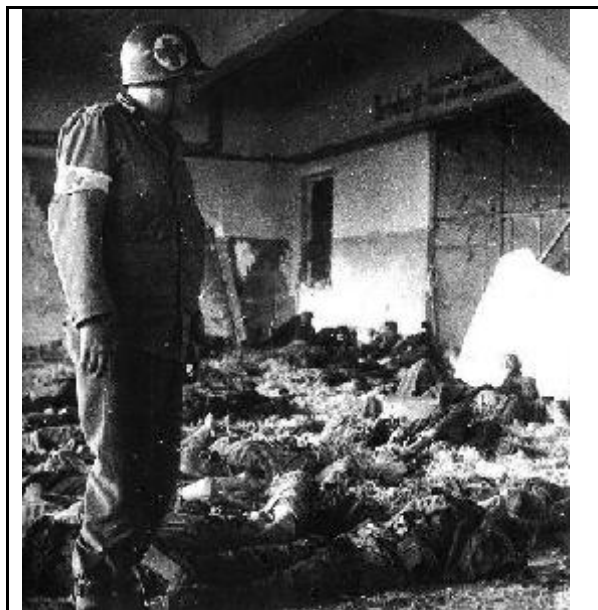
Переважаючі типи облич в'язнів Дори, намальовані Морісом де Ля Пентьєром після звільнення. Зверху – західноєвропейський тип, ліворуч – італієць армії Бодагліо, у центрі й праворуч – слов'яни, внизу по центру – угорський єврей та ін.

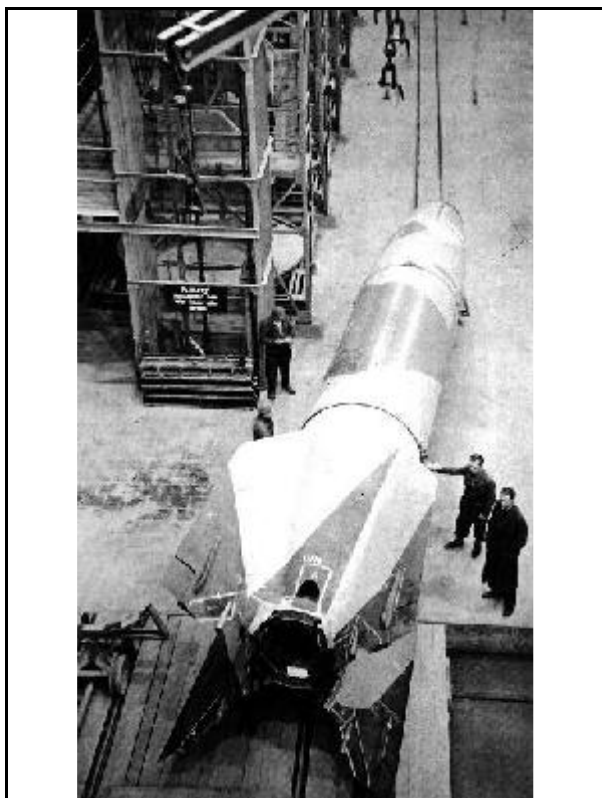
Типи есесівців, якими вони спливли в пам'яті Моріса де Ля Пентьєра після повернення додому

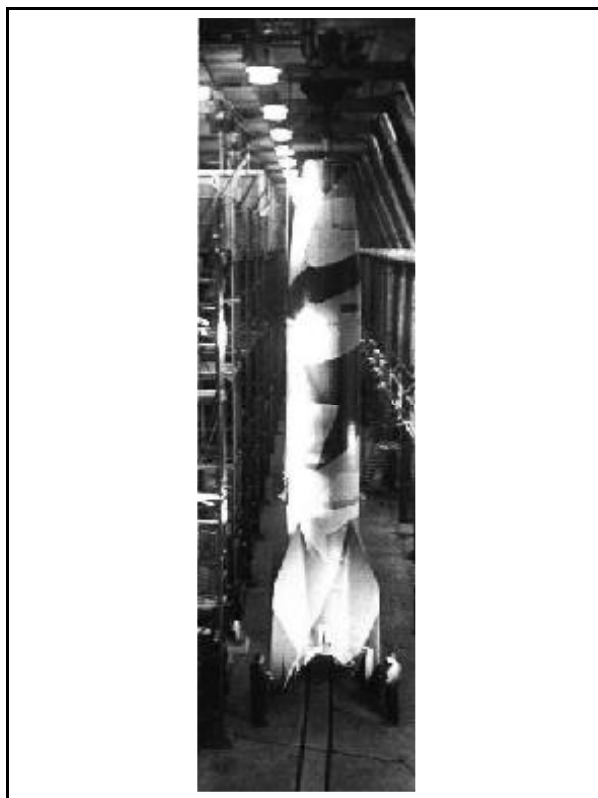
В'язні-електрики збирають вузли управління ракетою. Фото німецького військового фотографа Вальтера Френца (Walter Frenz), виконане в липні 1944 року за наказом Адольфа Гітлера. Вальтер – великий професіонал, протеже міністра озброєння Третього Рейху Альберта Шпера (Albert Speer). Він працював для фільмів відомого фахівця німецького кіно Лені Ріфеншталя (Leni Riefenstahl)

Страшний шок, одержаний американськими солдатами Третьої бронетанкової дивізії від побаченого після звільнення Дори 11 квітня 1945 року: жменька ще живих в'язнів уперемішку із сотнями трупів...

Виготовлена ракета Фау-2 прибула в 41-й цех-гале. Фото Вальтера Френца

Ракета Фау-2 піднята вгору для остаточного контролю. Фото Вальтера Френца

Ми показали Сержу видану нами в лютому 2001-го року збірку “Скарби Приазов'я”, до складу якої ввійшла й повість Ольги Будугай українською мовою “У тунелях таємничої Дори” про долю її батька. Серж сказав, що Асоціація могла б спробувати видати цю повість французькою мовою у Франції. Але проблема полягала в тому, що у Франції бракує перекладачів з української мови. Серж сказав, що може знайти перекладача з російської. Ми вирішили використати цю можливість і зробили переклад повісті російською мовою, доповнивши та уточнивши її. У такому російськомовному варіанті повість побачила світ у Гуляйпільському районному комунальному підприємстві “Друкарня” восени 2002 року.

Ми надіслали по примірнику цієї книги Андре Сельє й братам Кордельє. Серж знайшов перекладача Лорана Ленуара, який здійснив переклад повісті французькою мовою. Серж нам надіслав електронний варіант цього перекладу через Інтернет з проханням перечитати його й зробити уточнення в певних виділених місцях. Редагування, шліфування перекладу примусило нас освоювати роботу з Інтернетом і активізувати знання з французької мови, отримані Ольгою Дмитрівною в Запорізькому державному університеті. На прохання Сержа Кордельє та Андре Сельє нами було задано багато додаткових питань Дмитрові Павловичу Савченку, відповіді на які було вставлено у відповідні місця перекладу.

Про методику роботи над перекладом свідчить один із численних електронних листів Сержа, який ми подаємо нижче в оригіналі й у перекладі:

“Chere Olga,

Merci de ton message. Je suis tres heureux que les premiers fichiers te soient parvenus. La methode proposee pour les corrections me convient. Je suis aussi content de ton impression sur la qualite de la traduction. Ton texte en russe etait tres vivant et le texte final doit beaucoup a ton travail.

Le traducteur Laurent Lenoir a bien travaille. Il a ete tres cooperatif pour repondre a mes questions, suggestions, propositions. J'ai pour ma part beaucoup retravaillee la forme de cette traduction et verifie ce que je pouvais avec mes dictionnaires de russe. Cela m'a demande beaucoup de temps, mais je suis tres heureux d'avoir pu le faire, et cela me fait travailler la langue russe. Enfin, Andre Sellier a lui aussi tout relu et il a repondu a mes questions et il en a pose d'autres que je te tranmets avec le texte traduit. A cette occasion, il m'a confirme le tres grand interet du temoignage de Dmitri pour l'Histoire.

Je t'envoie une suite de la traduction et je t'embrasse.

Serge

Thursday, 3 June 2004 00:42:41”

“Дорога Ольго,

Дякую за твоє послання. Я дуже щасливий, що перші файли [з текстом повісті – Авт.] з'явилися. Запропонована вами методика їх правки мене влаштовує. Я також задоволений твоїм враженням щодо якості перекладу. Твій текст російською мовою був дуже живим, і кінцевий текст набув такого вигляду багато в чому завдяки твоїй праці.

Перекладач Лоран Ленуар дуже добре попрацював. Він активно йшов на контакт, щоб відповісти на мої питання, зауваження, пропозиції. Я зі свого боку багато працював над формою цього перекладу, перевіряв усе, що міг, за російсько-французькими словниками. Це потребувало багато часу, але я щасливий, що зміг це зробити, й це примусило мене працювати над підвищенням мого рівня володіння російською мовою. Нарешті Андре Сельє все це перечитав, відповів на мої питання, задав свої інші питання, які я тобі пересилаю з перекладним текстом. У зв'язку з цим він мене завірив у великому інтересі свідчення Дмитра для Історії.

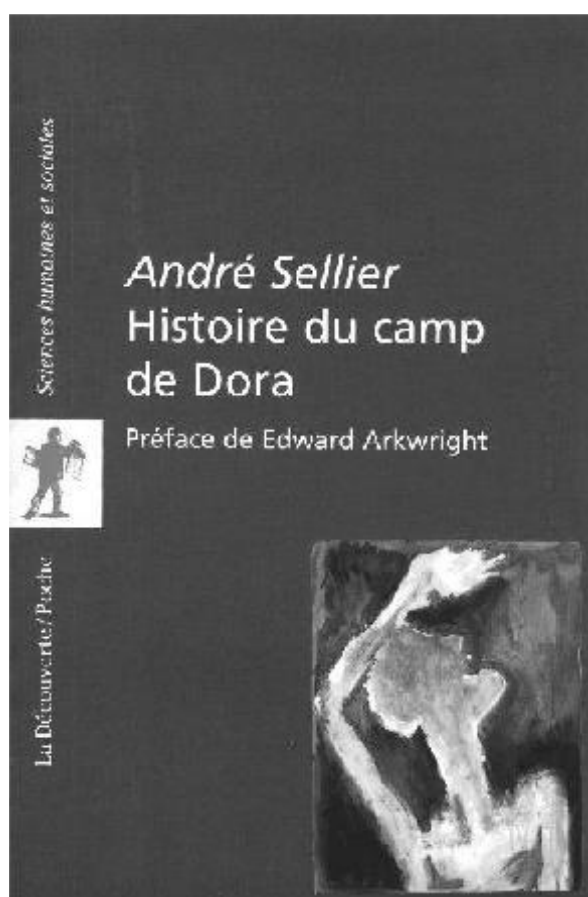
Надсилаю тобі продовження перекладу й обіймаю.

Серж

Четвер, 3 червня 2004 року; 00 годин 42 хвилини.

Робота над виданням повісті французькою мовою триває. Пан Андре Сельє люб'язно дозволив нам використати фотографії та ілюстрації з альбому "Images de Dora 1943-1945. Voyage au cœur du IIIe Reich" при опублікуванні повісті в Україні, посилаючись на французьке джерело. Таким чином, опубліковані в цьому виданні ілюстрації з цієї книги друкуються вперше в Україні. Ми вдячні французьким фахівцям за таку можливість. Також хочемо подякувати Андре Сельє, Жану Сельє, Сержу Кордельє, Лорану Ленуару за співпрацю, підтримку та розуміння важливості передачі прийдешнім поколінням однієї з маловідомих у нас і за кордоном сторінок історії Другої світової війни.

Нижче подаємо присвячені батькам два вірші Ольги Будугай, один з яких починав, а другий – завершував російськомовний варіант повісті. Ці твори планується ввести до франкомовної книги. Переклад поезій з української на французьку зроблений на наше прохання Невяною Константиною із Софії (Болгарія) – професійним перекладачем з французької на болгарську та російську й навпаки, автором двомовних франко-болгарських видань "Български писмена". Користуючись нагодою, ми хочемо подякувати пані Невяні за ці переклади.

Титульна сторінка книги Сельє Андре. Історія табору Дора / Передмова Едварда Аркврігта. – Париж: Ля Декуверт, 2001. – 544 с. (Sellier Andre. Histoire du camp de Dora / pref. Edward Arkwright. – Paris: La Decouverte, 2001. – 544 p.)

Лист Ользі Будугай від Андре Сельє від 22.12.2000 з повідомленням про те, що Асоціація колишніх в'язнів Дори опублікує розповідь про перебування її батька в Дорі.

DESTINS CROISÉS, DE L'UKRAINE À LA LORRAINE

L'un est ukrainien, l'autre est lorrain, mais leurs destins, liés à Dora, présentent d'étranges similitudes. Dmitry Savtchenko et Roger Kleiner furent emportés " malgré eux " par les autorités allemandes dans la tourmente de la guerre et des camps. Deux destins dramatiques pour ces adolescents, par leur durée, leur folie, leur absurdité, leur dureté, que nous présente André Sellier avec l'aide d'Olga, fille de Dmitry Savtchenko, qui travaille à la traduction française des souvenirs de son père, et de Danièle Boudon, amie de Roger Kleiner, qui transmet son témoignage.

Dmitry Pavlovitch Savtchenko

A Dora, du premier au dernier jour

Les éléments du récit très discontinu qu'on va lire sur la vie de Dmitry Pavlovitch Savtchenko m'ont été fournis en français par Olga, sa fille, qui enseigne notre langue en Ukraine, à Berdiansk. J'ai préféré ne pas attendre des compléments pour le faire connaître. Je me suis borné à ajouter au passage quelques indications de caractère historique ou géographique.

" Dmitry Pavlovitch Savtchenko est né le 6 novembre 1925 à Gouaïpoué, dans la région de Saporoujé, c'est-à-dire dans l'est de l'Ukraine, entre le Dniestr et le bassin du Donets. Son grand-père était oukrainien et son père polonais. Sa mère est morte de pneumonie quand il avait trois ans et sa sœur Marie était encore plus petite. Son père s'est remarié, et a eu une autre fille, Antonina. Dmitry a aidé son père dans son travail au kolkhoze. Pendant la famine en 1933 il est resté vivant parce qu'il a reçu chaque jour une assiette de soupe à l'école. "

En octobre-novembre 1941, les troupes allemandes se sont emparées de l'Ukraine orientale. " Pendant l'hiver de 1942-1943, le commandant de la ville a ordonné à Dmitry et aux garçons de son âge de passer un examen médical avant de partir pour le travail forcé en Allemagne. Dmitry ne voulait pas obéir et il s'est caché chez sa tante dans un autre quartier de Gouaïpoué. Quelques jours plus tard sa sœur Marie est venue lui dire que le commandant menaçait de déporter toute la famille s'il ne se présentait pas. "

" Le 9 janvier 1943, Dmitry a passé l'examen et quelques jours plus tard il était

à Essen. Il travaillait avec d'autres jeunes hommes à déblayer les rues après les bombardements de l'aviation anglaise. Brusquement il a été arrêté avec ses trois copains. Ils étaient accusés, sans raison, d'avoir volé un paquet d'une livre de farine. Ils ont été envoyés comme détenus au camp de concentration de Niederhagen, près de Wewelsburg. "

Cette manière de procéder des SS et de la Gestapo pour transformer un grand nombre d'Ostarcheter en détenus est caractéristique de la période.

" Le 2 mars 1943, Dmitry est arrivé à Niederhagen qu'il a quitté le 17 avril quand tous les détenus de Wewelsburg ont été transférés à Buchenwald. À la gare de Weimar, il a perdu connaissance après avoir été frappé par un SS parce qu'il n'avait pas la force de manier dans un camion. Ses camarades l'ont aidé et l'ont amené sur la place d'appel de Buchenwald où il a repris connaissance. Il a reçu le matricule 12618. "

Le convoi suivant, venant de Compiègne, a été celui des 14000.

" Il a fait partie du Lagerkommando et été chargé un jour du nettoyage de la place d'appel où de la paille pour les poulasses était tombée d'un camion. Un SS a alors ordonné à Dmitry d'aller ramasser de la paille au-delà d'une certaine ligne. Il a refusé pour ne pas être accusé de tentative d'évasion et il a été battu. Une autre fois le SS Schmidt a Miché contre lui son bergeur allemand. Au Revier, le Tchèque Franek lui a sauvé la vie. " Dmitry est arrivé à Dora par le premier transfert celui du 27 août 1943. "

C'est le seul membre de ce transport que j'ai identifié en dehors du Dr Groenewald.

" Il est resté enfermé dans le Tunnel jusqu'au printemps de 1944, puis est allé dans un Block du camp. "

DOSSIER

26

26 сторінка бюлетеня (часопису) Bulletin trimestriel de l'Association des déportées de Dora, Ellrich, Harzungen et K°, №41/42, 1er trimestre 01 (Бюлетень триместровий Асоціації колишніх в'язнів Дори, Ельрих, Харцунген та ін., №41/42, 1 триместр 2001 року) – початок статті Андре Сельє "Destins croisés, de l'Ukraine à la Lorraine" ("Долі, що пересіклися, з України до Лотарингії")

Paris, le 31 octobre 2003

Chère Olga,

J'espère que vous allez bien, toi, André et votre fils Bogdan. J'espère de même pour ton papa.

J'ai été longtemps silencieux et je te prie de bien vouloir m'en excuser. J'ai été beaucoup pris par mon travail et n'ai même pas pu prendre de vacances depuis un an. J'attendais aussi, pour reprendre contact, de disposer de la traduction en français de la traduction В українській та російській мові. Cela a été beaucoup plus long que je ne croyais, car la traduction a lui aussi été surchargée de travail tout au long de l'année.

J'ai enfin reçu cette traduction. J'ai commencé à relire le texte pour en améliorer la forme en français. Ensuite, je te l'envoierai pour te le faire relire et ton avis. Quand ce texte sera définitif, l'association de nombreux députés de Dora le publiera en ukrainien.

Автограф листа Ользі Будугай від Сержа Кордельє (Serge Cordellier)
від 31.10.2003 року про переклад повісті
"У тунелях таємничої Дори" французькою мовою

Батькам

Дмитрові Павловичу і
Раїсі Іванівні Савченкам

Мов білі голуби, у мами коси,
І батьків чуб, мов білий-білий льон.
Нехай земля їх легко й любо носить,
Не стука швидко старість до вікон.

Батьки мої – святиня найсвітліша –
З'єднала доля в леті два крила.
За нас, дітей, турбуєтесь найбільше,
А скільки ж ласки нам дали й тепла!

Ви в пісню долі по рядку писали
Свої куплети, приспів в ній один:
"Тримайтесь разом у житті штурвала,
То й мудрість перейме від батька син".

Дай змогу, Господи, батькам радіти,
Все пережить, не схибивши в житті.
Продовженням батьків хай квітнуть діти
На страдній і оновленій землі.

м. Бердянськ, березень 1995 р.

À mes parents

*Dmitro Pavlovitch Savtchenko
et Raïssa Ivanovna Savtchenko*

Les cheveux de ma mère sont deux pigeons blancs,
Blancs comme le lys sont cheveux de mon père.
La vieillesse est lente à venir en tout temps...
Je veux que leur vie soit digne sur la Terre.

Ô mes parents, vous êtes mes saints très aimés!
En vous, le destin a uni deux blanches ailes –
Votre amour pour nous est unique à jamais
Par la chaleur du coeur et par vos mains fidèles.

Dans votre chant de la vie, chacun a mis
Sa mélodie et un refrain de beaux vers:
“Dans cette existence, nous devons être unis –
Alors, le fils aura la sagesse du père”.

Un monde sans péchés, c'est notre destinée.
Pour tous les parents – qu'ils soient saints! – sera ma prière.
Parce que chaque enfant par ses parents est né
Et doit être la plus belle fleur sur notre Terre.

la ville de Berdiansk, mars de 1995.

Витоки

Цілющі соки батьківського дому
І двору, де ступила вперше я,
Знімають, як рукою, всяку втому,
Мов корінь, живить рід мене, сім'я.

Безсонні ночі, за дітей тривоги,
Пісень і ласки маминої квіт,
Що кличуть в дім з далекої дороги,
Нам оберегом стали, ніби щит.

Ще – волі дух, гартований у горі,
Що повним келихом мій батько пив,
Трима на цьому світі. Час не зморить
Ту силу духу роду – диво з див.

Ми живемо у вік жорстокий, дикий,
Та робить вже Земля новий виток:
Час Водоля мусить путь омита
Від скверни егоїзму – до зірок.

Цей шлях бере початок від родини,
Садка, криниці, співу солов'я...
Хто ж не любив малої батьківщини –
Того не прийме Всесвіту сім'я!

м. Гуляйполе, 27.07. 1999 р.

Un tour nouveau de spirale

Quand je reviens dans la maison de mes parents
Et dans la cour qui a vu mes pas la première,
Ma fatigue et mes soucis s'en vont sur l'instant,
Car j'ai ma racine profonde tout entière.

C'est là que j'ai connu l'amour et les doux chants,
Les plus belles fleurs et les plus tendres caresses.
Pour mon âme, rien au monde n'est plus touchant:
C'est la mémoire qui est ma vraie forteresse.

Les souffrances de mon père et son esprit
De liberté me rendent la volonté de vivre.
Il y a une force ancestrale qui guérit –
C'est une merveille éternelle qui m'enivre.

Tant de cruautés durant ce siècle violent!
Mais la Terre fait un tour nouveau de spirale:
L'Âge de Verseau sera son salut urgent
De l'égoïsme vil humain ...vers les étoiles.

La voie du salut commence pour chaque être humain
D'un petit jardin avec quelques fleurs très belles.
Aimant sa toute petite "patrie", demain,
Il connaîtra aussi l'Amour universel.

la ville de Goulaïpolé, 27.07.1999.

Ольга Будугай

**La traduction de l'ukrainien en français est faite
par Neviana Konstantinova à Sophia (Bulgarie)**

*Дмитро Савченко з дочкою Ольгою
біля сімейної реліквії - дуба на краю городу
(12 липня 2004 року, Гуляйполе).
Фото Юрія Зуйченка*

Мемуарні записи Олексія Івановича Губочкіна

Про спогади Олексія Івановича Губочкіна

Олексій Іванович Губочкін (1905-1993) – виходець із багатодітної селянської родини, що на момент встановлення радянської влади мешкала на півдні України на території сучасної Херсонської області. У долі цієї людини переплелися трагедія особистого характеру та одночасно трагедія цілого народу. З дитинства О. І. Губочкін вступив у доросле життя. Був змушений тяжко працювати, аби заробити собі на хліб. Багато років він намагався знайти своїх рідних, зв'язок із якими втратив на тривалий час через складні родинні обставини.

Олексій Іванович Губочкін

Відомо, що автор, попри постійні випробування долі, залишався творчою, неординарною особистістю, схильною до ведення записів, які стосувалися різних сфер життя. У 1927 році ним було написано статтю до однієї з газет, що розповідала про життя сиріт та безпритульних утриманців у заможних селянських господарствах, до яких вони були віддані з дитячих притулків. За цю статтю автор отримав грошову премію у 10 карбованців. До кінця свого життя О. І. Губочкін мав різні захоплення – спостерігав за погодою, займався присадібним господарством тощо. Улюбленою його справою було розведення винограду.

У пропонованих спогадах змальовані важкі моменти з особистого життя автора, на які наклалася складна суспільно-політична ситуація 20-30-х років, події Другої світової війни, проблеми післявоєнних років. Автор не прагне оцінювати минуле з позиції пройдених років, не вдається до глибоких оцінок та всебічного аналізу пережитих ним подій. Написання спогадів було викликане швидше потребою донести до своїх дітей та онуків інформацію про долю їхньої родини, про негаразди і труднощі, які спіткали її представників. Очевидною є виховна функція, яку намагався закласти О. І. Губочкін у свої записи, викликана його бажанням вселити у своїх нащадків віру у власні сили, у те, що в будь-якій ситуації потрібно залишатися людиною. Це і доводить автор на власному прикладі.

Важливим моментом в оформленні автором власних спогадів є включення в них листів своїх рідних, що являють собою цінний зразок побутового листування. У наведеному нижче матеріалі міститься багато цікавих моментів, що всебічно ілюструють життя людини в тогочасному суспільстві. Та, на наш погляд, основна цінність спогадів О. І. Губочкіна полягає в усвідомленні автором необхідності донести до нащадків пам'ять про минуле власної родини, передати в такий спосіб набутий життєвий досвід. Справжня цінність записів автора вимірюється тією вдячністю, яку відчувають сьогодні його нащадки, які завдяки існуванню цих спогадів мають можливість дізнатися про долю власної родини.

Текст спогадів О. І. Губочкіна подається мовою оригіналу, з частковим збереженням орфографії та пунктуації автора. Структура тексту збережена у відповідності до рукопису. Авторський коментар до текстів листів та редакційні правки узяті в круглі дужки. У квадратних дужках вміщено слова або їх елементи, пропущені автором при скороченні або ж ненавмисне. Листи рідних до автора, наведені у тексті спогадів, для зручності виділені курсивом.

P.S. Представлені спогади було випадково виявлено в 90-х роках минулого століття в родині Губочкіних, що проживає в селі Кропивній Золотоніського району Черкаської області, де й мешкав їх автор до 1993 року. Їх було знайдено під час ремонту будинку, за картиною, що висіла на стіні в одній з кімнат. З тексту спогадів зрозуміло, що вони написані не раніше квітня 1976 року і є ретроспекцією пережитих подій.

P.P.S. Сподіваємося, що їх поява друком стане корисною й на прикладі трагічної долі однієї родини допоможе глибше пізнати життя людей, на долю яких випало складне випробування – жити в тоталітарному суспільстві. Упевнені, що цей матеріал знайде вдячного читача.

Тарас Нагайко, Микола Губочкін

Трагедія большой семьи
 1918-1919-1920-начало 1921 року, голод, недород,
 Я працюю в бублічній пекарні в городі 1918 года
 Одесса, батько віддав туди, аби позбути
 лишній рот. Мені в той час було 11 років.
 Мій обов'язок був видавати борошно, маляс,
 дрова та приймати випечений товар і роз-
 роздати зарплату бублічній пекарні як сам
 забілівик на прохоту на рамбових
 умицях Одесси. Третьою бублічню не годув,
 щоб не давала поріска, і такі діти десь
 мочь всі майже три з половиною роки.
 Були часті випадки смері прохоти та
 ато і інші хлопці, всіх взятих бублічню,
 та пацани чурка в чорках і такі величав
 знобу й непродуктивний товар,
 Не раз мати приходила туди на за 100 сминьки
 Річчя митроу від Одесси, з платками, сивою
 передавала дохотами нечиво: «Вирости і мисл!»
 Мало по малу трудяса буде доставати борошно
 і в кімнаті 1921 року, хожів закрил пекарню а всіх
 робити тільки рожинал, виштал на вулицю.
 Щож робити, в хаті за будівля промі не криж

Автограф першої сторінки спогадів

Трагедия большой семьи

1918-1919-1920 – начало 1921 року, голод, недород. Я працюю в бублічній пекарні города Одесса. С 1918 года батько віддав туди, аби позбути лишній рот. Мені в той час 11 років. Мій обов'язок був видавати борошно, маляс, дрова та приймати випечений товар і роз-

дать гарячі бублики таким, як сам завбільшки, на продаж на ранкових улицах Одеси. Тряп'яний бублик на голову, щоб не давила корзина, і так цілий день, ніч, всі майже три з лишком роки. Були часті випадки, що не продаси ти або інші хлопці всіх взятих бубликів, то хазяїн гукав у подвал і там виміщав злобу за непроданий товар.

Не раз мати приходила пішки за 100 з лишком кілометрів від Одеси, з плачами, сльозами передавала домашнє печиво: пироги, інше. Мало-помалу трудно було доставати борошно, і в кінці 1920 року хазяїн закрив пекарню, а всіх робітників розігнав, вигнав на вулицю.

Що ж робить, в городі за будь-які гроші не купить кусок хліба. З одним робітником, який працював разом зі мною, теж рідня була десь далеко від моєї, і одного зимового дня 1920-1921 ми рушили до рідних на села.

Мороз, голод, холод, якщо не хочеш загинуть, треба йти, і йшли. В той час таких, як ми, було багато, які теж шукали кусок хліба попрошанічьем, або міняли за домашнє барахло, догадливі місцеві комітети бідноти організовували тимчасове пристановище для переночівлі та одноразової гарячої піщи для проходящих, це мало задовольняло і приходилось просити по хатах, як де: отказували, а подекуди давали шматок хліба і кой що до хліба. Так тяглась подорож чуть чуть не до нового року. Що ж зустрів ти дома: радість і сльози матері, сестер і братів, а батько з зневагою, с злобою в очах зустрів сина, якого покинув був напризволяще в великому городі. Чому майже голий, босий? Приніс тільки вошей! Мати завела у хату – не хата, а півземлянки, півхати, передягла, заставила обмитися, а далі все пішло своїм чередом, дома теж не мед, хліба нема, сама мамалига з кукурудзяного борошна, та і тій всі були раді. А знаєте, яка мамалига з олією? Я вівся як гість, а гостей люблять тільки в свято! Невдовзі всі діти, а їх п'ятеро, поболіли тифом, довелось допомагати матері ухажувати за ними, а батько працював в кредитному товаристві та в комітеті незаможних селян, мало бував дома, кой коли не з'являвся додому. П'янувався. Не встигли діти оклигати від хвороби, як захворів батько і мати, всі турботи лягли майже на мене по уходу за ними та готовлення їжі, як не трудно було, а довелось смиритися с положенням обслуговувати всю сім'ю. Жили ми в Херсонській області недалеко від города Петроверовск в селі Баньковка. Дома хазяйства на той час ніякого не було, часть продано, часть з'їдено через недорід. А от і весна. Розправивши після зимівлі крила, взявши в торбину кусок макухи, рушив в світ на батьківщину матері від несправедливої поведінки батька до мене, який всю зиму майже поїдом їв, що дурно їм зароблений ним хліб.

З п'єсьма брата Анатолія 1910 року народження (пише 12 юня 1962 г., г. Одесса)

“Здравствуй дорогой брат Алексей, твоя жена и дети, ты не можешь себе представить, как мы были рады, когда узнали, что ты жив. Ты прав, когда Тоне написал, что в письме всего не опишешь, если всё описать, наверное, нужно три тома, а то всего не вместишь. И так начну с самого начала. В Баньковке мы прожили до 1930 года, занимались сельским хозяйством, имели пару волов, корову, пару свиней ну и соответствующее количество земли наделённой на душу населения, сколько точно я не помню. Когда ты ушёл, у нас ничего не было, а тут ещё голодовка. Мне пришлось служить в кулацком хозяйстве, и вот с 1922 года по 1926 год я служил у хозяина, а наши занимались домашним хозяйством, садили кукурузу под сапу, посадили виноград, остальную землю сдали кулакам за третью копу. Отца видно это подтачивало, но он крепился. В 1926 году пришёл я домой. Союз разземлеса моему хозяину предложил, чтобы со мной рассчитался сполна, и вот тогда мы приобрели пару волов и остальное хазяйство. Батя к этому времени заворачивал председателем комнезама и состоял в кредитном сельскохозяйственном обществе. Таким образом мы прохозяйничали до 1928 года. В 1927 году на святой вечер умер отец, похоронили*

его на кладбище, на горе недалеко от сада Самойленка, если ты помнишь. После его смерти оказались долги в с/х обществе. Пришлось продать волы, свиней и всё снаряжение, чтобы рассчитаться, это длилось до 1928 года. В этом же году Людмила уехала в Одессу и поступила на джутовую фабрику, я пошёл работать к бригаде каменщиков, а мать, Нина то есть Тоня, Тася и Виктор остались у хозяйства, то есть возле винограда и огорода. В 1929 году Людмила забрала к себе Антонину, мать и Тася остались дома. Виктор в своём хозяйстве не захотел работать и работал где попало. К этому времени я вступил в комсомол, меня послали в школу подготавливающую начальников пожарной охраны на два года. В 1930 году меня послали старшим инспектором пож-охраны над двумя районами, то есть Петроверовским и Андреивановским ибо в это время кулачье подняло голову и на селе начались массовые пожары. Исполняя свои обязанности, я ещё был уполномоченным по раскулачиванию и хлебозаготовке. В 1930 году я женился на петроверовской девушке по фамилии Баницкая Лиза, а в 1931 году у нас родился сын Юра. В это же время мама продала хату и всё что было, и с Тасей переехала в Одессу, а Виктор уехал на рыбные промыслы, словом с Петроверовкой было покончено.

Меня перевели в национально-немецкий район Зельцы, где я проработал до 1934 года. В этом же году пож-охрану перевели в организацию НКВД и меня отозвали в экономотдел НКВД, а оттуда направили в погран город Очаков на должность пож-охраны. К этому времени все наши то есть мать, Людмила, Антонина и Тася жили в Одессе, а Виктор промышлял в Белом море и изредка давал о себе весточку. Жизнь налаживалась. Людмила вышла замуж, Нина уехала в Харьков, Тася кончила пищевой техникум и работала на хлебозаводе, мама работала на фабрике Крупской, то есть трикотажной. В 1939 году меня перевели в областной город Николаев и повысили в должности, я стал старшим инспектором подготовки и службы пож-охраны НКВД г. Николаева. К этому времени у нас было трое детей: Юра 1931 г., Славик 1936 г. и Толик родился 1941 года. Лиза окончила школу и работала преподавателем русского языка и литературы в 7-10 классах. Жизнь, что называется, вошла в нормальную колею и тут грянула эта проклятая война, правда я мог бы и не пойти, у меня была особая бронь, но я пошёл по велению сердца. За это моё бывшее начальство оставило семью в Николаеве, а потом перевезло под Очаков, в то время, когда там, через пару месяцев, должны были начаться бои. Хорошо, что я служил во флоте и был там, попросил командование отправить семью подальше от этих мест. Но всё-таки прорваться им не удалось, и они остались в оккупации, а я на фронте с первого до последнего дня. Все розыски не дали результатов, и я считал, что у меня семьи нет. После освобождения Одессы 10 апреля 1944, я написал на старый адрес, и мне сообщила Нина, что она с матерью жива, а Тася эвакуировалась, и что Лиза и дети живы. Я тогда лежал в Батумском госпитале, радости не было границ.

Отгремела война, снова разруха, все голые, босые. Маму немец ударил в живот ногой, она упала и разбила голову, после чего стала болеть и заговариваться. Нина работала в военном округе и когда бежала домой за чемоданом и вещами, попала под бомбёжку, её ранило в бедро и контузило, болеет припадками и сейчас инвалид второй группы. Вот такие обстоятельства были на 1946 год. В Одессе жить было невозможно, и я переехал в село Владневку этой же области на элеватор начальником военизированной охраны. Забрал маму, жену, двоих детей Лизиной сестры потому, что она и её муж погибли на фронте. Таким образом, собралась капелла в девять человек. Мама прожила со мной до 1948 года. В этом же году мы списались с Виктором. Он живёт в Краснодарском крае, Приморско - Ахтарский район, станица Ольгинская, Привокзальная 11. Он с первой женой развёлся, и оженился вторично. И мама с Ниной уехала туда и в том же году, на Октябрьскую умерла. Вот коротко о событиях прошлых лет. В 1950 году моя семья переехала в Одессу,

старший Юрий ушёл в Армию, а Славик и Толя после семилетки определились в промышленное училище на токаря. После армии Юрий женился, живёт отдельно, имеет сына Серёжу и работает в трамвайном депо мастером. Толик в армию не пошёл и женился раньше Славика, пошёл по папашиним стопам, женился в двадцать лет и имеет сына Сашу. Вячеслав отслужил, тоже женился и имеет дочку. Оба живут вместе с нами. Мы со старухой работаем, она в лаборатории хлопко-прядельной фабрики лаборантом, я на механическом заводе упаковщиком. Живём по-рабочему, не хуже и не лучше других, слава богу, как говорят, лишь бы был мир. Тася живёт тоже в Одессе. Одесса, посёлок Большевик, Аэродромная № 1, Харченко Тасе Ивановне. У неё трое детей, старшая Лиза, Света и мальчик Юра, очень музыкальный, живут в своём маленьком домике. Тася прибаливает сердцем, её муж Анатолий Харченко работает по строительной части. Немножко о себе: до 1951г. чувствовал себя нормально, при проверке оказался туберкулёз лёгких и до 1958 г. был инвалидом второй группы, работал всё время на лёгких работах, каждый год до 1958 года был два месяца в санатории за счёт военкомата, теперь чувствую себя лучше, дали третью группу. Дорогой Лёша, вот кажется я и отчитался перед тобой. Прошу тебя не обижайся на меня, что не ответил тебе сразу как узнал твой адрес, я знал, что Нина и Люда сейчас же напишут, и не хотел тебя загружать. До свидания дорогой мой, если сумеешь приедь к нам погостить. Крепко целую тебя. От всей моей капеллы. Анатолий.” (На полях автором проставлена дата 22.VI/1962 - ред.)

13/IV 1976 году, умер брат Анатолий, був на похоронах в Одесі.

Письмо брата Виктора

“Здравствуй дорогой брат, с горячим приветом к тебе дорогой мой брат Лёня. Сегодня получил от Таси письмо и узнал, что ты жив и здоров, да разнесла нас судьба по всему свету, ведь мы с тобой расстались 38 лет назад и теперь, пожалуй, не узнаем друг друга, ты то тогда был уже парубчаком, а я ещё мальчишкой. В прошлом году, мне удалось с семьёй в период отпуска побывать в Одессе, свидеться со своими родными, за исключением тебя и Людмилы. Анатолий тогда женил меньшего сына, был Людин муж и её сынишка. Людмилу я тоже давно не видел, знаешь, как хочется увидеться с тобой, ты вышли мне хоть своё фото, пиши дорогой брат, как ты живёшь, где работаешь, какая у тебя семья. Я живу на Кубани, работаю на станции жел-дороги, семья у меня небольшая, я жинка и дочурка Наташка. Вот в этом году пойдёт в школу. Женился я второй раз, от первого есть сын, сейчас служит в армии. Погода у нас скверная, с самой весны нет дождей, урожай будет плохой, ну да ладно, государство хлебом не обидит. Вот и вся моя жизнь, конечно в письме всего не напишешь. До свидания дорогой брат, с приветом к тебе, твоей жене и деткам, целую. Твой брат Виктор”.

(Лист від сестри Людмили – ред.)

Одесса, 12 июня 1962 г.

“Здравствуй брат Лёня с супругой и детками. Пишет тебе твоя сестра Люда. В день моего приезда в Одессу, где я не была 22 года, пришло известие, что ты жив - здоров, мы все очень обрадовались. Я в отпуск приехала повидать Тоню, Тасю и Толю. Толю узнать трудно – седой, копия отец. Тася живёт загородом, имеет небольшую хатку и огородец. Старшая дочь у неё замужем, ещё дочь 21 год и сын 11 лет. Муж работает, а она по хозяйству. Толя с женой работают. У него три сына и все женатые, у всех по ребёнку. Лёня, наша мать ещё в 1947 г. умерла, она и Тоня были в оккупации, на них сильно подействовало. Мать была почти полусумасшедшая, Тоню во время бомбёжки ранило, она теперь на

пенсии, 2 группа. С ней каждый день припадки, сильно развился псих, ей невозможно ничего сказать, не то беда. Вот что наделала война. (Она, Тоня гостевала у нас два месяца, и ничего такого не было заметно). Я живу на севере в городе Ростове Ярославской области. Семья у меня небольшая, дочь с 1935 г. замужем, имеет дочь, один год, сын с 1939 г., женат и дочь с 1950 г. перешла в 6-й класс. Муж Митя, работает на заводе в 10-ти км. от города, я работаю на фабрике где вырабатывают кофейно-чайные напитки. Лёня я бы к тебе заехала на обратном пути, но у меня на руках внучка один годик, давай переписываться. Мой муж Митя, он любитель путешествовать, в августе пойдёт в отпуск. Я его уговорю к тебе приехать. Если бог даст здоровья, то я в будущем году обязательно приеду к вам. “Митя приезжал до нас четыре раза, Людмила один раз.” – (прим.авт.) Мой адрес Ростов Ярославской области, посёлок Кофе-цыкорного комбината, дом №4, кв. 2. Людмила Ивановна Козлова. Лёня, мы все тебя часто вспоминали и ждали. Здесь мы пробудем до 22-го июня и домой, дома дела, когда поеду, напишу. Лёня, напиши как до тебя добраться от г. Золотоноши, сколько километров, чем едут до вашей деревни, привет жене, как её зовут. До свидания, сестра Людмила”.

28/І 1976 року вмерла Людмила.

(Лист від сестри Тасі – ред.)

Одеса 20/VI 1962 года

“Здравствуй дорогой брат Лёня и вся твоя семья. Вчера получили от тебя письмо и как всегда мечтали и говорили, что ты где-то есть живой, и я себе представляла какой ты: невысокого росту, смуглый, и у тебя родинка кажется на щеке, и когда видела таких мужчин, я часто спрашивала фамилию их. Мы жили с мамой вдвоём, наибольшие теперь я вспоминала, как ты писал письмо домой в Петроверовку (Баньковка) и в нём сообщил, что ты женат и у тебя есть сын Павло. Это значит было в 1928 году, а мы все считали что 1926 году, значит отец и умер в 1929 году. Людмила была в Одессе, Тоня в Харькове на тракторном заводе работала. Анатолий, Витька и я дома, умер батько, на второй день рождества, Витька был больной. Воспаление лёгких. Я крутила [ему] батьковы папиросы, он сильно был больной, задышка была у него, не ходил, лежал долго. Люда приехала на похорон. Люда и все мы очень плакали. Тоня не могла приехать, аппендицит у неё был. Потом начался голод. Хлопцы разбрелись, осталась я с мамой одна. Плакала мама сильно за вами всеми и днём и ночью и молилась богу. И в 1932 г. я окончила 7 классов, и тогда был сильный голод. Людмила приехала за мной, и я с ней уехала в Одессу и поступила в школу ФЗУ пекарей. Прожила я лето, зиму. На весну приехала мама продала жаточку, потому что там она не могла уже жить сама, и голод. Жизнь потом улучшилась, повыходили замуж, учились и недоучились. Война. Перед самой войной я жила в 35-ти км. от Одессы и когда война началась я хотела в Одессу к маме, а въезд был запрещён и я выехала с мужем и детьми. Муж пошёл на фронт, у него было звание младшего лейтенанта, по специальности радиотехник. Все вещи пропали, только двое детей, одной 2 года, другой два месяца. Я жила в городе Кизляре, Северная часть Кавказа. Потом два года в Западной части Казахстана, от города Уральска 35 км. Малярией болела и дети сильно, в колхозе работала, работы было уйма, и заболела у меня печень, а лечить я её не могла, надо было работать и за печёнку и сердце болит. Освободили Одессу, и я приехала в конце августа 1944 года, не могла там быть, малярия забивала меня. У меня не было разрешения в город, так я уехала к свекрухе, на один км от Одессы. Жила год, в колхозе работала, а маме всё время помогала. Анатолия семья жила в Петроверовке во время войны, там у его жены мать жила, и она не смогла эвакуироваться и у матери жила. И после войны мне кажется что она говорила,

что кто-то искал Губочкиных. И я Анатолию говорила, что это наверно ты. (А я після війни в 1946 году писав туда пісьмо – прим. авт.) А Анатолий отвечал что тебя наверно нет в живых, обвал у шахте был и всё. Он и с Витькой тоже на Донбасе был. Демобилизовался мой муж 1946 года, а я жила в Одессе с мамой [и] детьми. К нам Анатолий приезжает со своей семьёй. Жил в Очакове, там у него напряжённость получилась, он перевёлся в другое место, и тут же говорит маме, что бы она к нему поехала жить и она согласилась. И говорит мне: “Я у него немного поживу, а потом приеду.” Мой после войны не мог расстаться с пистолетом “ТТ” своим и уже работал в порту на хорошей работе: приехал после выборов, получил аванс и со своим пистолетом, там на контрольке обыскивают и не смотря ни на что, ни на орден и партийность, получил два года. Отбывал срок свой на Донбасе в Константиновке на стекольном заводе. Я думала с ума сойду, сколько пережила и опять голод и тюрьма. Мама заболела у Анатолия, его жена не хочет за ней ухаживать, моё сердце терзается и тут Виктор написал письмо: “Везите маму ко мне.” Тоня повезла и она там через три месяца умерла. (Вечная память матери – Авт.) Умерла моя свекруха 30 октября, а мама 7 ноября этого ж 1947 года. И остаётся старик один (свекор) – корова, хата землянка, коза, и не до кого не хочет идти. Рядом живёт его сын и дочь и уцепился только за меня, и я пожалела старика, а себя нет, оставила город и поехала в колхоз. Взяла детей и необходимые вещи, а там где мы жили, прописала Тоню, и она нашла себе мужа Андрея, пьяницу з деревни. Не удивительно, чтобы это было из города. Я сказала, что я еду на время. И вот я хозяйничала, 50 сотых огорода, корова, коза, курей развела, сено носила, траву рвала, в мешках носила, с детьми на повозочке возила. Старик 83 года было и на одной ноге, клепал мне косу и сапу и точил, а норма просапки 10 га и там своё здоровье пошатнула хорошо. Пришёл мой благоверный с отбывки. Старика отправил до дочки с коровой, сами уехали сюда к городу. Не хотели старика брать, потому что нет ни кола, ни двора, старик плакал за нами, ну мы решили, будет где жить, возьмём. Устроился мой в МТС радиотехником. Проработал несколько месяцев, забрали на переподготовку на три месяца, а радиостанцию забрали с МТС, в другой город. Он приехал, стал завхозом, а я хваталась за всякую работу. Взяли все работники МТС места на стройку домов, и мы в том числе. Я своему говорю: бери ссуду на стройку, а он не хотел, а потом раздумал, а ссуда закрылась. Взяли тракторную будку и в ней жили. Я работала, а он не работал, а строил. Построил временку 6 на 4, комната, кухня и коридор пристроили, и всё это он думал временно. И я заболела сердцем, сильно, и всё остановилось. Так и живём, а дома у нас нет, и у меня здоровья нет. Деревьев насадили, я бегала по всему городу. (у пошуках - Ред) С первого году посадили: две абрикосы, две груши, две вишни, а остальное виноград, а вино пить не можем. Я стерилизую сок, и так едим, не даём поспевать. Всё не опишешь, вот почему я тебя, Лёня, и прошу, приезжай, не живём мы же вечно. Это же ждать месяц, полтора, так долго, и для жены в колхозе уже зимой нет работы. Пусть твоя жена и вся твоя семья тебе извинит, если тебя с работы отпускают, приезжай, ведь твои жена и дети не переживают того, что ты или я. Ты ж там сам, один, а тут нас много и не каждому дадут отпуск, когда он захочет. Я и Виктору написала твой адрес, и чтобы он приезжал, они работают на железной дороге обое, и твой адрес ему написала. Если тебе можно приезжай. Эту ночь я во сне всё шла к маме, и всё с твоим письмом, хотела ей рассказать, что ты живой. Наверно я пойду скоро к маме. Приезжай, мы же все хотим тебя видеть, неужели тебя не отпустят, ты им объясни всё. С тем до свидания, целуем вас всех. Тася. Я помню, когда больная, а я вышла на улицу, а ты шёл откуда-то и говоришь мне, иди в комнату, нельзя выходить. Приезжай, все тебя будем встречать. Тася.”

Далі

Пішов у світ, майже голий, босий. Торбина за плечима та кусок соняшникової макухи в ній. Йшов степами, селами, городами побіраючись, кому нужен? Добравсь до станції залізної дороги, розпитав, куди йде поїзд. Як тільки провідники позакривали двері, поїзд начав рушати, заліз під вагоном в мусорний ящик. Так і їхав, на останках не вилазив з ящика, ще й заснув трохи. І от десь на великій станції, обслужуючі колійні службовці вигнали (мене) із мого убежища. Що ж робить? На мінутах поїзд рушить, а їхати треба. Бачу хлопці, дядьки лізуть на криші вагонів. Не довго думаючи, і я там. На дворі жарко, криша тепла, трохи провіва вітер, а в думці все якби не прозивать Золотоношу. От і задрімав трохи на криші вагона коло труби. Чу! Чую крик, дзвін колокола на станції. Кажуть Золотоноша. З трудом пополам зліз з вагона, та не дійшовши до дверей станції, впав. Що таке? Гарячка! Піднімають, вводять в вокзальну комнату, сижу ледве сображаючи, де я. Дежурний на станції міліціонер звонить у лікарню, що з поїзда встав безпритульний та ще й больний тифом, чи є міста в лікарні? Невдовзі опинивсь в лікарні. Роздягли до гола, що не було на мені, все викинули при мені в топку груби... Баня, чисте бельйо і кровать... Скільки лежав, як спав, що робив? Не знав нічого. Через тиждень, а може і більше, став по малому ходити по комнаті, виходить в коридор. А їсти тільки дай, а в лікарні теж недостатки, хоч і дають так мало... Договоривсь з няньками, що буду ходити на кладбіще і рвать жерделі, аби вони варили кисіль... Сказано, зроблено. Від лікарні рукою подать до гробок. “Зараз нема там кладбіща, стоять казарми воєнні і городяни построїлись.” Як нема діжурного лікаря, я поза базаром, а тут же і гробки. Іду по жерделі, хоч вони іще зелені, а проте їсти можна. Нарву у пазуху і назад. А одного разу вийшов гулять на веранду, гульк, вікно открите в комнату до лікаря, і бачу лежить гречана паляниця... Так і стрясло мене, не довго думаючи, лікаря якраз не було в кімнаті... На обході... Паляниця в руках... Часть під подушкою. Невдовзі направили в детдом. Містився він коло змінного театру в Золотоноші. Дітей багато і різного віку, з різних областей і країв, хлопців і дівчат, крик, лайка, кой коли і бійка. Поставили мене доставлять волами продукти з бази. Тяглося це не дуже довго, тому що одного разу віл підручний, не знаю як получилось, наступив на праву ногу і трохи роздавив сухожилля. От того разу мене зняли з цієї роботи. Ногу вилікували, а недовзі пройшла чутка, що продуктів вже нема чого давати і дітей треба розподілити по селах, щоб не загинули з голоду... Щож робить? Тікати нема діла, хватить, і так намучивсь. Надумав, що в матері є дядько в с. Піщані, а сама мати с Дмитровки, по уличному Деревянки, бо її батько замість ноги ходив на деревянці. Мати мені розказувала, що дядько живе недалеко від церкви (на сьогодні забув його фамілію (надумав, Антон Лівий). Одного теплого дня рушив я до нього... Прийшов... розказав дядькові все як слід і став проситься, щоб він прийняв мене в свою сім'ю. Довго балакав дядько і на кінець каже: може б я й прийняв тебе, так на тебе не дадуть десятину землі, а раз так, то ти мені не нужен... іди туди, звідки прийшов. Ну що ж, нічого не зробиш, змушен[ий] був повернутись в детдом... В недовзі нас построїли в групи із супроводжуючими направили на села. Я в кількості десяти чи дванадцяти дітей попав в село Кропивну. Нас в сільраді розпреділили по куркулях та заможних селян[ах]... Попав я до Брекуна Мина – це старий дід, хазяїн, у його син жонатий, невістка, а у їх малі діти, ще й була наймичка Оксана (яка зараз за Суслем Іваном). Подвір'я чимале, хазяйство здорове, воли, коні, корови, свині. Спав я під піччю, там найтепліше зімою. Осінню пас скот, зімою – м'яв коноплі, товк просо на пшоно і [виконував] різні дрібні роботи. Так пройшов год. На другий рік мене перекинули в село Щербинівку до Петренка. Він займавсь більш різними роботами, не зв'язаними з сільським господарством. Набірив артілі грабарів та інші такі роботи. У Петренка у селі Крупському, була чимала садиба на Калинівці: хата, клуня, сараї, комора. Жила там його мати, стара вже баба років под сімдесят. Діло було під зіму. Направив він мене до

своєї матері, щоб помагав їй то води витягти, внести у хату дров чи соломи до печі і, крім цього, перекинув туди кобилу, корову і волів, щоб я їх порав. Сіно, солома було там, часть в клуні, часть на дворі. Крім порання, різав січку косою для кобили і лошати. Баба жила сама, кой коли ходили до неї якісь тітки, як видно, якась рідня. Баба не те що скупа була, ну а кой коли давала своїм родичам, то борошна, то сала, калини, яка росла в саду, а сзаді клуні були свої гробки, де були поховані діди і прадіди. Сам Петренко навідувався не часто на господарство, і одного разу застав родичок материних, яким баба надавала різних продуктів. Після цього, нічого не сказавши матері, забрав від неї ключі від комори і передав мені, щоб баба не роздавала продукти. Навпроти города було у його і поле, де ми сіяли різні зернові культури. Сіяв він руками, а я дряпакував і боронував.

У Крупському я познакомився з одним хлопцем моїх літ і кой коли ходив зимовими вечорами гулять до їх, батько (забув фамілію) його був сапожник, шив чоботи. Гуляючи в балачках, батько його посовітував мені поучитись шить чоботи. Я згодився, але мені не пішло на душу, через грязну роботу, мочить кожу, латать старьє, і я забросив це навчання, але тянуло чомусь виучитись. Через год мене перекинули в село Щербинівку до Цапа Антона, це заможний дядько, вів культурне хазяйство. Пара коней, корова і телиця, свині, своя сівалка, пружинка.** Жив він: жінка, двоє дівчат, з яких одна була майже моїх літ, з нею ми сівалкою сіяли хліб. Було їду на степ орать парою коней сам, мішок овса для коней, коні – змії, орю отдыхаю, і знов орю. Сам хазяїн, я його називав “сирітський батько”, тому, що він багато наймав у вдов з половини землі під посів (мною було в газету в 1927 році написана стаття про сирітського батька, за яку получив премію 10 крб.). Були такі випадки, ореш весною, тепло, день великий, коні – змії, за день виореш чимало. Приходить вдова, смужка невелика, заїдь виори, бо нема сил обробить, заїдеш, що ж тут такого, і виореш. Або орав свою невелику площу, коні ходили, тільки крутись. Ну і розходились, невспівав закидать плуга в борозну, а вони як сказились, і в борозну і поза борозну. В гарячі якось так получилось, що, закладаючи вожжя за чепігу, коні рвонули і рука попала на чепігу, порізав два пальця. Т-пру, коні стали, роздівсь, скинув сорочку спідню, перервав рукав і обв'язав поранені пальці. Підхожу до коней, голови задрали в гору, берусь за уздечку борозенної, підскакую вгору і кусаю її за губу, со зла.

Пробувши до осені, покинув я його і перейшов робить до Гвоздівських хлопців. У батька три сина. Один – жонатий, отстрочний по-сусідські, один, Михайло, при мені оженився, а маленький Микола – не жонатий. Пара волів, кінь, корова. Пасу корову, в оранку поганяю упряжку, спереду кінь, за ним пара волів. І так робив до зими. Зіму так сяк перебув, хлопці не нажимали, і за зіму надумав чомусь виучитись. Ну скільки можна батрачить? Товаришував у Щербинівці з хлопцями і з одним договоривсь. Вирвикишка Іван сказав, що в його [у] Кропивній є хороший дядько, столяр, строїв школи, церкви, а за хати нема чого й балакать. Ходили ми з ним до його, договорились, що весною набере хлопців, буде учить плотнічать, столярувать, строїть хати тощо. Весна, ми у його: Литвиненко Василь Іванович. 1924 год, мені 17 год. Тоді ж не було ні ФЗУ, ні ПТУ. 1924 рік. Я працюю, зо мною разом Костенецький Дмитро, Тупота Федосій. Нас чотири та дядько. Ходим по селам: строїм хати, сараї, перестроювали в с. Кропивна церкву на клуб. Була у дядька сіра кобила. Я в супрязі з сусідами орав, сіяв. Була у його земля на різних полях. Тільки жінка у його була ледача, було ляже проти сонця і цілий день переходить і ляга за сонцем. Були в його і діти.

Робив я і от профсоюзу уповноваженим союза Рабземлес, і складав договора по селу на наймитів. Жив і учився я у його до 1927 року. В цей час він був мірошником і машиністом в млині. Я кой-коли допомагав за мірошника. Ну наморишся, кой-коли ночью підеш спать, а він мене в цей час приревнував до своєї жінки... Я сходив в райсоюз і попросивсь, щоб мене направили десь робить. Райсоюз направив мене в радгосп “Веселий Хутір” Чор-

нобаївського р-ну. Там я працював секретарем профкому. Робив в столярній, там був хороший столяр із Золотоноші, Куніцкій. Робили ми ремонт жаток, планки на крила, вози, оборудували станки для коней, бо там був конезавод, і іншу столярну роботу по будинках. Там я і познакомився з першою моєю дружиною, і в 1928 році оженився, бо вона була в положенні, і в 1928 році народився син Павло. Жінка з сином жила в Кропивні у Гусарки в хатинці, а я наїзжав до їх, привозив гроші на харчі, бо в той час у нас города не було. Так тяглося до 1930 года. Я переїхав в село. Але треба ж було чим[ось] жити. Я виїхав до Чорного моря в Бердянськ на рибалку.*** Тоді ще були приватні артіль. Поступив в артілю, так звали до “Барина”, там були і кропивняни Горошко Іван, Короп Гордій. В тій артілі якось не везло, хазяїн зовсім не інтересувався роботою артілі, заробітків не було і я перейшов в артілю до “Чорта”. Так звався хазяїн, цей увесь час був при артілі, сам з хлопцями виходив у море. Риба йшла. Справи наладилися. І от одного разу закинули волокушу, в цей час розібрався шторм, а риби зачепили, що називається, повна матня і в крилах повно, підтягнули до берега, тягти не витягнеш. Хвилі несуть волокушу на берег. А потім – потягнуть назад. Так тягало понад берегом довгенько. Хазяїн бачить, що нічого не вийде, порвали волокушу, розпорядився розрізати матню і випустити всю рибу. Діло йшло на осінь, стали часті шторми. Я розчитався і виїхав додому, взявши з собою два пуди риби.

Приїхавши, я попросився до Бандурки Альоші на життя в другу половину хати, от дороги. В цей час організовувалась ініціативна група по організації колгоспа. Вступив і я до неї, агітували вступ селян в колгосп.

Колгосп організували в 1929 році, був головою хтось чужий (Полов’яний Андрій) зразу, але він довго не пробув, розбігся; розібрали селяни своїх коней, вози, кой-який реманент. Наїхали комісії з города, з області. З гріхом пополам звели назад коней і все остальне. Обрали мене головою колгоспа. Їздив я верхи в сідлі на сіром великому жеребці. В той час агрономів на селі, в колгоспах не було, сам на свій розсуд сій. Давали план посіву. Були і сівалки. Помню сіяли весною віко-овес, якась сотня коней, з плугами, орали і сіяли. Коли визивають до телефона мов, що там у вас орять через борозну. Я кажу: “приїдьте, побачите”, ну ніхто не приїзжав. Пройшла посівна, обсіялися, посадили баштан недалеко од села, все йшло благополучно до осені. Розпочали жнива. Уборка хліба. Хтось запропонував привезти ранніх кавунів на поле, привезли. Не знаю хто там був сторожем, що після того розкрали баштан, ну на правлінні рішили пустити на баштан, на остатки, свиней. Свині спасли решту баштану, і хтось доказав в райземвідділ, що по розпорядженню голови спасли баштан. Наїхали комісії, які не дуже розібрались з цією справою, постановили, за потрапу баштану судить голову колгоспу, тобто мене. Не дивлячись на те, що збори колгоспу, і ходаків в район, щоб мене не судили, був суд. Присудили мені один рік. Працював я в Черкасах при МВД. Ремонт і перестройка квартир в домах, які залишили багачі, репресовані. На обід приходив в МВД в столову, і була там моя комната з плитою. В столовій я брав обід і йшов до себе. Давали хлібину хліба на день, яку я різав на шматки і сушив на плиті. А в дворі там була конюшня. Я часто там на горищі [сидів], а там стояли ящики з табаком в пачках. На ніч мене одводили в тюрму. Я збирав насушені сухарі хліба, та табаку і роздавав заключенним по своїй камері. Так тяглося майже до зими. Це був карантин. Одбувши карантин, нас декілька десятків арештантів отправили поїздом в тюремних вагонах в тюрму (забув як вона зветься). Велика, стіни, товщина мабуть метрів до двох. В тюрму навідувались різні комісії, перевіряли, в якому состоянні знаходяться арештанти. В час таких посещеній один адвокат розбалакався со мной, за що і як судим. Він сказав, що це неправильно зробили і написав з моєю підписсю заяву в висший суд. З тюрми нас направили, там же в Києві над Дніпром, на завод, уборка заводу, тоді як ночні зміни не робили. Ну я там наробив був собі на станках стамесок, доліт, желізок різних до рубанків і інше. Але одного разу охоронник

застав мене за цією роботою і забрав все у мене, мов, не положено вам носити при собі такий інструмент. Так тяглося не довго, і одної ночі мене визивають в дежурку. Дежурний зачитав мені постанову Верховного суда, що суд скасував постанову суда і зняв судимість з мене. Дають мені проїзний білет на поїзд і вигоняють серед ночі з території заводу. Ну що робити? Я заховався недалеко от топки в стружках, коли і там найшли і вигнали за огорожу заводу та показали де перейти Дніпро по льоду до станції. Прийшовши на станцію, не довго прийшлося ждати поїзда.

Прийшов додому. Жили ми тоді в розкуркуленій хаті, там, де зараз живе голова сільської ради. В 1930 році народився Іван. В цей час проходила контракція на посадку картоплі, сорт "Рання скороспілка". Ну і я записався, з умовою, що мені дадуть площу під посадку. Діждали весни. Мені дали клинок толоки на Парижі**** с краю села, недалеко, де зараз живе Пулень і Гулий Трохим Трохимович. Непомню скільки було сотих землі. Кооперація виорала, а ми весною посадили, декілька раз пололи. З врожаю картоплі треба було повернути частку, ту, що дали на насіння, і частку по контракції здати, а вона у нас так вродила, що ми здали за насіння, здали по плану, що належало по контракції, і ще сверх плану за все село, і дома засипали повний погреб. В час роботи жінка ходила в колгосп. Я теж устроївся робити в плотніки. В цей час головою колгоспу був Мозговой Микола 1932-33 р. (*виправлено з Лобода П. С. - ред.*) Я був в комсомолі, ще Антон Прищепний, Чорногородський Петро, ще деякі хлопці. Секретарем організації був Пономаренко Степан Фадійович. В цей час розгорнулася кампанія по ліквідації кулаків, як класу. Райвоєнкомат мене призначив начальником по прийомці і здачі кулаччя. Видали винтовку та патрони. Кулаків звозили з усього району до нас в с. Кропивну і оселяли в яру, що іде до с. Деньог. Я їх приймав там, вони строїли землянки і жили там, потім прийшов час, отпустили їх на Далекий Схід. Ми їх отправляли і грузили в поїзда, разом з цим прийшлося і своїх отправлять. Нам, комсомольцям, не було часу коли глянути в гору: вибірково [відправляли] своїх, [вчиняли] обшуки по їх кублах, [вилучали] заховані лишки хліба і інших продуктів, вся живність, яка була в їх і інвентар поступало в колгосп. Після ліквідації почалося легше робити. Контора колгоспа перейшла в хату Полікарпа, де ми і зараз живем. Мене перевели в цю хату, бо та була непригодна для життя. Напровесні пройшли збори колгоспу, обрали нове правління колгоспу. Головою колгоспу став, або обрали Джемелинського Антона. Він визвав мене і посовітував поїхати в Золотоношу на курси бухгалтерів колгоспу, я погодився. Поїхав. Був на курсах декілька місяців. Закінчив курси з оцінкою "на добре". Приїхавши з курсів, почав працювати бухгалтером колгоспу.

Працюючи на цій посаді, у нас заболіла дівчина, дочка, що не робили, які лікарі не приймали, які способи лікування – ніщо не допомогло і вона в один день на руках у матері умерла. Після цього нещастя мати лишилась ума. Я все думав, що воно пройде, як пройде час, але це не допомогло і мені прийшлося її одвезти в город Полтаву, в дом, або вольницю, де лічать сумасшедших. Їздив я туди не раз. Возив лікарям і масло, мед, сало і інші продукти, і з гріхом пополам їївилічили, але не зовсім, підлічили. Життя в домашніх умовах підірвалася, і що я не робив, не міг виправити становище. Я потеряв голову, мовчки завербувався на стройку залізної дороги на Дальній Восток, що зараз строїть БАМ. Підготував документи на виїзд, дома по колгоспу все було в ажурі, і одного дня, не сказавши нікому нічого виїхав... Вербованих було багато з Золотоноші, дівчат і хлопців. Приїхали ми в Іркутськ, там нас на початку розподіляють по роботах. Мене обрали начальником конного двора, бо ще тоді не було автомашин. Начальство давало наряди, куди і скільки підвід. Конний двір хороши, хороши конюшні, упряж, обоз, все нове. Я розпоряджався, давав наряди, конюхи годували коней. Получав зарплату 500 руб. в місяць, жив на окремій квартирі, платили частку кравом, частку обувью, а то грошима. Получену обув, крав, надсилав додому, а гроші

йшли на харчування, сам собі готував їсти. Розказувала в послі жінка, получу крам, несу на базар, з під поли продаю, а одного разу міліція застукала мене з спродажу краму. Так я продала, а грошей з жінки не взяла, сказала, що це родичка, щоб не посадили. В послі та жінка отдала їй ці гроші, бо сказала свій адрес. Потім получилась така справа. Коней зимою підпукали до корита напувать, ну, а коні, як відомо заводять бійку, і один кінь ударив другого коня по нозі, перебив ногу в задку. Кінь заболів, які ліки, що давала ветлечебниця, ніщо не помогало. Я і своє сіно йому витрушував з матрасу, нічого не помогло. Пішов в управління. Там сказали, продай татарам на м'ясо. Я продав і подав заявленіє, щоб мене звільнили з роботи конного двора. Начальство погодилось і перевели мене завідуючим складом запчастин до автомашин, які на той час стали надходити на базу. Став я завскладом. А найшлись на їй начальники, які, придивившись до всього, [побачили], що тут можна за щёт склада поживиться для свого добробуту. Начальник склада, то раз випише, що треба, а другий раз і так кой що візьме для себе. Дививсь я на ту справу, не виходить діло, доведуть до суда за нестачу. Подав заяву на расчёт. Пригадали мені начальники і загинувшого коня, і нестачу отрубів для коней, но все простили і розщитали. Ну я що ж, я собіраюсь до дому, гроші є, все є, що треба, але ж є і свої дівчата, які за роботу получали копійки, продавали і простили, і що попало, аби прожить.

Прийшла, плаче, допоможи, батьки оддячать і я так само. Ну що ж зробиш, беру білет на двох за свої гроші. Приїжаєм додому, ніхто нікому нічого. Зустрічались, і мати бачила, дякувала, що довіз, на цьому і кончилось, вийшла заміж за якогось єврея. Жизнь почалась знову, став знов робить бухгалтером колгоспу.

Началась война, а я до війни був звільнений од воєнної служби через розтяженія жил в ногах, но якось воєнкомат перемінів по прозьбе годен не к строевой. Начавсь призов, всіх беруть, а мене минають, не один раз ходив в воєнкомат, просив, щоб послали, прийняли, і на силу таки призвали 28/8 1941 року. Направили в табори Єреськи. Там зобралось тисяч більш 30. Дісціпліни ніякої, хто що хоче, те і робить. Деякі йшли додому, а тут война. Ми, я і Чернець Юхим, покинули табір і стали пробіраться до воїнських частей. Прийшли в воєнкомат, забувся який, а нас посилають гнать худобу с колгоспів. Погнали ми, но бачу, що діло це ризковане, що в Єреськах німецькі танки, розвідки. Я предлагаю Чернецю покинуть скот, він не соглашається. Я кидаю його і случайно пристаю до частини демобілізованих, що йдуть на Россось. Чернеця тоді забрали на транспортний самолёт з худобою в Австралію. Вів нас якийсь командір степами, полями, минаючи села, а де вже не було німців, заводив в села, там різали свиней, давали м'яса, хліба, а кожний мав котелок, варили собі їжу. Так ми дійшли в Россось. В Россосі став курсантом 10 запасного зенітного батальйону. Навчався добре. Доводилось кой коли і самому викладать курсантам та розбірать і складать оружіє. Зразу був сержантом, потім – старшим сержантом, командір[ом] кулеметного отделения, кой коли заміняв командіра взводу, був пом-ком взводу. Прийняв присягу і почалась моя воєнна служба на бронепоезді 123 ПВО. Отдельний бронепоезд, отдельна часть, яка підлягала воєнному командуванню Москви. Ремонт орудій, снаряженія, йшло з Москви. Ми сопровождали часті з Москви, отбівали нальоти фашистської авіації, обороняли Ленінград. Маршрут Москва – Ленінград – Волховський фронт – Литва – Латвія – Естонія. З фронту йшли пісьма після освобождения України. Написав пісьмо – получив ответ, жена умерла в 1942 році, залишилось троє дітей, із яких одному 13 год, другому – 12 год, третьому – 1.5 года. Хата – напіврозвалище, німці робили в їй кухню і розбірали потроху – наші тоже. Діти: один служить у поліцая, це Павло, один, Іван – у баби Варки. Були бої, і ми несли втрати, орудія були покривлені, площадки побиті. Приймали поповнення з Ленінграду, особенно дівчат, щоб не померли з голоду. Були і в мене в отделенії дівчата, но стойкі.

А Василь, бідний Василь, півтора роки. Забрала чужа жінка з Чапаєвки, Тесля Мотря. Ну що ж робить? Пишу заяву, прошу дати відпустку. Начальство читає лист. Рішає дати відпустку... Дома. Та що з того... нема хати... і що я можу зробити...? Нічого. Успокоюю, буду жив, все буде в порядку. Воюю далі, не ручаюсь за життя. Були бої тяжкі, прямою наводкою з озброєння, кулеметів вступаємо в бій, бомба падає прямо в паровоз, що нас возить, а у нас все – і шпали, і рейси, і все потрібне для ремонту. Єсть жертви. Ховаємо на болоті, гілля під спід, гілля зверху, салют – і поїхали далі. Паніки немає, всі на своїх місцях, все в порядку, бої ідуть. Покалічені озброєння, спецоборудованіє покалічене заміняє на нове, а те йде на ремонт в Москву, от хто рішав вінець боїв. Залишили нас точно не пам'ятаю де, чи Литва, чи Естонія, чи Латвія на запасних шляхах на відправку на Далеко-Східний фронт проти Японії. І так стояли ми в обороні. Попросився я знов в відпустку. Начальство не суперечило. Начальником часті у нас був наш полтавський сослуживець. Начальник часті "Полтавець" дав рішення на відпустку, а разом з ним і начальник політкомісар Іванов. Спасібо [ім] за більше участь в моїм не добре склавшимся сімейним положенні, які по-батьківські учитували як переживання одного із членів общества нашого великого Советського народу. Приїхав я додому, потроху налаштовувалась життя. На днях, коли кінчавсь мій відпустку, пішов в с/раду, секретарем с/ради була Галя Филь, дочка Давида Хвиля, з якою сімейно я жив добре, а вона і каже. Знаєш, що якщо хочеш, і якщо нічого хорошого не покинув в часті, я тебе демобілізую дома. Щоб там не було, бог з ним я погоджений і ми поїхали в воєнкомат, де мене і демобілізували згідно Указу президії Верховного Совету от 25/9 1945 р. Тоді ще указу не було в частях.

Победа. Война окончена. Як віддохнули люди. Починається нова життя. Восстановлення порушеного життя війною. Стоїш на межі. Що робить? З чого починати при такому розбитому хазяйстві і житті? Нема де жити. Становлюсь на квартиру до Слюсарки, діти, так як і жили живуть. Треба щось робити, щось думати, щоб налагодити звичайне нормальне життя сім'ї. Приглашають в с. Денги йти робити по старій професії бухгалтера колгоспа. Згоджуюсь, починаю працювати. Невдовзі після цього з'являється майбутня жінка Трохименко Марія Галактіонівна, теж з армії. За душею, як і у мене, солдатська шинель. Невольно виникає питання, треба женитися, жінка потрібна для грішної плоті, будувати сім'ю, будувати хату, збирати дітей. До цього часу і не думав про це, тому, що, допомагаючи Слюсарці збирати місто, не можна було нахилитися на правий бік, біль нестерпима, чому? Тому, що в час атаки, на шляхах залізної дороги ввечері упав з розгону в бочку, а наша вона стояла не знаю, і забив правого боку, так коробився до зими. Зімою легше, роботи такої фізичної нема, та й за зиму пройшов біль. Цю Марію я знав ще до війни, вона робила трактористкою в колгоспі, така собі проста, кучерява, кої коли заглядавсь на неї. І от звела доля оженитися на ній. В кінці лютого 1946 року ми записалися в ЗАГСі, перейшли на квартиру до її матері, хоч і тісно було, а потім, щоб не заважати їм, перейшли на квартиру до Кочурівської Антоси, де й жили. Стягли до себе дітей, Павла і Івана, а Василь поки ще був у Чапаєвці. Пішли в воєнкомат, оформили грошову винагороду за війну, та взяли у банку 10 тисяч кредиту, і почали будувати нову хату. На той час я перейшов працювати в свій колгосп. Дуба на хату дав лісгосп через воєнкомат, очерет купили в Денгах та за перевозку заплатили по 1 тисячі крб. за дуба і очерет, решту дощок, скло, гвозді, все возив з Києва, бо у нас не було нічого. Помазали хату. Були денезці і кропив'яни. Не встигла хата висохнути і без вікон, ми ввійшли в неї, послали на долівку конопель, та як з тих конопель завелось бліх, спати не давали, вікна взяли в баби, а тоді пішли ми з матір'ю по Василя, бо Павло і Іван жили з нами.

Приїшли ми в Чапаївку, а він не хоче з нами йти, його баба Мотря навчила пісні, що взяв жінку без хвоста. Ну якось з гріхом пополам привели додому, баба Мотря не хотіла його віддавати.

В той час як був на війні чотири года, вона получала гроші і пайок од государства, та всі в трьох пользовались городом. Тобто баба, бо в неї був Іван, Слюсарка – за Павла, а Теслиха – за Василя. Сім'ю звели всю до кучі. В цей час в 1948 году народивсь Микола і дівчина Ольга, двійня, але Оля довго не жила, вмерла. Похована в Кропивні, потім – дочь Вера, і син Петро. Я ввесь час робив в селі бухгалтером до 1951 року, в цьому році в лютому місяці відправляли ударниць на зльот в Київ, ну і я пішов на проводи, випив там та поїхав в город, і там на зльоті зробив скандал, нахулганив. Вони заперли мене в скляній веранді, і я там побив вікна, ну, як звичайно, забрала міліція. Був суд, дали два года. Отправили робить Цимлянскую ГЕС. Я робив як раб, був опалубником, тобто ставили щити з досток і обтикав тряп'єм та коноплями, щоб не протікав бетон. Я виробляв за день – два. Получали ми добру зарплату. Харчувалися більше за свій счёт, і за два года (замість – ред.) я отбув 1 рік, ще побував в МВД санаторії дві неділі перед виїздом. Дали білет в Золотоношу та 923 руб. зароблених грошей, за які ми купили двоє свиней, одно закололи, а за друге купили корову. Після прибуття робив рядовим счетоводом, а потім знов бухгалтером до 1962 року. В 1962 році я не зійшовся з головою колгоспу і примушен був звільнитися. Після звільнення пішов працювати грузчиком в споживчу кооперацію, а потім – завторгом, а потім – в хозмазі торгувала Ганна Іскра, обманювала людей, підвищувала ціни на товари. Комісія з города її звільнила з роботи і предложили мені прийнять магазин. Я прийняв, став завмагом.

Проторгувавши вісім років, пішов на пенсію. Зараз працюю в своєму господарстві маю своє хоббі, тобто обрав і полюбив виноград, багато часу, здоров'я отдаю йому, не отказую, даю людям черенки, саженці винограду, щоб згадували мене.

За час проживання в селі Кропивна в сім'ї получились великі зміни. В 1964 році були в Одесі у сестри Антоніни, вона приїжджала, була у нас до трьох місяців, гостювала і поїхала в Одесу, а в 1965 [році] 27 апреля умерла, участок №63.

Так само получилось з сестрою Людмилою, яка жила – Ярославская область, город Ростов, посёлок КЦК. 28/1 1975 г. умерла Людмила. На похоронах був я і брат Анатолій, який зимою так застудивсь і 13 апреля 1976 года умер, участок №87, де і я був на похоронах. Залишився брат Віктор і сестра Тася.

Трагедія своєї сім'ї (першої)

Син Павло привів жінку до хати, дивіться батьки яку я привів, чи наравиться вам. Як тобі наравиться, то й живіть. Пожив, нажив двоє дітей, дівчинку і хлопця. Потім сварки з сім'єю та п'янка довела, що розійшовсь з сім'єю. Жінка з дітьми виїхала в Крим, там отдала дочку заміж, дочка Павла просила фото батька, я одіслав, і після цього наша связь перервалась.

Теж так само син Василь привіз з Вінничини собі жінку. Теж так само, дивіться батько і мати, яку я привіз собі жінку, чи наравиться вам. Почуття власної провини подвоєє тягар, що впав на їх плечі, придавив їх серця. Вони і не підозрюють, що їхньої вини в смерті матері немає аж ані якісінької. Всі ті клопоти, яких вони їй завдали і через які тепер мучимось, вважаючи по своїй недосвідченості, що саме вони звели матір у могилу, були для неї клопотами життя, щоденним побутом. Вона ще раніш зачахла. Померла, коли б усього того не було. Клопотатись про своїх дітей, жити їхніми турботами, їхніми переживаннями, це нормальний стан для всіх батьків. Всі люблять життя, славлять його, б'ються за нього. Всі ненавидять, проклинають, б'ються супроти неї – Смерті. Вона страшна тим, що людині не хочеться втрачати того, що не має ціни. Життя – найдорожчий скарб. Скарб цей треба берегти, вміти берегти. Життя – річ неповторна. Тоді як я приїхав з війни, я став буцімто для хлопців як мати і батько, і для того, щоб у домі був порядок, щоб у домі в усяку пору для кожного знаходилась і їжа, чиста сорочка, одяг, ну й постіль.

Треба було женитись, мені на той час було 38 років, взяти в хату порядну хазяйку, щоб і дітей доглянула, і нагодувала. Та біда була, що хати не було. Німці в час окупації на підвір'ї установили кухню, і спалили більшість хати.

Долю людини часто вирішує випадок. Так буває у великому, дрібному. Хоч правда, чи варто дрібне називати дрібним, коли воно стосується тебе особисто.

А в жінки яка доля? Гіршої не вигадеш. Народиться дитина в муках, і ростити в муках, но мусиш купати, сповивати, гойдай, співай, забавляй. А ні на роботу, а ні на гулянку, а ні сну, ні спочинку – збожеволіти можна, та ще як одно, двоє, та й нічого, а коли обсіє купа бідну жінку, малеча, тоді їй і пекло здається раєм. Не життя, а мука вічна випала жінкам.

Піду світ за очі, де ніхто мене не знає, де тільки руки мої посвідчать, що я Людина. Ось моя колиска і моє гніздо. Приїзд в Золотоношу в 1921 році. Рік голоду, холоду і хвороби. Тиф в лікарні, потім детдом і село, щоб не вимерли з голоду, розсилали нас по селах до заможних селян.

Природа всесильна, всемогутня, всевладна і всемудра. Вона подарувала людині велич і могутні почуття, потребу відшукати саме ту людину, яка б доповнила тебе, звеличала, ошчасливила. Пошуки судженої, то не просто невідповідна річ. Трагедія людей ґрунтується не (так у тексті – ред.) тому, що там головну роль відіграє Любов. Но у нас друга женитьба і друге замужество сходились на тому, що в наших літах, які б не були характери, вони з часом притруться для спільної життя. Мені [було] 38, а їй 27 років.

Що й получилось, не дивлячись на різницю в роках і сімейних обставинах, нажили нову сім'ю, четверо дітей, із яких одна дівчина, Ольга, вмерла, проживши один рік. Це дитина була двійня, Микола і Ольга. Коли вони родились, при родах присутствував будуущій кум Филь Іван Хомович, який казав, коли народилось одно і повинно було бути друге, казав, гаси кум світло, бо їх буде лізти багато. Як видно, що судьба не обідила мене і дала можливість разом з дружиною виховати другу сім'ю.

Глава роду Губочкіних.

Підпис.

Марія Галактіоновна Губочкіна.

Наша мати Марія Галактіоновна не так худа, як жилила, з чоловічою силою, господарка, більше за всіх носила на собі врожайні дари природи з міста, так як кукурудза, качани, картоплю, кормовий буряк і інше збіжжя. Я чоловік лагідний, але крутого норову. Лагідної вдачі, але з характером.

Что нужно Женщине для счастья?

Хороший муж, хороший сын, хороший дом. Сергей Сергеевич Смирнов казав: “Главное в жизни не награды, не благодарности. Главное – это то, что остаётся после тебя людям” после нас людям остаётся многое. Освобождённая Родина, мы, ветераны войны, ветераны труда, останутся сыновья і дочки, їх діти – наші внуки, ну і краса природи – виноград, садки на городі. Мій великий рідний організм поступово розпадається. Я багат тим, що довольствуюсь іменем. Син, Губочкін Іван Олександрович, його жінка Ганна Борисовна були бездітні. І як це завжди буває у літніх людей, старість, яка не зігріта дітьми, вони жили замкнуто, нудно, самотньо. Правда, Іван мав родичів в Черкаській області, але зустрічалися і переписувалися рідко, а в останній час зовсім пересталося. Вони обоє працювали в лісгоспі.

Дом без детей мёртв стоял.

Примітки

* У даному випадку кількісний вимір орендної плати за використання землі, що стосується сільськогосподарських злакових культур і дорівнює 60 снопам. За словником В.І. Даля кількість снопів у копії може коливатися від 52 до 100 снопів.

** Пружинний культиватор.

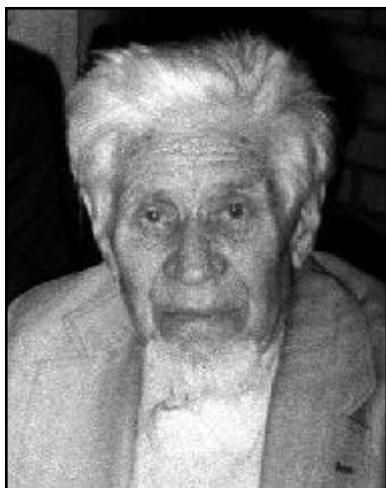
*** Очевидно, це помилка автора, оскільки місто Бердянськ розташоване на березі Азовського моря.

**** Париж – місцевий мікротопонім, куток села Кропивна Золотоніського району Черкаської області. За народними переказами, назва кутка пов'язана з подіями, що мали місце в середині XVII століття, коли за домовленістю Богдана Хмельницького і посла Франції у Польщі графа Де Брежі частина козацького війська (2400 осіб) мала взяти участь у франко-прусській війні. Козацьке військо частково квартирувалось у самому Парижі чи його передмісті. Серед них були козаки Кропивнянської сотні. Після повернення їх додому, куток, де вони проживали, стали називати Парижем.

Полину пам'яттю в минуле (Автобіографічна повість)

Микола Колесник

Присвячується тим, кому вдячний на все життя:
Федору ГВОЗДИКУ,
який вирвав мене з пащі смерті,
Миколі Григоровичу ПАНКРАТОВИЧУ,
який своїм гарячим добрим серцем
освітив мені дорогу в майбутнє,
Олексію Євдокимовичу ПОНОМАРЕНКУ,
який врятував мене від Соловків.
Вічна їм пам'ять!

Микола Юхимович Колесник

“Написано від душі, але цього не надрукують. А от тобі “придрукують” – 10 років без права переписки. З німецького табору ти втік, з нашого тікати безнадійно... Отже, знищи все, коли хочеш жити”, – порадив мені Олексій Євдокимович, прочитавши мій рукопис ще за радянських часів.

Олексій Євдокимович Пономаренко був для мене не тільки вчителем, але й другом. Я звертався до нього з болючими проблемами, висловлював найпотемніші думки. Ми часто розмовляли на “заборонені” теми: про Мазепу, Петра І, Грушевського. Іноді обговорювали й “політику партії” – колективізацію, голодомор. І захотілось написати, щоб спомини мої не канули в Лету, щоб нащадки знали, яка то насправді була політика...

До болі шкода було нищити свій рукопис, але зауваження Олексія Євдокимовича виявилися цілком слушними, я й сам розумів. І знищив. Тепер важко все відновити по пам'яті, адже пройшли десятиліття. І все ж таки спробую...

1. РІДНЕ СЕЛО

Понад річкою Супій у Переяслав-Хмельницькому районі розкинулося забуте богом і людьми село Положаї. Забутий і Супій. Немає річки, залишилася лише назва. А колись вона на своїх могутніх хвилях несла слов'янські човни до сивого Славутича, а там і в Чорне море. Слава лунала аж до Візантії. І саме на цьому шляху стояв порт Положаї... Немає вже порта, лише в болотах лежать якорі, як залишки минулої слави.

Положаї – місце, де у XII столітті при Володимирі Мономаху – Переяславському князю, відбулася велика битва з печенігами. Наша слов'янська рать билася до останньої краплі крові, але ворога далі ріки Супій не пропустила. От саме це місце положеної раті (яка полягла) назвали Положаї. За селом у степу височіють кургани – свідки героїчних подвигів слов'янських воїнів.

Мальовниче було село. Кругом луки, покриті барвистими шовковими килимами. На цих килимах із квітки на квітку пурхали різнобарвні метелики, мелодійно шуміла трава. По берегах цвіла калина, усі милувалися її красою. Верболози розкинули по воді свої гілки, наче бажаючи полонити всю річку, грайливо торкалися до гострих листів татарзілля. Водойми увінчувалися золотисто-жовтим лататтям, білими водяними ліліями. Лунали пташині співи, їм підспівував водяний жабокрик – разом виходив такий божественний “джаз”. А якою чаруючою була вечірня пора, коли срібний місяць впливав на небо й розсипав по воді прикраси, що вигравали на хвилях. Із села лунала дівоча пісня про кохання, про щастя.

За селом синів ліс – легені навколишніх сіл. Гордістю нашого лісу були велетні-дуби. З гори до лісу витікали джерельця, напували болота й луки чистою холодною водою. Понад річкою та водоймами верболози у воді купалися, подружкою-калиною милувалися. І рясним зеленим шатром прикрашали береги. Це шатро було домом для птахів. Солові витьотьохкували, зозулі людям щастя кували. У лісі дуби з березами, наче про любов, шепталися. Який райський був куточок! Усе живе раділо Сонцю та Воді. Природа була тоді багатою, і щедро людям те багатство дарувала.

Та от настали нові часи, нова ера. Почались індустріалізація, меліорація, інтеграція і тому подібне. А мені було тоді років десять, коли стали “оновлювати” природу. Прийшли геніальні лисенківці та й заявили: “Усе це патріархальщина! Ми збудуємо новий світ і створимо нову природу, яка нам слугуватиме! Не буде малих річок та джерел, а будуть великі ріки й моря, і тектимуть вони – куди ми захочемо”.

І пішли машини по болотах та луках. Чорною пеленою покрили все. Упали зрізані каліни й верболози. Загинуло зелене шатро, відлетіли звідси птахи. Зелений райський куточок висох і почорнів. Навіть джерельця позабивали й тим обірвали останній зв'язок між природою та людьми.

Жахливо було поглянути на висушене болото – трави почорніли, померли дерева, наче пожежа пройшла. Величний ліс став схожим на вбогого старця в обірваній свитині. Скрізь – навали гілок та стовбурів, сухі пні. Могутні велетні-дуби стали першими жертвами вандалізму. Колись густий ліс тепер світився наскрізь, як дроне решето. Усе навкруги омертвили, і тільки сухий вітер гуляв по степу, здіймаючи попіл та пилюку. Знівечили нелюди живу природу.

Не менше дісталось й нашим родючим полям. Там теж погосподарювали бригади агронома Лисенка. “Хай живе нова агрономія. Дорогу їй!”, “Смерть генетиці Вавілова!”. А принципи цієї нової агрономії полягали в тому, щоб щедро удобрювати поля хімікатами. Наслідки цих лисенківських новацій маємо й досі – у вигляді нітратів та інших отруйних речовин. Потроху природа, як могла, загоювала свої рани. Є в нас тепер і зелені пасовища, і поля, і ліс, і ставки. Приїжджають і зараз до нас городяни на відпочинок, насолоджуються мальовничими краєвидами, але не знають, що це вже не ті краєвиди.

2. БОРОТЬБА З “КУРКУЛЯМИ”

Не менше за природу постраждали й люди, бо тут теж почалися перетворення. Спочатку НЕП, як пряник малій дитині, потім – колективізація, як кріпосницький кнут. “Добровільно” заганяли у колгосп, як вола в ярмо – і все у вигляді свята. Покинута була робота, зате всюди лунали революційні пісні. На майданах мітингували, зачитували партрішення про розкуркулення ворожих елементів. Життя кипіло по-комуністичному.

А кого, до речі, розкуркулювали? О, це найпростіше, привід можна знайти завжди: одне необережне слово на адресу активіста – і все. “Ти, проти мене, значить, проти Радянської влади! Ти – ворог народу!”. От тобі й рішення про розкуркулення. Виганяли людей із хат, незважаючи на холод, негоду, не жаліючи ні дітей, ні стареньких. Вивозили аж до Сибіру. Багато хто туди просто не доїхав – померли по дорозі. А їхнє майно активісти радісно ділили між собою – святкували, як чорти на шабаші.

Стали селяни тікати в ліс. Так і з'явилися “лісові брати” (назва нетутешня, з Прибалтики, але точна), яких комуністи називали бандитами. Починалася громадянська бійня — війною це не назвеш. Зіткнулися дві протилежні течії, повстали “брат на брата”: кровно рідні (адже всі ми – сини України), а ідейно – ворожі.

Настав той час, коли комунізм уже не був приви́дом, що бродить по Європі, а соціалізм із утопічного перетворився на реальний. Прощуміла громадянська війна, у якій імперіалісти потерпіли поразку, але їхній лідер Черчіль не втрачав надії на близький крах радянської влади. Такі ж сподівання поширювалися й серед прихильників Століпінської аграрної реформи, яка встигла за два роки збагатити народ, і тому по селах залишила чимало прихильників. Тільки от більшовики вбачали у цьому збагаченні велику загрозу для своєї влади.

На Переяславщині і, зокрема, у Положаях комуністичну течію очолив Степан Горбатенко. На чолі “лісових братів” стояв Федір Середа. Фактично, обидва боролися за права й свободу людей, хотіли бачити народ щасливим. Але, як висловився один гуморист, програма комуністів – щоб не було багатих. А “лісові брати” прагнули, щоб не було бідних. Звичайно, Федір Середа і його соратники виступали проти колективізації та розкуркулень. За це їх і оголосили ворогами народу.

У нас таким був Іван Косаренко – людина розумна й обізнана, але котрій не вистачало войовничих якостей. У цьому плані його й доповнив Федір Середа – людина неабиякої сили. Вони разом створили бунтівний загін та почали відкриту боротьбу проти колективізації як головної причини репресій. Над комуністами все більше нависав тягар народної ненависті, колись вона повинна була обрушитися на їхні голови, і час помсти настав. Однієї ночі люди Середи оточили будинок правління колгоспу, обстріляли його, усе перетворили на пекло. Кров, убиті, вогняна заграда... Горіли колгоспні сараї зі скотом та продуктами. Ось до чого призвела насильницька колективізація!

Степан Горбатенко, вирвавшись із цього пекла, став уже по-сталінському продовжувати боротьбу з ворогами радянської влади. Твердо вірив у перемогу і внушав цю віру своїм соратникам.

Якось під вечір Степан вийшов із своєї хати. Раптом на хаті закричав пугач. Налякана дружина стала його благати не йти, бо пугач віщує недобре. Степан, звичайно, не вірив у всілякі прикмети, пішов на партійні збори. А пугач усе летів за ним уздовж дороги й весь час кричав і кричав, наче мала дитина плакала. Степан зайшов до магазину, де знайшлися йому попутники, разом пішли повз церкву. Минувши церкву, попутники десь зникли. А із церкви накинулися на Степана люди Федора Середи і вбили. Мученицьки загинув перший комуніст села, і, якщо чесно, мені шкода його. Він щиро боровся за свою ідею. А те, що ця ідея була хибною – то вже інша річ...

Мій батько теж побував у тому пеклі, коли запалили колгоспні сараї. Усе відбувалося на його очах. Ні живий ні мертвий, чудом вирвався він звідти. Після тієї страшної ночі батько відмовився від своєї посади – заступника голови колгоспу. Висловив протест із приводу розкуркулень та репресій. За це його самого розкуркулили: забрали останню корову (кониачку ще раніше батько сам віддав до колгоспу), забрали зерно, увесь запас продуктів. От і судить, який із нього був “куркуль”.

3. І МИ – ТЕЖ КУРКУЛІ?

Корівка наша, потрапивши до колгоспного “раю”, де панували бруд, голод, холод, втекла додому. Стояла перед тином, і сльози котилися із засмучених очей тварини. Мати не витримала такої муки, пустила її у двір, нагодувала, напоїла, видоїла. Дала нам, дітям, молока. На другий день до хати увірвалася бригада активістів на чолі з головою колгоспу Хо-мою Кошлатим та головою сільради Сергієм Шульгою.

Я сидів на лаві з “Кобзарем”. Хома Кошлатий підійшов до мене:

– Читаєш? Може, і вчитися хочеш?, – вирвав з рук “Кобзар” і жбурнув під піч, – Тобі теж туди дорога! – злість аж пре із цього Хоми. А я подумав: ось як ти вшануєш пам'ять Кобзаря, портрет якого вдома повісив під рушником! Так де ж твоє справжнє обличчя? Я дивився в цю нахабну пику і шукав відповіді. Ех, Тарасе, Тарасе... Піднімися та поглянь, як тебе тут “шанують”. І як український народ плондрують...

Склали акт на предмет крадіжки колгоспного майна, а саме корови. Мати пояснювала:

– Не крали ми. Вона голодна сама прийшла додому.

Пояснювати було даремно. Крадіжка, і все. За такий злочин – конфіскація всього майна. Усе забрали, не залишили навіть і зернинки дітям. У мами з горя потьмарився розум, вона вказала активістам схованку із зерном, яку вони спочатку були не знайшли. З цієї миті родина була приречена на голодну смерть...

А на селі боротьба ставала дедалі жорстокішою. Гучніше залунали гасла на зразок “Хто не з нами, той ворог наш!”. Та щось забагато виявилось ворогів. Тоді виникла потреба в новому гаслі, наприклад: “Коли ворог не здається, його знищують як клас!”. І спосіб для цього обрали теж новий – голодомор.

І от кістлявий голодомор почав косити свої жертви. Одні пухли з голоду, інші худали, дехто вмирав прямо “на ногах”, за роботою. Цей непрошений гість завітав і в наш дім, де було п'ятеро дітей.

Спочатку помер мій старший брат Олексій і відвезли його на цвинтар разом з іншими односельцями. Я, тринадцятирічний хлопчик, допомагав матері доглядати за двома меншими братиками й сестричкою. Особливо нас непокоїв Андрійко, який був “на черзі”. Він ледь рухався. Якимось ліг на піл (лава уздовж печі) й пальцем указав на долівку, де лежало горохове лушпиння. Слабким голосом прошепотів: “Дай...”. Я подав. Та жувати їх він уже не міг. З лушиною в роті й затих. Закрив очі, наче засинав, перестав рухатися. Невдовзі тіло почало холонуть...

Ховати кожного індивідуально не було можливості – занадто багато померлих. Їздила по селу підвода і групами забирала мерців. Закопували їх у спільну братську могилу, просто в яму. Не було на тій могилі ні хреста, ні будь-якої позначки.

Це горе підкосило батьків. Тато захворів на виразку шлунку, мати – на гангрену, їй ампутували ногу. Усі хатні турботи лягли на мене...

А на полях тим часом збирали багатий урожай. Пізніше, коли я працював учителем історії, нас примушували казати дітям, що врожаю не було зовсім. Тільки спробуй-но сказати правду! Відомо, що буде. І тому не міг я тоді розповісти, як по дворах ходили комсомольці-активісти, вибирали всі запаси, не залишаючи й зернинки дітям.

4. НАДЯ

Ще страшніша смерть спіткала родину нашого сусіда Йосипа Фесенка. Його було “розкуркулено”, як і багатьох заможних селян, що своєю хазяйновитістю надбали добра...

“Душа ние, щось недобре віщує”, – промовив Йосип. А надворі хмурилося дощове небо, наче зібралося заплакати. Вогняна стріла пролетіла над грішною землею, грохотом обізвалася. І тут линув дощ. У цю негоду, не стукаючи у двері, ввірвалися до Йосипової оселі активісти: “Виходьте з хати, сідайте на підводу. Виселяємо вас усіх у село Григорівку, що за Дніпром!”. Активісти кричали, погрожували. Більш за всіх нервував начальник групи – голова сільради. Він, бачте, мав тут оселитися як новий господар. То ж йому немає часу перечекати негоду, негайно же звільняйте будинок!

Поки активісти ховалися в хаті від дощу, сім'я Йосипа радилася надворі. Йосип вирішив: вони з дружиною та дочками поїдуть, а синам – тікати. І тут Бог зглянувся над бідолашними й послав рятівника до старшої дочки Варки. Це був її наречений Іван, якого в селі прозивали Мартовичем. Так от Іван оголосив: “Одружуюся на Варці”. Під цей шумок Варчині брати “зникли”: Грицько – у ліс, до Федора Середи, а Іван – на Донбас... Тільки Йосипові з дружиною та меншою дочкою Надею не було куди тікати. І повезли їх за Дніпро. Мокрих, змерзлих викинули серед чужого села.

Сільські НКВДисти вже встигли підготувати мешканців: “Будьте подалі від репресованих, це вороги народу!”. Тому селяни вороже зустріли новоприбулих. Поселили їх у старому сараї, зарахували на роботу. Пізно ввечері поверталися вони у свій “притулок”, де було й холодно, й голодно.

Йосип недовго зміг витримати таке життя й вилив свій смуток перед сім'єю: “Не стерпіти нам цього лиха, збираймося додому. Коли вже судилося померти, то в рідному селі”. Тепле слово “домівка” манило їх у далеку путь, у важку дорогу – через степи й болота. На болотах уже починалися нічні заморозки. Болотяні водоймища вночі покривалися крижаною коркою. У цю трясовину і впала в пільмі Йосипова жінка. Витягли мокру, змерзлу. Усю її морозило. А йти все одно треба, хотіли будь-що повернутися додому, до рідної землі, де лежать поховані їхні пращури.

Попри всі труднощі, дісталися таки у своє село. Та тільки що тут на них чекало? Налякані односельці не сміли надати притулок “ворогам народу”. До Варки навіть і звертатися не стали, знали, що вона й так на волосинці, як “дочка розкуркуленого”. Просив Йосип сусідів пустити хоча б у хлів – даремно. Стався з ним удар, і ранком його знайшли мертвого під сусідським сараєм...

Дружина пішла в сусіднє село до родичів – вони теж не прийняли, вигнали небогу. Блукала вона, блукала, поки знайшла свою смерть посеред болота. Залишилась одна донька – тринадцятирічна Надя. Ходила по селу, просила милостиню, ніхто нічого не давав. Пішла на свій рідний город, який ще навесні засадила мати. Зірвала якусь городину, стала їсти. Тут, наче шакали, повискакували нова господарка батьківської хати й сусідка. Почали дитину бити. Били до втрати свідомості, а непритомну викинули просто на вулицю. Отямившись, дівчина піднялася. Ледве тримаючись на ногах, пішла до цвинтаря, там сховалася від злих людей. Через кілька днів Надійка померла від тих побоїв.

Нікого не було покарано за цей злочин. А втім... Та сама сусідка, що біла Надю, невдовзі психічно захворіла, її паралізувало. Пізніше померла. Люди казали між собою: це її Бог покарав.

Я довго розмірковував: колись феодал мав право безкарно вбити свого слугу. А що ж тепер – виборюють якийсь соціалізм, комунізм. Невже ж для того, щоб знов чинити, як давні феодалі? І дійсно, скільки потім з'явилося “комуністичних князів” і скільки таких жертв, як Надія, загинули від їхніх рук!

5. РЯТІВНИК

Отак у сусіда було лихо, та й у нас не тихо. Лікарі запропонували батькові лягти на операцію. Батько став збиратися до Полтави в лікарню. Перед самим виїздом до хати залетіла ластівка. Батько, хоч і не вірив у прикмети, а все ж таки промовив: “Це моя смерть”... У дорозі роїлися думки, наганяючи смуток – навіщо вмирати вдалі від дому? І таки вирішив батько повернутися назад. А доходячи до села, раптом чує від людей: Сашко (син) пішов по воду й потонув. “Так от на кого віщувала ластівка”, – згадав батько. Отже, я втратив уже й третього брата, і залишилося нас, дітей, я та сестричка Оксанка.

А голодомор і далі косив людей. Комсомольці йому завзято допомагали, усе з хат “вимітали”. По полях розїжджали “об'їзчики”, ловили ворів – тих, хто збирав колоски, – та віддавали їх під суд. Таким чином заганяли народ у голодний тупик, із якого виходом була тільки смерть. І саме в такий скрутний час зайшов до нас Федір Гвоздик – проста людина, але з величною душею. Він і порадив моїй бідній неньці, яка ледве справлялася на одній нозі, відпустити мене до радгоспу “Згурівка”, у якому й сам працював. “Буде пасти скот, буде ситий. А може, й вам допомагатиме”, – пояснив Федір. Мати зраділа: “Та вас сам Бог мені послав, як рятівника!”. І, звичайно ж, погодилася, знаючи, що Федір буде мені за старшого брата.

Виряджаючи мене в дорогу, дала своє материнське благословіння й наказала: “Повертаючись додому, не йди вночі болотом, а зайді в Козороги (лісок у сусідньому селі) до моєї подруги, там і заночуй”. Жила та подруга на краю лісу...

6. ГРИЦЬКО ВОРОНА

“От ми вже й на фермі, – промовив Федір, – зараз нам принесуть сиру й парного молока, наїсишся і на відпочинок. А завтра на роботу”.

Поки ми їли, Федір відкрив мені одну важливу таємницю: “Тут, у радгоспі, працює ковалем Грицько Ворона, твій сусід. Що він наш односелець, ніхто не повинен знати. Він нам “чужий”. Чому? Він тут є глухонімым”. Федір розповів мені, як Ворону тут усі бояться, самим своїм виглядом він усіх лякає: чорнявий, грізний. А чорні очі – як у страшного звіра, наводять жах. І його глухонімиий рев нагадує рев розлютованого буйвола. Хто не почує: “Коваль іде!”, шарахаються на всі боки. Не дай Боже попастися в його лапи – у порошок зітре. А перекладачем у нього помічник його.

Тоді був час, коли на “широку ногу” жили активісти, отримували великі гроші та пільгові пайки. І от у цей пільговий список захотів і наш Ворона вписатися, бо прості робітники отримували мізерну платню та біднесенькі пайочки. Одного разу зайшов до них завгосп із якимось терміновим замовленням. Перекладач прохання коваля завгоспу переказав. Ворона нечленороздільною мовою замичав, зубами заскреготів, указуючи на рот: їсти дай, а точніше – щоб занесли його до пільгового списку. Завгосп відмовив. І тут розлючений коваль як накинувся на завгоспа, обхопив його міцними руками, наче щипцями, розкрутив і намірявся кинути на гаряче горно, та перекладач зупинив його. Ворона завгоспа на ноги поставив. А той, ні живий ні мертвий, вмить посивілий, мокрий вискочив із кузні з повним грузом у штанях. Через годину обох ковалів уписали до того списку й тут же принесли їм пільгові пайки. А замовлення завгоспа було терміново виконано.

Пайки Грицько вирішив відвезти додому. Шофер у нього був, як свій, завжди ремонтував йому машину. У конторі Вороні зробили розрахунок за найвищою пільговою категорією. Отримавши всю платню, коваль перед відїздом зайшов до контори попрощатися.

– Пробачте за мою глухонімоту... Бог допоміг, і я став нормальним. А вам усім дякую за всіляку допомогу.

Ніхто ані слова не міг промовити, наче води в рот набрали. Усі були шоковані, побачивши таке “Боже” диво. А прийшли до пам’яті тільки тоді, як машина за обрієм зникла.

7. РАДГОСП

До самого обрію в’ється шлях. По боках, як морська гладь, безкрайний степ. Лише зрідка видно село. Де-не-де буяють нескошені хліба, виграваючи в сонячному промінні золотими хвилями. У небі виспіває жайворонок. А от і голе поле, по ньому котиться перекотиполе. Куди? Кому несе вісточку і яку? – Хто зна... Один краєвид змінює інший. Очі радіють, дивлячись на багатий урожай (пізніше до підручників історії запишуть, що хліб того року не вродив). А тоді я радісно зустрічав завтрашній день...

У радгоспі зустріли гостинно й призначили пастухом. Я був усім задоволений. А що ще потрібно: і ситий, і вільний, і старший друг поруч. Його присутність розраджувала, уже згадка про село, про рідних не викликала суму. А головне – у степу була можливість читати! З “Кобзарем” я не розлучався. Навіть не помічав, як час летить.

У таких сприятливих умовах поступово забував колишнє горе, що мучило мене, каменем лежало на серці. Уже здавалося, що я зовсім щасливий. І не знати, наскільки хитке й невічне це моє щастя. Не знати, що чекає попереду. Радість, як прийде, так і розвіється, наче дим. Може стати, що твій сонячний ранок у цю мить затьмариться. Може... Краще забуду це “може” й читатиму “Кобзаря”. Він переносить мене в інший світ. Мріями летиш понад землею. Летиш, летиш... І раптом – прірва! Я аж зойкнув, “повернувшись на землю”. А де ж мої корови?! Побіг по степу зганяти корів докупи. Перерахував, а однієї не вистачає! Куди ж тепер? Де ж її шукати? Навкруги – німа тиша, далина й пустота. Тільки я біжу, біжу, а обрій із синім небом та зеленими травами упливає від мене. Корови так і не видно, лише ворони крукають і ховрашки в землі пискотять, іноді перебігають з місця на місце. У далині лисиця промайнула... І тут я зупинився. А може, за коровою вовк, степовий господар, погнався?

Пригнічений, я погнав стадо додому. Усе розповів Федору. Він навіть не ляв мене, більше мовчав. Другого дня почалися пошуки. Безрезультатно. Дивно, що інші теж не лялися, мовчки шукали, але всі були засмучені. І прорвався чийсь голос: “Кінець. Нема чого її шукати, мабуть степовик загриз”. Інші обізвалися: “Знайдеться, будемо шукати”. А на третій день Федір мені порадив уїжджати додому. “Знайду – повідомлю, тоді й повернешся”. Дав продуктів на дорогу, і так ми розпрощалися із цією святою людиною, яка вдруге в біді подала мені руку.

Попрямував я помалу до гаража. Знайшов машину, яка йде до районного центру, але шофер мені відмовив. Тоді я дочекався, поки шофер пішов у диспетчерську. Я оглянув машину й помітив під її низом щось на зразок перехрестя, місце, де можна, зігнувшись, сісти. Недовго думаючи, шурхнув під машину, згорнувся у клубочок. Бачив, як шофер підійшов, сів у кабінку й машина рушила.

8. ДОРОГА З ПРИГОДАМИ

Шлях мокрий, місцями калюжі. Заплющив я очі, ляпає в обличчя. Руки тернуть, у ногах ломить, у голові шумить. Не витримав і заволав: “Зупиніться!”. Машина зупинилася біля обочини. Вийшов шофер і став її оглядати. Зазирнув під машину й побачив чорний комок, який подавав ознаки життя. Витягнув мене, оглянув. У напарника попросив ганчірку, витер мене. Став допитувати, хто я й куди їду. А я тільки мовчу, переляканий. “Значить, на Яготин? Я ж не дозволяв! Ну що з ним будемо робити?” – запитав у напарника. Той відповів: “Не залишати ж його в степу на розтерзанні вовкам”. Шофер підняв мене спритно, наче

річ яку, й кинув у машину. Рушили. Невдовзі показався Яготин. Машина зупинилася й голос шофера пролунав: “Яготин!”.

Від Ягодина все знайоме й близьке. Не відпочиваючи, кілометр за кілометром – і вже під вечір я був біля сусіднього села Фарбоване. Болото перейти, і я вдома. Але почало сутеніти. Згадав пораду матері зайти в Козороги (це поруч із Фарбованим) до її подруги заночувати. Підійшов до лісу, завернув наліво. От і двір. Будинок за огорожею дуже нагадував сховище відлюдника, де можуть витати привиди – духи забутих предків.

Боязко постукав. Вийшла молода, гарна, привітна жінка й запитала “Хто там?” Я назвав себе й розповів про матір. Вона тут же пустила до хати. Нагодувала, уклала спати, але мені щось не спалося. Усе думав, як можна жити вдалі від людей, серед лісу, де вовки, а може й бандити? Думки напливали одна на одну й відганяли сон. Раптом чую стукіт, кроки й голоси. Через щілину прикритих дверей бачу трьох чоловіків. Хто вони? Що їм потрібно? Насторожено прислухаюся, чую дивне запитання: “Що – є?”. Жінка відповідає: “Ні. Це син моєї сестри. Не дам! Та на ньому самі кістки... От вам випивка, закуска, а його залишіть!”. Я лежав переляканий – от і зустріч із людоїдами віч-на-віч.

Вона зайшла до мене.

– Ти чув? Бачив?

– Так.

– Шкода.

Це слово мене вдарило, наче струмом. Адже свідків живими не лишають! А жінка тим часом продовжувала:

– Доведеться йти. Я тебе проведу до вашого лісу, а там ти й дома.

Ми швидко перейшли болото й ліс. Зупинилися попрощатися. Жінка вручила мені торбинку з продуктами для мами й попросила, щоб я ніде, ніколи, нікому не розповідав про те, що бачив. Я їй дав слово мовчати. Потім вона повернулася назад, у своє “сховище відлюдника”, а я пішов далі. І тільки зараз, лишившись на самоті, я помітив перед собою густий туман, що наче димова завіса закривав село. Утім, мені тут усе знайоме, пройду й навпомацки. Згодом перейшов місток уже біля самого села. Тепер – рукою подати... Я озирнувся навкруги, і раптом із болота миготнуло два вогниці. Мерехтять, наче рухаються, чи це мені тільки здається? Так, рухаються і на мене йдуть. Та це ж вовк! Що ж робити? Тікати – куди? Позаду ж ліс, а це не схованка від вовка. Невже смерть?! Тільки-но я від неї врятувався, щоб тепер, біля рідного села, вона проковтнула мене! Єдиний вихід – лягти на землю, люди кажуть, вовк лежачого не бере. Ліг, чекаю, дивлюсь на вогниці. Мерехтять, але не рухаються. Та це ж світлячки! Обережно піднявся, боязко, переступаючи з ноги на ногу, пішов уперед. Направо вже вимальовувалися обриси рідних Положаїв. Я прискорив хід. Туман розсіявся і страх пройшов. Нарешті я вдома!

– Чого ж ти вночі йшов через болото? – збентежилася мама.

– А я у Фарбованому зустрів людей із Денисів (це сусіднє село) і пішов разом із ними.

Поступово я приходив до тями, відчуваючи, що всі жахи позаду, що повернувся додому живий-здоровий. Став розпитувати маму, як її здоров'я, як справи. Мати розповіла, як загинула Білка – наша конячка.

9. КОНЯЧИЙ ПРОТЕСТ

“Добровільна” колективізація поширювалася як на людей, так і на тварин. І якщо воли давно були привчені добровільно йти в ярмо, то корови й коні не були в захваті від цих нововведень. От їх і відправляли до колгоспу для уярмлення. І вони, відчувши на собі грубість, побої, голод, стали по-своєму протестувати. Скотина ревля, руйнувала стіни, щоб вирватися із цього колгоспного “раю”. А вирвавшись з цієї тюрми, тікала додому, порушуючи колгоспні закони про заборону залишати свої нові сараї.

Так само тікала й наша конячка Білка. Повторювалась та ж історія, що і з корівкою. Прийде, бувало, Білка до своїх воріт, положить голову на паркан і чекає, коли господарі вийдуть та заберуть її до хліва, де й тепло, і сухо, і напоють, і нагодують. Матінка моя вийде, а пустити не наважується, бо вже постраждала за такий “злочин” із коровою. Гляне, бувало, на конячку, обійме її і заплаче. І Білка плаче, так і ллються сльози з розумних конячих очей. І так, обливаючись гіркими сльозами, велить нам відвести Білку до колгоспного табуна. А наступного дня Білка знову біля своїх воріт. Колгоспні наглядачі забирали її, били.

У той вечір її так само забрали. Ідучи за чужими людьми, Білка весь час оберталася, дивилася на свою господарку: забери мене додому. Матір плакала і чомусь відчувала, що це було останнє побачення. Привели Білку до колгоспного двору. Не нагодувавши, не напоївши, залишили на ніч прямо надворі. А другого дня знайшли її на болоті мертвою посеред трясовини...

10. ЛІСОВІ БРАТИ

І знову згадав бувальщину. Як жили до колективізації, як потім з'явилися “лісові брати”. Їхню молодість я би порівняв з молодістю України, яка тоді розцвітала. Українські діти радували батьків чемністю і працею. А працювали радісно – на благо рідної землі, і так же радісно гуляли. Згадую своє село: вечорниці в хатах, гуляння на вигоні, або за селом понад ставками, облямованими розкішними вербами, струнками березами, або на луках, покритих різнокольоровими квітучими килимами. Скрізь життя буяло! І, наче із синіх небес, над ставками й луками линула чарівна мелодія: “Ой, з-за гори, з-за крутої сходить зіронька ясна. Та то не зіронька була, то дівчинонька моя...”, – співали дівчата. Слухало село, слухав місяць ясний і зіроньки золоті. Тихо слухали ставки, й очерет шептався: ще-ще-ще... А от товариство парубків, нащадків славного козацького роду, наближається, щоб доповнити хор.

– Дивіться, – кароока Маруся зір кинула на Федора Середу, котрий ішов попереду гурту, – дивіться, Федір, наче Тарас Бульба зі своїм загоном. А он праворуч, як Остап, стрункий та високий Іван Косаренко, друг і порадник Федора.

– Сестро, я Івана люблю до відчаю. Та не я до серця йому, інша стоїть на моєму шляху. Що робити? Як діяти, щоб оволодіти його серцем? – звернулася до Марії синьоока Катруся.

– Не розпалюй у собі ревності, вони тільки шкоду приносять. Он придивись до циганочки, як вона Йосипового Грицька зачарувала, просто з розуму звела. Бачиш, вони не обіймаються, не цілуються на людях. Боронь Боже комусь сторонньому побачити. Вони очима розмовляють, розуміючи все без слів. І любов у них чиста й свята, любов-тайна. Отак і кохають одне одного, очікуючи старостів, – відповіла вірна подруга.

Парубки підійшли, привіталися, стали роздавати дівчатам гостинці. З другого кінця села лунало: “Ой зійди, зійди, місяцю, як млинове коло...”. Коли відлуння стихло, молодь заспівала: “Ой, у лузі червона калина похилилася. Чому наша славна Україна зажурилася?..”.

А дійсно, чому зажурилася Україна? Бо над нею згущалися грозові більшовицькі хмари. Грянув і грім – розкуркулення й репресії. Затихли пісні, село завмерло, як паралізоване.

З непом було покінчено й тепер людей добровільно заганяли в колгоспи, забираючи майно. Колгоспне – уже не своє. З господарів зробили кріпаків. Розорені, ображені й обурені люди йшли в ліси боротися, мстити. Горе робило їх братами. Лісовими братами. Це були свідомі українці, які гуртувались у повстанські загони, навчалися військовим азам, щоб боротися проти колгоспного ярма.

Селяни їм співчували, але знаходилися й зрадники, ласі на більшовицькі подачки. Один поштар-активіст вислідив загін Федора Середи та указав чекістам. Загін оточили, був нерівний бій, але ніхто з лісових повстанців не зганьбив честі своїх прашурів – билися до останнього патрона, до останнього дихання. Ці мужні хлопці – зранені, вмираючі, продовжували боротьбу. Героїчно загинули й Федір Середа, й Іван Косаренко, й Грицько Фесенко, й багато інших. Загін Федора Середи було розбито, а полонених відправлено до Сибіру одних на поселення, інших – у “розход”. Навіть тим, хто мав якийсь побічний зв'язок із бунтарями, дали строк “с послуючим поселенням”.

11. ПОЛОЖАЇВСЬКИЙ БОГАТИР

Треба розповісти окремо про таких неординарних людей нашого села, як Федір Середа, Іван Косаренко, Степан Горбатенко.

Жила колись родина Середи Павла, багатого господаря: багатого на землю – рідну і святу, багатого душею, багатого дітьми. Три сини виростали, як соколи. А старший із них, як Ілля Муромець, був Федір. Жити б та жити, радіти дітьми, та не так судилося. Перша імперіалістична війна батька забрала. На чужих полях, за чужі інтереси голову поклав, дітей осиротив. Мати виїхала із села, а діти – хто куди. Федір пішов у пастухи.

Та був він не тільки пастухом, але й прекрасним вожаком серед сільської молоді. Верховодив, бо мав надприродну силу. От уявіть. Навколо церкви міцний паркан стояв – стояки товсті, загнуті у сталеве кільце. Сільські силачі зігнути хотіли верхушку цю, та не по силі. Двома руками, з прокладкою у руках, ніхто не міг кільце зігнути, а Федір згинав її однією рукою, наче пруттик.

Одного разу Середа здивував парубків із сусіднього села Дениси, котрі боролися за першість у силі молодецькій. Федір стояв у стороні та спокійно спостерігав ці змагання. Запропонували і йому свою силу показати, він і показав. Зняв з одного спортсмена новеньку фуражку з великим козирком. У гурті хтось вигукнув: “Ходіть сюди, тут фокус буде!”. Усі побігли до сараю. Сарай був збудований “у зруб”. Федір відрахував знизу шість колод, верхні колоди підняв і під них поклав ту фуражку. Поклав так, що сама фуражка опинилась у середині сараю, а її козирок надвір “виглядав”. Усі здивувалися — як можна такий сарай підняти? Та коли всі кинулися витягати фуражку і гуртом не змогли витягти, – от тоді здивування було ще більшим. Так фуражка там і залишилася, як символ тих змагань.

Уся молодь поважала Федора за його силу. Він організував юнацький загін для змагань та воєнних ігор.

Проходив час, Федір мужнів. А коли грянув більшовицький грім – колективізація та розкуркулення, цей загін перетворився на справжню бойову одиницю. До них стали примикати добровільці із сусідніх сіл. Федір навчав їх стрільбі та іншим бойовим діям, марширували під українські пісні. А коли почалися репресії, загін пішов у ліси. Сюди бігли люди з далеких місць, навіть із самого Переяслава.

Бойова частина “лісових братів” займалася військовою справою, а інтендантська – доставкою зброї та продуктів, налагодженням постійного зв'язку з рідними. А жили вони, як одна сім'я, бо одна була в них доля, одна й ідея у них була – земля і воля.

Отже, у селі створилися два ворожих табори – більшовики та “лісові брати”. Хто ж винен був у цій ворожнечі? І більшовицький ватажок Степан Горбатенко, і Федір Середа

були земляками. Ніколи не ворогували їхні батьки. На одній землі виховували дітей працею та любов'ю до ближнього. Чому ж за більшовицької влади стали вони проливати братську кров? Ідеї! Ось яка була причина. Але чії то ідеї? Хто їх розумів? І хто ними отруював душі затурканих людей? Не знали ці трударі, за ким іти.

У нашому селі була розумна голова – друг Федора, Іван Косаренко. І пояснював він людям, що були спочатку видані праведні закони. Закон про мир, про землю – про що мріяли всі прості люди. Селяни дуже зраділи, коли поділили землю. Отак би й жити. Так ні. Комуністи припинили неп (нова економічна політика Леніна), заварили кашу на свій лад, почали колективізацію. Тепер знищували того, хто за неп. “Непман” стало лайливим словом. Отак більшовики посіяли зло й ненависть, розділили народ на два табори.

От тому обурені, незадоволені люди залишили матерів, які дали їм життя, стареньких батьків, що дали земну науку, і пішли в ліс підпільно боротися за правду. Були братами, стали ворогами.

Незадоволених таких було багато, але виступати відкрито проти більшовиків вони боялися. І знайшлися серед цього людського моря світочі, які стали дороговказом. Це Іван Косаренко, Федір Середка та його двоюрідний брат Пилип Середка. Вони виступили відкрито й стали першими кандидатами до репресій.

Пилипа заарештували першого... Його зв'язали, кинули на віз, щоб відвезти у район. Стояла спека. Пилипа мучила жага. Просив, благав подати води. Але голова сільради заборонив. Дочурка, німа від народження, принесла батькові горнятко води. Тільки-но хотіла подати, як сільські активісти вибили воду з дитячих рук, стали бити Пилипа на очах доньки, котра від жаху по-німому, як могла, кричала.

У цей момент до Степана Горбатенка, який керував арештом, підійшли Федір Середка та Іван Косаренко й промовили: “Ти не дав Пилипу напитися води. А тепер ти нап'єшся своєю кров'ю!”

Пилипа відвезли до райвідділу міліції і там своїми методами, як умів НКВС, вимагали від нього зізнатись у своїх зв'язках із ворогами. Але Пилипа тортури не зломали, він не здався, оголосив голодування. Одинадцять днів не їв, не пив і у такому стані помер. Дізнавшись про смерть брата, Федір вирішив тут же розправитися з активістами, і особливо – з Горбатенком.

Під час засідання правління колгоспу “лісові брати” оточили будинок і почали обстрілювати. Усе навкруги горіло, лилася кров. Степан Горбатенко вирвався із цього пекла, але за ним уже пильнували. Його чекала помста за злодіяння. Я вже писав у главі “Боротьба з “куркулями”, як Степан загинув. Дуже мученицьки. Я, дитина ще тоді, бачив його знівечене тіло. Шкода його було, як людину. Правда, я не знав, за що його вбито. Тепер, з висоти років, дізнавшись від односельців правду, можу все оцінити. Так власною кров'ю “відлилося” Степанові те горнятко води у безпомічних дитячих руках.

Отакі справи діялися в нашому селі. Загін Середи продовжував боротьбу за свободу. Більшовики, зрозумівши, що не вловити “лісових братів”, стали обіцяти: здавайтеся, гарантуємо життя. Та всі розуміли, що то було б за життя: у Сибіру, на засланні. І бунтівники одностайно вирішили: краще прийняти смерть в рідній Україні, на її святій землі.

Біля хати Середи сидів гурт людей різного покоління. Дочка Максима Середи, старенька Уляна, розповідала про свого батька і про дядька Федора. Сидів і слухав онук Максима Іван Харченко, якому ці події нелегко було осягнути, бо він – з іншої епохи. І, як усі, отруєний радянською психологією. Слухали бабусю Уляну:

–...Федора зрешетили кулями, а він стояв і продовжував стріляти. Інші теж стікали кров'ю та не здавалися. І всі вони загинули в тому нерівному бою, усі пішли в ту землю, яку хотіли мирно обробляти, сіяти й жати.

Максима, як Федорового брата, викликали в міліцію по цій справі. Повели до анатомки впізнати брата. Там він дізнався, що у Федора виявили два серця. Диво нечуване, небачене, випадок один із багатьох тисяч.

12. ПАЛІЙ

Положаї спали після денної праці. Тільки Федосці Науменко не спалося цієї теплої серпневої ночі. У хаті, що притулилася край села, було душно, і молодиця вийшла надвір вдихнути нічної свіжості, помилуватися зоряним небом. Он Північна зірка, немов маяк у морі. Он Ведмедиці: Велика, Мала, їх у народі ще возами називають. Чумацький шлях, по якому наші прадіди в Крим по сіль їздили. А он на заході – загадкова Венера. Це під її покровом проходять нічні таїнства, вона закоханим щасливу доленьку віщує. Якась невідома зірочка по небі пролетіла й зникла – а це чиясь душа в рай пішла.

Федоска вдихнула на повні груди: яка краса навколо, прямо рай земний! І раптом з-під землі взлітає вогняний змій, здіймається високо в небо клубами диму, покриває все чорною пеленою. Запалали колгоспні скирти. Небо затьмарилося, заплакало, зіроньки сховалися. І на тлі заграви промайнула таємнича фігура, вибігла на дорогу. Федоска сховалася, щоб прослідкувати, кому ж це знадобилося палити народне майно? Ось він наближається, повернувся... впізнала! Хто б міг на нього подумати? Підлий злодюга...

Наступного дня злочинця-палія було заарештовано й віддано під суд. Зібралася вся сільська громада. На лаві – Микола Шульга, якого в селі по-дружньому називали Лаврентійовичем. Усюди було чути: “Дамо йому на всю котушку!”, “Ворог!”. Узяв слово голова колгоспу Хомич. Розповідав про боротьбу з ворогами, яких треба нищити, бив себе у груди, але його палку “речуху” обірвала Федоска.

– Не Лаврентійович палив скирди, я бачила...

– Говори, Федоско! – загуло в залі.

– Їх підпалив Хомич!

– Що?! Наклеп на голову колгоспу? Під суд її, як ворога народу! – аж ревів роззлючений Хомич.

Активісти, судді вже спрямовували свій гнів на нещасну. І тут заляканий, мовчазний народ, наче вибухнув. Усі шуміли, кричали: “Хомича під суд! Ми віримо Федосці!”. Суд не міг іти проти цілої громади. Узяли підступного голову колгоспу під стражу...

Усі дивувалися: чому це голова хотів погубити чесну людину? Не знали ж вони одне одного раніше, їхні шляхи схрестилися тут, у Положаях. Шульга раніше жив на Донбасі, потім – на Полтавщині. Хомич же якраз із Полтавщини й був родом, там комуну створював. Може, їхнє суперництво почалося ще тоді? – припускали односельці. Шульгу знали, як людину правдиву, принципову. Він не терпів підлості, зради й завжди все говорив прямо у вічі, ніколи не тримаючи каменя за пазухою. Що ж, напевне, Хомичеві було чого не любити, а може, і боятися Лаврентійовича.

Як то кажуть, диму без вогню не буває, і людський поговор мав рацію. Але люди навіть не знали, якою страшною була правда. Та комуна, яку створив Хомич, складалася з підлабузників та п'яниць, яких він потихеньку споював, прибираючи до рук. За їх допомогою Хомич убив свою жінку, а комуну спалив, замітаючи сліди. Отже, маючи таке минуле за плечима, він повсякчасно боявся викриття свого злочину. Але, катюзі по заслугі, тепер йому дали десять років ув'язнення і п'ять років поселення.

13. СИБІР

“За золото й від чорта можна відкупитися”. Хомич мав кошти, дістав необхідні бланки, документи, зфабрикував на себе нову справу, і юридично її виграв. Продажний суд звільнив його, наче за нестачею обвинувачень, і відправив на поселення, де жили ті, хто вже відбув покарання.

Хомичеві тут жилося вільотно. Завів нову сім'ю, добре господарство. І треба ж, що саме сюди потрапили засуджені з Переяславського району по справі “банди Федора Середи”, а саме ті, хто мав побічні зв'язки із загоном. Якось до Хомича прийшли невідомі:

– Хочемо тобі нагадати, Хомичу, як ти разом із головою сільради віддав під суд Микиту Черноштана лише за те, що він пошив костюм “ворогу народу”. А Івана Мартовича за що позбавили волі на роки? За те, що він підстриг когось із “куркулів”. А за що дітей Юхима Колесника кинули на голодну смерть? Пригадуєш?

– Та ви що?

– Не треба сцен. Ми і є ті “куркулі” й “вороги народу”. Що ж, давав проти нас свідчення, загнав нас у Сибір. А потім і сам у капкан потрапив? Та тільки бачимо, щось легко ти відкараскався.

– Товариші, – сльозно забринів голос Хомича, – ви мабуть помиляєтеся, обізналися. Я не з Положаїв, я білорус, мене сюди направили за антирадянські погляди...

– Не кривляйся, Хомичу, тут багато хто підтвердить, що ти був головою колгоспу, а точніше – воругою і палієм. І справжній ворог народу – саме ти, хоча й прикривався партквитком. Ти ж навіть батьківського прізвища зрікся. І, якщо відверто, то й самих комуністів зрадив, таких, наприклад, щирих, як Степан Горбатенко, то була чесна людина, хоч і ворог наш... То ж збирайся, пішли до НКВС, розповіси свої гріхи. А втім, твоїх гріхів, мабуть, і не перелічити.

Був новий суд, нові свідки, серед яких і в'язень Микита Черноштан. У ході нового слідства було виявлено: Яків Хомич Середа до колективізації проживав на Полтавщині в селі Демки, де мав багате приватне господарство. На базі свого господарства організував комуну. Зацікавив односельців новим видом господарювання. Йому повірили, люди понесли своє майно, “усуспільнили” його. Тільки жінка була проти цих починань, відчувала, що тут щось нечисто. Не подобалися їй і нові друзі чоловіка, бо нечистими були на руку, топили в чарці своє буття. Усе частіше виникали сімейні суперечки, причини яких ніхто не знав. І от після однієї сварки, коли вони вже начебто мирилися, через вікно пролунав постріл. Той, хто стріляв, усе добре знав і мітив не в Хомича, а в дружину – так було домовлено...

Через деякий час удовець оженився на молодій крусуні, котра раніше була його хатньою працівницею та ще й спільницею в його справах. Комуна процвітала, слава про неї котилася далеко, гриміла за межами села. Та раптом комуна згоріла. Після пожару комунари залишилися розореними, але ні в кого не виникло жодної підозри. Скрізь тільки й мови було: у Хомича стріляли, але вбити не вдалося, то вбили дружину, а тепер ще й спалили комуну.

У Положаї Хомич прибув зі славою вірного більшовика, активіста, одразу влився в нове життя. А після розгрому правління колгоспу Хомича обрали головою колгоспу. От тоді він став копати яму Лаврентійовичу, а сам до неї потрапив. Новий суд затвердив перший вирок: десять років ув'язнення та п'ять поселення, як ворогові народу.

Справедливість, начебто, встановилась, але Микита Черноштан, який був свідком, чомусь одразу потрапив у немилість начальства. На нього склали донос, що він співав антирадянську пісню. І коли його строк закінчився, Микиту не випустили, а передали до НКВС, там нафабрикували нових доносів. Засуджений став обурюватися, виправдовуватися, за що

його кинули до спеціалізатора, де вбити людину – легше легкого, а лікар напише все, що треба...

Сибір, Сибір! Скільки українських синів тут склали голови. Скільки їх, молодих, не побачать свою неньку Україну, її вечорниць та дівчат-чарівниць, не почують рідних пісень. Сибір. Морози та сніги. Чужина, холодна й безлюдна, тільки гуде під землею. Це каторжники руду добувають. А в Україні квітнуть сади, співають солов'ї. Їх не почує Микита, не співатиме: “Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорницю”. Він, як і багато інших мучеників, залишиться навечно в сибірському склепі.

А Москва раділа, дивлячись, як українці самі знищують свою Україну, як гризуться між собою брати. Москва “підкидала вогню”, надсилаючи свої укази.

14. ШКОЛА

Через декілька тижнів Федір Гвоздик переказав мені через людей: “Корову знайшли, приїжджай, чекаємо”. Я став готуватись у дорогу. А перед від'їздом треба було для сім'ї знайти якісь продукти. І я зі своїм другом Сергієм Козубом пішов на промисел. Знайшли, що шукали. Під колгоспною коморою із зерном була в підлозі дірка. Ми її розширили й почали точити зерно. Та вдень сторож помітив слід зерна і вирішив організувати облаву. Наступної ночі ми з великими торбами знову полізли під комору, аж раптом крик-команда: “Вилізайте, ви оточені!”. Отакої! Ми потрапили в пастку: тут була ціла “група захвату” – збіглися, мабуть, усі активісти села. Довелося вилазити. Я поліз першим. Вони дивляться: а де ж другий? Глянули під комору – його немає. “Він же на другому боці комори!” – гукнув хтось, і всі рвонулися за ним. Мене сторож тим часом міцно тримав. Я вкусив сторожа за руку й вирвався від нього. Але ті всі збагнули: гнатися за двома зайцями – жодного не впіймаєш, і кинулися на мене. Зловили і, як державного злочинця, до сільради відправили. Загнали в темний чулан і там замкнули. “Ворюга! Завтра отримаєш по закону”.

Ніч. У чулані сиво, холодно, а я майже не вдягнений. Грівся, бігаючи з кутка в кутка; намацав якесь лахміття і вповз у нього, щільно закутався й так проспав до ранку. Коли стало світати, у маленьке віконце пучок світла впав, і я прокинувся. Роздивився навкруги. Це був склад майна репресованих. Я на голе тіло вдяг одну одежину, на неї – другу, ще крашу. Потім і пальто натягнув. Знайшов і взуття. О, теж вдягну. Коли чую кроки, через щілину бачу – сторож іде. Скрипнули двері й сторож переді мною: “Скільки вас тут є? Завтра судитимуть. Такого жаху вам дадуть, що й в пеклі грішникам не снилось. Сьогодні наш голова приймав районне начальство, то не до вас. Шмагайте додому...”, – і впав на землю. А від нього тхне горілкою, наче з діжки. Слава Богу, нечисту силу від мене відвело. Та ще й зі здобиччю додому добрався.

Але ж продукти для сім'ї потрібні, а зернова лазейка вже прикрилася. І я подався до сусіднього села Ташань на ярмарок. Чого тільки там не було! Є на що подивитися. Аж слина потекла, у животі бурчить, треба схопити чогось їстівного. От лежать смажені черепашки (так у нас називають річні мідії). Я й ухопив декілька. Тут чую крик баби: “Ворюга! Ловіть!”. Сполошився весь базар. Мене спіймали і стали бити з криками “Ворюга!”. І чую схвильований жіночий голос: “Стійте! За черепашку дитину вбивати? Нелюди ви!”. Ця добра жінка заплатила за черепашок і мені їх віддала, та ще й подала шматок хліба. Раптом я почув інший голос, уже не такий приємний, як у доброї жінки: “Та це ж Колесник, із нашого класу. Яка ганьба!”.

Наступного дня директорів школи доповіли про цю подію, і Микола Григорович Панкратович сам прийшов до нас. У хаті застав мене й матір. Я засовував горшки в піч, а мати керувала, повзаючи без ноги по домівці.

– Мамашо, – звернувся директор до матері, – я прийшов до вас поговорити про Миколу.

У мене душа пішла в п'ятки – зараз розкаже про базар, хоч із дому тікай... Але чую, зовсім не про те мова:

– Йому потрібно вчитися, і я в цьому допоможу. Миколо! Кожен день заходь після школи до мене на обід. Домовилися?

Наступного дня я пішов до школи. Босий, у лахмітті з'явився у класі. Більшість зустріла мене вороже. Сусід по парті залишив своє місце й перейшов на інше. А на перерві, наче від прокази, тікали від мене. Особливо нападала на мене компанія дружків сина голови колгоспу. Шушукалися, кидаючи в мій бік злісні погляди, насмішки, образливі слова. Навіть після дзвінка ніхто не зайшов до класу. І раптом вирвалося: “Уберіть Колесника, від нього тхне часником...”. Вони ще щось казали, але побачили директора й замовкли. Слідом за директором та вчителем позаходили й учні. Дружки сина голови колгоспу почали виливати образи. Я сидів за партою сам, як вовк-одиначка, загнаний у кут людьми з вилами. Стояв галас. Директор, вислухавши всіх, подав знак, і клас замовк. Усі чекали, що він скаже. Микола Григорович підзвав мене до себе і став розповідати класу:

– Я сам ходив до Колесника додому просити його матір, щоб відпустила Миколу до школи. Він не міг учитися, бо був далеко на заробітках. Вам, може, це важко зрозуміти, адже ви отримуєте все від своїх батьків, а в нього мати – каліка, і вся хатня праця на Миколі.

Директор розповів, що сам бачив, як я варю й печу, прибираю, перу. І наостаннє додав:

– А щодо часника... Ви знаєте, на превеликий жаль, у них вдома крім часника, полови, лушпиння та липового листа немає що їсти. То невже ви станете сміятися із чужого горя? Тільки йолопи можуть ображати убогого, а ви же, сподіваюсь, не такі? Мені, наприклад, шкода не те, що він їсть часник, а те, що він їсть його без сала. Але вірю – він досягне успіхів і їстиме часник обов'язково із салом.

Потиснув мені руку, сказавши: “Жду”. Усі затихли, наче в рот води набрали, і настав мир. Кожен день Микола Григорович забирив мене до себе на обід...

Проїшли роки, я успішно закінчив семирічку. Після того випадку клас уже не цькував мене, хоча компанія “начальствених синків” усе-таки мене недолюблювала. По закінченні семирічки я, разом з усіма, подав заявку до Переяславського педагогічного технікуму. І от гра долі. З багатьох наших учнів вступили троє: Іван Ганжа, Марія Шинкаренко (тепер вона Колісник) і я. А ті самі “синки”, не поступивши в навчальні заклади, пішли в солдати і стали хорощими “солдафонами”.

15. НАВЧАННЯ В ПЕДТЕХНІКУМІ

Отже, попри всі складності й перешкоди, я пройшов конкурс і вступив до Переяславського технікуму. Та пішли нові складності: вдома залишилися хворий батько, мати-каліка й малолітня сестра. Кожної суботи я поспішав додому, ішов пішки з Переяслава, десь тридцять кілометрів. І, щоб скоротити дорогу, став ходити навпростець через степ. Колись у тому степу столипінські хутори були, їх при радянській владі знищили. Через такі зруйновані хутори я і йшов.

Пам'ятаю, одного разу взимку іду, як завжди. Усе навкруги замело снігом – гладь, хоч котися. У повітрі в сонячному промінні сніг виблискує, наче сrebro. Аж до обрію ніде ні цяточки, білим-біло. І раптом, як із безодні, темна сила в очі вдарила. Я остовпів, завмер на місці, жах пройняв мене. Прямо переді мною відкрилося чорне коло старої криниці. Із темної безодні віяло чимось страшним. Переляканий, стояв над ямою та й дивувався, як вчасно я встиг зупинитися. Адже її не було видно. Ще б один крок – і я полетів би в неї!

...Вдома про цю подію розповідати не став, але більше не ходив навпростець. Недарма в народі кажуть: “Хто ходить навпростець, той удома не ночує”.

Дедалі ставало все складніше, і я зрозумів, що далі вчитися немає можливості. Треба шукати роботу. Поїхав до двоюрідного брата Бориса в містечко Маньківці (райцентр), де він працював першим секретарем райкому партії. Борис Андрійович, там його всі величали саме так, допоміг мені влаштуватися вчителем молодших класів у віддаленому від райцентру селі Красноставка. А з Переяславського педтехнікума я перевівся на заочний відділ Уманського педтехнікуму. Учився і працював.

Тим часом брата призначили на нову партійну посаду в Києві. Перед від'їздом у присутності своєї дружини Насті Борис мені сказав: “Будеш виїжджати – забереш оті речі”. Там були дорогі одежа і взуття. Через деякий час став збиратися в дорогу й хотів запакувати братові обіцяні речі, але на тому місці, де Борис указав, їх не було. Настя стояла поруч, і я здивовано поглядав то на неї, то на одягну шафу. Вона мовчала, удаючи, ніби нічого не знає. Так я й поїхав. З тих пір пролетіло чимало часу, уже ні Бориса, ні його жінки немає, але одного разу мені племінниця розповіла, що Борис Андрійович мав на мене глибоку образу і на той світ ту образу уніс.

– Микола, – казав він, – погребував моїм подарунком, не взяв тих речей, що я йому підготував.

– Дивно, – відповіла племінниця, – він, голий і босий, не взяв того, що ви давали... Тут щось не так.

– Але ж я не міг не повірити Насті, вона так запевняла...

Він їй вірив сліпо. Ми всі для неї були чужі. Племінниця часто була в них, але “тітонька” не була рада таким візитам, хоча сама жила в розкоші й достатках. Це точно, що багатий бідного не розуміє. Настя, бувало, накаже хатній робітниці викинути черствий хліб на сміття, а не здогадається бідному віддати. І тільки хатня робітниця тихенько передасть хліб голодній племінниці, котра рада й сухарику. Так само до смітника потрапляли дорогі одяг і взуття.

Та що казати про нас, коли Борисова мати помирала з голоду, а для невістки вона теж була чужою. У старенької вистачило сил тільки доїхати додому й перед смертю розповісти другому сину, як Настя її “привічала”, жаліла для неї шматка хліба... А я особисто до Бориса більше не звертався ні за допомогою, ні за порадами, хоча мав у них неабияку потребу. І даремно не звертався, але про це пізніше...

16. ВІЙНА

Наближення війни відчувалося ще до її початку. Тільки й мови було: нехай посуне своє свиняче рило у наш город – відрубасмо. Та коли ворог своє свиняче рило посунув (німецькі війська йшли особливим строем, який називався “свиня”), не змогли його відрубати. Німці оточували так, що й порятунку ми не знаходили. І все тому, що Глава наш був без голови. Чим треба було думати, щоб, бачачи наближення війни, знищити вищий комсостав країни? От хто був винен. Не солдати, котрим дорікали за відступ, і які мали секретний указ: “Потрапив в оточення – застрелися, щоб не потрапити до полону”. Так судили в тилу – просто й легко. А війна є війна: і смерть, і полон. Не керівництво наше військове допомагало солдатам, а народ. Особливо жінки були вірними – проявляли героїзм усюди: працювали, замінили в тилу чоловіків на всіх роботах, усиновляли сиріток. А начальство, залишивши солдат, спасало свою шкуру. Солдатами командували ефрейтори, які були водночас і старшими товаришами, і генералами.

От вам і причини відступу в 41-му році. Скільки було жертв, скільки полонених! А ми відступали й відступали. Жінки плакали: “Рідненькі наші, на кого ж ви нас покидаєте? Куди

ж ви, любенькі наші, тікаєте?”. У нас теж ком застрягав у горлі, сльози напливали на очі, та ми нічого не могли їм відповісти. Німці нам давали жару на нашій же землі – били, як кажуть, і у хвіст, і у гриву. З неба – по ешелонах, і летять вагони, ущент розбиті. Де ж були наші аси? Спробуй на фанерних “кукурузниках” наздогнати німецькі винищувачі?

Пам’ятаю, як нас у Каховці бомбили. А потім пустили танки, був бій. Нас розбили, живих взяли в полон. І погнали, і погнали... Тільки в Херсоні ми зупинилися. Дорогу там будували. Важка робота. Зранені й хворі падали від втоми, німці їх добивали. Деякі намагались вирватися із цього пекла. З нашої колони трьом спочатку вдалось, але їх спіймали за допомогою собак і тут же прилюдно повісили на страх усім.

А на другий день усіх нас погнали копати ями, глибокі й широкі. Ми думали – траншеї. Виявилось – могили для євреїв. Викопали. Нас відвели на протилежний бік. Коли бачимо, наче хмара наближається. Це гонять євреїв. Зупинили перед самою ямою. Дали команду: речі покласти на землю. І застрекотали автомати по всій лінії. Постріли, крик і плач нас оглушили. Такого, мабуть, і в пеклі не почуєш. Переді мною молоденька єврейська стояла, притиснувши до грудей немовля. Від пострілу впала, але зібравшись із силами, дитину відштовхнула подалі від ями – може, врятується... Але тут підійшов німець до плачучої дитини і безжально вдарив великим чоботом по дитині. Дитя полетіло в яму... Це звірство в мене й досі перед очима.

...Концтабір. Сидимо поруч із смертю. Думки рояться: де вихід? Як звільнитися? Потрапити сюди було так легко. А вийшло це через історію з макентошем. Розбиті під Каховкою, ми стали пробиратися до лінії фронту, до своїх. Місцеві радили: перевдягніться в цивільне й кажіть, що йдете з окопів. Так ми й зробили. Зайшли до чиєїсь хати, зовсім не бідної. Я натягнув на себе якийсь лахміття, не став голитися, на відміну від свого друга Аркадія Мойсі (син письменника Івана Ле), який, згадавши своє інтелігентне походження, а може, просто минуле, поголився і вдягся в чистий, дорогий одяг. Поверх надів макентош – не впізнати. І тільки-но вийшли з хати, раптом як гавкне! Глядь – перед нами німець з автоматом. Повів нас у штаб. Там на мене мало уваги звертали, зате на Аркадія витріщили очі: “Жидан, жидан”, – промацували його макентош. “Комісарє, комісарє”, – прозвучало з інших вуст. Звичайно, і за “жидан”, і за “комісарє” загрожував розстріл. Тут і до мене підійшли: “Пушка? Пушка?” – подумали, що я артилерист. Пояснюю: “З окопів іду”, але він одразу розпознав обман і вдарив мене кнутом.

Посадили нас в одиночку до особливого розпорядження. Сидимо.

– Ти б хоч той чортовий макентош зняв. А френч! Та ти в ньому, як індик. Скинь усе це та сховай, – порадив я Аркадію.

Став він ховати свого макентоша. Закопав. “Ні, знайдуть”. Поліз на горище, аби там приткнутися. Глянув у віконце – по двору німці бігають, чимось стривожені. Ведуть полонених. Мойся мені це переказав. Схоже було, що німці збираються тікати. Аж тут відчинилися наші двері й нас вигнали із сараю, пхнули в колону. Ми врятовані! Хоч би там що, але не розстріл. Погнали всіх до ешелону, повантажили й повезли. Мабуть, до іншого концтабору. А на підйомі, коли ешелон їхав повільно, його обстріляли. І тут же двері вагонів порозчинялися, ми побачили людей у цивільному з автоматами. Вони кричали нам: “Виходьте, тікайте, ми німців затримаємо!”. Усі побігли до села, а я побіг у степ, подалі від залізниці, бо понад залізницею проходять обходи. Сховався у скирті, а ранком пішов шукати дорогу й зустрів якусь жінку. Виявилось, вона медсестра, теж потрапила в оточення. А зараз іде до рідної Молдавії. Два дні нам було по дорозі, а потім дороги розійшлися. Вона попрямувала на захід, а я – на північ.

Дістався до Черкас. На лівий берег мене переправили пастухи. Далі пішов сам на Золотоношу. Під Золотоношею повз мене пройшов якийсь чоловік, обернувся й запитав:

– Дідусю, ви, я бачу, йдете здалеку, не бачили полонених? Я шукаю свого сина...

– Тату, це ж я, Микола!..

Рідний батько не впізнав мене – заросшого, обірваного. А тепер ми разом пішли додому.

17. “ВІЙНА” В ТИЛУ

У селі я дізнався, що полонені повинні з'явитися до німецької комендатури. Але туди як з'явишся, то можна й не повернутися, бо, на думку німців, місце полоненому – у концтаборі. Познайомився з іншими звільненими полоненими, які раніше прийшли в село. Вони переховувалися в бездітних стареньких, часто міняючи місце проживання. Першим таким моїм знайомим став Юрій Дудник. Ми швидко здружилися, знайшли багато спільного. Він зі мною поділився, що небайдужий до Олександри Коркач. Я схвалив його вибір. І Юра пішов до неї у прийми. Заради власної безпеки, на людях ми бували рідко. При появі німців ховалися в болоті.

Якось до моєї матері завітала Федоска Кіхтенко й запропонувала свою послугу – переховувати мене в себе на горищі. “Ховатись у ярах та на болоті ризиковано, якщо фашисти знайдуть – розстріляють. А в мене вони квартирують, тож із обшуками не прийдуть”. Завдяки їй я врятувався в лиху годину.

Наша з Юрою дружба міцнішала. Відчувалося, що він свого друга в біді не залишить. Про таких в армії казали, що з ним можна йти в розвідку. Та й для Олександри він був добрим чоловіком. Жили душа в душу, мріяли про майбутнє, чекали дитинку. Та Юрій так і не побачив своєї дитини – його забрали в Німеччину. Пізніше, коли повернувся його друг із концтабору, то розповів: німець став бити одного хворого, Юра кинувся захистити товариша, його схопили і привселюдно повісили. Отак і загинув мій друг Юрій Дудник, пожервавши власним життям заради справедливості. А Олександра зберегла святу пам'ять про коханого і свою любов перенесла на сина – Василька...

Більшість полонених переховувалися. А от приймак Марини Вороніної не ховався. Ходив собі дідом, майстрував. Я з ним познайомився, але симпатії до нього не відчував. Щось було підозріло... Він виказував обізнаність в усьому, багато знав і про наших, і про німців. А звідки? І я тримався від нього осторонь...

Взагалі, тих, хто переховувався, можна поділити на дві групи. Полонені, котрі втекли з німецького полону, та підпільники, спеціально залишені тут. У нашому селі підпільниками були Іван Дем'яненко, Микола і Василь Шамардаки та інші. Парторганізація при відступі дала їм конкретні завдання, серед яких – палити все, щоб німцям нічого не дісталось. А про своїх людей вони не думали. Наприклад, був наказ спалити зерно в зерносховищі, та народ не дав, став вимагати: роздати зерно людям, які й переховують його. Народ переміг.

Василь Шамардак із села зник. Подейкували, що пішов у партизани. Я теж хотів через Василя зв'язатися з партизанами, просив Миколу Шамардака допомогти, але Микола про брата щось бекав-мекав, а розумного нічого не зміг пояснити. Лишень пізніше я дізнався, що Василь не був у партизанах. Він переховувався в ямі в однієї жінки, а потім за це спасіння вимушений був на ній одружитися. Йому зфабрикували фальшиву довідку, що засвідчувала його участь у партизанському русі. От “рятівниця” й спекулювала цим. Бувало, по сваряться, вона й про довідочку нагадає...

Інші підпільники переховувалися в положаївських болотах. Івана і Миколу фашисти схопили і стратили.

А отой дід, що жив у Марини Вороніної, не ховався, уже набув слави майстра на всі руки, ходив по селу, придивлявся, прислухався, партизанів на Марининому дворіщі... Німці на нього уваги не звертали: кому потрібен старий? А коли прийшли наші, то дід враз “помолодів” – вдяг мундир із нагородами й почесав до штабу передової частини. А із собою

він мав багато доносів, на підставі яких потім багатьох заарештувало вже радянське керівництво. Отакий був дід Стукало, що, майструючи, ходив по селу та шпіонив, збирав компромат. Успішно виконавши це партзавдання, з'явився до Марини попроситися.

– На фронт, Семене Івановичу? Дочекалися, тепер покажете ворогам, де раки зимують! – захоплено мовила жінка.

– Ні. Фронт зачекає. А я поспішаю до своєї сім'ї.

Марина навіть не уявляла, що можна так плюнути в душу, так зрадити. Вона тільки й знайшлася відповісти:

– А ви мені дорікали, що брат мій Грицько не у прийми, як от ви, пішов, а в полон попав, дурнем його називали. Та він чесно воював. А потрапив до концтабору через таких розумних як ви, що від війни ховалися.

Дід Стукало був не єдиним “розумним” серед офіцерів радянської армії. Траплялися серед них такі, що відсижувалися в тилу. Такі вояки й оселились у моїх німецьких батьків. Мою матір-каліку примушували куховарити для них. А коли вона запропонувала їм знайти інше житло, адже їй важко пересуватися по хаті, то почувла:

– Мовчіть і виконуйте, що велено! Ви – зрадники, бо ваш син зрадник. Він був у полоні, і за це його судитимуть.

Отак, кому війна була війною, а кому матір'ю родною. І все ж таки, хоч і з великими втратами, вона закінчилася на території ворога. З перемогою верталися додому бійці. Хто не був у полоні, перед тим відкривалася світла дорога, а кого смалили в німецьких концтаборах, тих потім КДБ направляло в рідні концтабори, як зрадників Батьківщини, смалити далі. Але в радісний час Перемоги про це ще й не гадали. Країна раділа і відбудовувалася, починалося нове життя. Для мене воно теж було новим, бо після війни я закінчив історичний факультет Київського педагогічного інституту ім. Горького – тепер Університет ім. Драгоманова.

18. СТАЛІНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ

Є у Івана Франка таке оповідання: гуцульський газда віз на базар зв'язану свиню. Зупинив його державний чиновник і став кричати: “Не вільно так мучити бідну скотину! Марш на поліцію! Мусимо тебе покарати, як слід! Знаєш, як гласить австрійська конституція – всім свобода!”. І свиню він розв'язав, а газду боляче покарав. А в цей час повз нього жандарми вели в'язнів у кайданах. Державний чиновник чемно уклонився жандармам. “Так кого ж захищає австрійська конституція? – подумав газда, – свині – свобода, а людині – неволя”. Це оповідання називається “Свинська конституція”.

А от наша конституція була не свинською, а сталінською – зразок світової демократії. Саме вона проголошувала всі права і свободи людям.

По закінченні інституту я одержав призначення в Переяславську середню школу. Під час шкільних канікул відпочивав у рідному селі Положаях. Одного разу до мене прийшли односельці з проханням пояснити, чи має право начальство відібрати у віруючих церкву для зерносховища? Я їм пояснив, що згідно з Конституцією СРСР, начальство такого права не має, адже конституція гарантує свободу віросповідання, а значить і право церковних служб. Після мого роз'яснення вони пішли до голови колгоспу Петра Шульги з протестом, спираючись на “сталінську конституцію”.

Наступного дня мене викликали в Переяславський райком партії. При вході до райкому зіткнувся з “партійним богом” – Петром Шульгою. Він пройшов повз мене, не привітавшись, кинувши злобний погляд. У райкомі теж не відповіли на моє привітання, а перейшли одразу “до діла”:

– Ви що там у селі, у попи пошилися? Проповідником стали? Колгоспний лад підриваєте?

Я відповів, що мав на увазі тільки статтю конституції.

– Ви й дітям будете так пояснювати, як піп у церкві біблію тлумачить? Ми вас лишаємо права читати історію в Переяславі. Але з гуманності пропонуємо йти директором семирічки в дальньому селі. Тільки не забувайте, що конституція, між нами кажучи, не для широких мас. Вона для іноземців, як зразок нашої демократії.

– Але ж я мушу дітям розповідати про конституцію!

– Тільки прочитати статті, не тлумачивши їх.

Я зрозумів, що в Переяславському районі тепер мені життя не буде – за мною потягнеться негласна анкета. Та й Шульга, котрий має вплив у райкомі партії, не залишить мене у спокої. Вихід був тільки один: виїхати з району.

19. НЕЛЕГКІ СПОГАДИ

З гіркотою на душі я залишив свій рідний Переяслав і поїхав до селища Великого Половецького, щоб тут викладати історію. Дуже любив свій предмет – недарма ж вибрав факультет саме цей. Та коли вибирав, не врахував одного, досить важливого моменту. Річ у тому, що за радянських часів до викладачів історії були вимоги особливі – з боку КДБ. Серед інших, була й вимога щодо бездоганності минулого, чим я похвалитися аж ніяк не міг: я був у німецькому полоні, тобто “заплямував” свою біографію. Ось де стала би вкрай потрібно порада мого брата Бориса Андрійовича, котрий, обіймаючи високу партійну посаду, був обізнаним у цих справах. При вступі до інституту ніхто мені не підказав, що за таких обставин краще би обрати якийсь інший фах, скажімо, біологію, на якій я теж знався.

З перших же уроків мене викликали до райкому партії та звеліли дати пояснення, як я потрапив у полон. Писав їм цю пояснювальну записку, згадуючи ті далекі тривожні роки...

Грудень 1939-го. Мчить ешелон, увозячи призовників із рідного краю. Через віконце товарняка проводжаємо поглядом кожную станцію, яка все більше віддаляється від нас. Попереду – все незнайоме, чуже. Дехто вигукне: “Цю станцію знаю – така-то. Прямуємо на Захід”. Не один день, не одну ніч так і мчали назустріч своїй долі, а якою вона буде, ніхто не знав.

Бачу з віконця села не полтавського звичаю. Західна Європа відкривалася перед нами, відчутно інший стиль. Нарешті приїхали. Місто Хіров Дрогобицької області. Я – червоноармієць 87-го відділення саперного батальйону 196-ї Горно-стрілецької дивізії.

Служба почалася з будівництва укріплень біля Перемишля (тепер і Дрогобич, і Перемишль – Львівська область). Місто було поділене на дві частини: німецька й наша. На одній половині – електростанція, на другій – водокачка. Уявляю, яка там була дипломатія, але нас це не торкалося. Ми працювали та знайомилися з оточенням. І природа, і культура були для нас новизною. А одного разу я побачив дивне явище. Бачу свій Схід, увесь покритий чорними хмарами, від яких аж дме степовим холодом. А поглянув я на Захід: дивовижно, на небі – ні хмаринки, сонячне сяйво заливає весь гірський край, наче в раю. Щось символічне побачилося мені в тому.

У сороковому нас перекинули до Станіславської (нині – Івано-Франківської) області, у місто Турка на Угорському кордоні. Мене з відмінними знаннями математики взяли до інтендантської школи. Практику проходив писарем квартирно-експлуатаційної частини гарнізону. Звідси навіть був посланий до Москви матеріал на присвоєння мені звання техника-інтенданта II рангу, але відповіді я так і не дочекався, почалася війна...

Ми відступали й відступали, поки нас німці не загнали в тернопільські болота, перерізавши нам дорогу. Ми пішли на прорив. У цей час до мене звернувся мій боєць, хворий на

виразку шлунка з проханням направити його в медсанчастину. Я дав направлення, яке треба було завізувати в комбата. Комбат порвав направлення, ще й дорікнув солдатів: “Ти що, хочеш дезертирувати?”. А мені передав, щоб я жодної душі не звільняв. Я став йому пояснювати, що цей боєць – мертва душа, що він не зможе наступати, відстане від усіх. “Відстане – дострелиш”, – була відповідь. Коли пробив час наступу, цей боєць знову попросив мене відправити його в медсанчастину. І я, на свій ризик, відправив. А взвод повів у наступ. Комбат, узнавши про таке самоуправство, заявив мені: “Після бою підеш під ревтрибунал”. Але трибуналу не відбулося, бо наш комбат загинув смертю хоробрих у нерівному бою...

Ми й далі відступали на схід, так дійшли до міста Проскурова (тепер м.Хмельницький). У Проскурові мене визвали до штабу дивізії, і, як інтенданту, дали спецзавдання: відправити за Волгу ешелон із секретними документами. Дорога далека й небезпечна, у моє підпорядкування надали спецохорону.

Довго ми їхали, аж раптом спецохорона збунтувалася. Бійці почали вимагати від мене відкрити вагон із продуктами. А вагони були опечатані, я заборонив відкривати будь-який вагон. Бійці вирішили самі це зробити, і натрапили якраз на особо секретний вагон. Я загородив їм дорогу. Бійці стали вимагати від свого командира розстріляти мене, він погодився. Мене поставили до стінки. Командир стояв переді мною, ми дивилися один одному в очі... І тут командир, мабуть, зрозумів мою правоту й наказав відставити, та бійці не заспокоїлися. Шум наростає. І я вирішив відкрити вагон із продуктами...

Усе інше я доставив у сохрнаності до пункту призначення – село Кіндери за Казанню. Розвантажив, здав. Начальник, котрий приймав, підбадьорив: “Вам забезпечено підвищення у званні!”. Але я про це не думав, хотів якнайскоріше повернутися до своєї частини. Та її так і не знайшов – німці розбили. То ж здати рапорт про виконання завдання мені вже було нікому. Записався до іншої частини, яка була відправлена під Каховку, де нас теж розбили. Ми намагалися прориватися до лінії фронту малими групами. Саме тут я й подружився з Аркадієм Мойсею, через макентош якого на нас звернули увагу німці. Отже, до лінії фронту ми не прорвалися – потрапили до полону...

20. ПЕДРОБОТА В ПЕКЛІ

Отже, розпочалася моя педагогічна робота у Великому Половецькому, у середній школі, де директором був Іван Касьянович – знаменитий на все місто “дон-жуан”. Викладання історії було для мене радістю, але цю радість дуже затьмарював райком партії, адже для комуністів існувала тільки одна історія – історія КП(б), а комунізм для них був не “привидом, що бродить по Європі”, а реальністю. Ця незаконнонароджена дитина Карла Маркса створила буквально пекло, у якому мені доводилося читати свій улюблений предмет. А річ була в тому, що комуністи не прощали визволенням із німецького полону, називали їх зрадниками Батьківщини, адже ті не виконали сталінського указу “потрапив до полону – застрелься”. От я й був для них таким зрадником. На моїх уроках постійно сиділи якісь перевіряючі з райкому партії та інших організацій, шукали, на чому б сфабрикувати донос у КДБ. Не знайшовши нічого суттєвого, зазначили: “Читає непедагогічно, артистом себе вважає”. Да, Касьянович читав педагогічно. Покладе перед собою підручника й читає, та й засне над підручником, а учні тихесенько й утечуть із класу.

Організував я історичний гурток. Дуже любили школярі відвідувати його, та знову не гаразд – у Касьяновича (він теж історик) діяв такий же гурток. І от усі його учні перейшли до мене, мабуть, тут їм цікавіше було, стали активними членами мого гуртка. Мене радувала і ця активність, і їхня любов до історії, але це все мене й згубило. Тепер директорів легше було скаржитися на мене за звичною тоді формулюванняю: “Колесник розбещує колектив, аморально впливає на дітей”. Мене викликали до райкому партії та почали мораль чи-

тати: “Ми знаємо, чим ви дихаєте! Це результат німецького полону... Чому не застрелилися?!” – і в тому ж дусі. А я тільки думав: “Невже тільки для того нас із полону звільняли партизани, ризикували своїм життям, щоб я застрелився? Чи щоб зараз вислуховував цього чиновника?”

І стали шукати причини відправити мене на периферію. А тим часом мені, як інваліду війни, собез надав путівку у санаторій. Райком переоформив її на Касьяновича, щоб його “морально оздоровити”. Причина цього відкрилася мені не одразу. Виявляється, Касьянович звалтував неповнолітню дівчину, його звинуватили в насильстві, і, щоб врятувати його від суду, знайшли для нього такий вихід, а для мене знайшли причину відправити в далеке село Шамраївку.

Та не сказав я найголовнішого. У Великому Половецькому я одружився. Моя молода дружина була лікарем із Києва, її любили й поважали. Вона стояла на військовому обліку як офіцер медичної служби. І її викликали до райвійськкомату:

– Як ви могли так себе оплямувати, одружившись на зраднику Батьківщини? Ви чиста, ви були евакуйована, а він був і в окупації, і в концтаборі... Та й інші грішки за ним числяться.

– А я, наприклад, його зрадником не вважаю. Та й хіба можна судити, чия душа чистіша – та, що була в окупації чи в евакуації?

...Тепер я з новою сім'єю переїжджав на нове місце, куди, звісно, на мене і “негласна анкета” була направлена. І пекло продовжувалось уже на новому місці.

Шамраївка розташована серед мальовничої природи, оспіваної Нечуєм-Левицьким. Нам із дружиною здавалося, що серед таких краєвидів душа відпочине. Тут така благодать – навкруг ліси, тече річка Растваця. Ми вже й зраділи, бо здавалося, що тут просто не може бути цих “компартійних війн”. Пощастило й дружині з роботою: у селі була непогана лікарня, і люди тут були прекрасні. І все – просто чудово, але підвели мене “наполеонівські війни”.

Читав я про них урок, на якому був присутнім директор школи (теж історик) Андрій Мусійович Омельченко. Я розповідав про нову еру капіталізму, і, зокрема, про війни, які вів Наполеон, назвавши їх “імперськими”. Директор зачепився за це і заявив до райкому партії, що я назвав їх “імперіалістичними”. Мене обвинуватили в “антирадянському підході до наполеонівських війн”, уже й постало питання про моє звільнення. Різниця в тому, що термін “імперські” – від слова “імперія”, чим і була Франція тоді, і я ніяк не міг назвати війни імперіалістичними (від “імперіалізм”), бо чітко відчував цю різницю.

Єдиним моїм спасінням було проконсультуватись у досвідченого фахівця. Я послав лист до Київського педагогічного інституту на кафедру історії, вони підтвердили мою правоту. Я цю відповідь прочитав у райкомі партії. І з того моменту почалася таємна війна в мене з директором.

Директор таки знайшов вихід, як мене позбутися. Він заявив у Київ, що в нього є вільна вакансія історика, але претендента вибирав досить ретельно. І знайшов гідну кандидатуру – інваліда війни І групи, сліпого, котрий приїхав у супроводі своєї сестри. Його й оформили на моє місце. Та коли він дізнався про таку підступну витівку директора, то вибачився переді мною і вирішив уїхати. Але я пояснив йому, що він у цьому не винуватий, і що мені залишатися тут немає сенсу, бо “машина запущена і вже виконує свою програму”, все одно вони знайдуть засіб, як мене вижити.

ПІСЛЯМОВА

Отакі сторінки мого життя. Хто ж мені їх псував, хто не давав спокійно дихати на повні груди?

КП(б) і КДБ – подружня пара, освячена самим дияволом. Це вона створила пекельну машину й запустила її аж до космосу. Це її історичне “шествіє” пронеслося грозовою хмарою над нашою славною Україною. Це вона ударила громом по Україні – колективізація, розкуркулення, репресії.

Це вона гасила нам сонячне світло. За допомогою своєї темної сили в образі псевдовченого Лисенка вбила нашу природу, як і вбила світоча науки генетика Вавілова. Це вона знищила всю передову інтелігенцію, як і весь наш військовий генералітет. Ось чому в сорок першому країна була “оголена”, а німецьким загарбникам була відкрита дорога на нашу Батьківщину.

Саме ця диявольська пара винна в народному горі, яке не пройшло й досі. І саме її треба за все судити, за всі її злочини!

Часи йдуть, усе міняється. І, на превеликий жаль, не завжди виходить так, як бажається. Але історія не стоїть на місці, вона ще винесе свій вирок над темними силами.

Літредакторська правка: Катерини Миколаївни КОЛЕСНИК

Життя продовжується... (Біографічна оповідь)

Василина Шавейко (Хмара)

Дитинство

Василина Іванівна Шавейко

Я родилася 19 січня 1925 р. в сім'ї: мати Васька Аврамівна – колгоспниця, батько Іван Вакумович, на той час, робочий-слюсар. Родилася в селі Новоселиця Катеринопільського району Київської області (нині Черкаська обл.). Поскільки батько після служби в армії працював слюсарем у військовій частині міста Саратова, забрав сім'ю в місто, де працювали сім'ї військових (на околиці Саратова – Монастирськ-Митрофанівське). У 1931 році мама працювала пекарем, а сестра старша Христина працювала в офіцерській їдальні офіціанткою. Я пішла, спочатку у свої шість років, у навчання в 0-й клас (нульовка), потім – у 1-й клас, школа біля військової частини, від місця проживання 3 км. Водили мене мама або сестра, ідучи на роботу, взимку возили на санках. Почала вчитися на російській мові, але швидко й добре опанувала навчання в першому класі. Меншого брата Мішу носили в яслі. Життєві умови були не дуже добрі. Жили в однокімнатній квартирі, але велика, п'ять осіб: батьки і нас, троє дітей. Батьки одержували продуктові пайки. Хліб мали завжди, хоть

не в достатній кількості, бо це були тяжкі роки голодомору 1932-1933 рр. Я все бачила, ті страхиття 1933 р. Хоча казали, що голодомору в Росії не було, корпуси, де ми жили, були рядом із цвинтарем, називалося Митрофанівське. При в'їзді до кладовища, біля воріт, стояли великі дві кам'яні каплиці (церква була зруйнована в Монастирці). До цієї каплиці звозили трупи з города, а потім машинами повні кузови забирали з каплиць і в групові великі ями закопували. Часто траплялися трупи по дорозі. Я дуже боялася бачити ці страшні події, хоча ще не зовсім усвідомлювала причини баченого, та мало виходила на прогулянку після школи від страху. Особливо мама тяжко переносила цей період, не хотіла там жити в городських умовах. Увесь час рвалася до домівки в Новоселицю, незважаючи на те, що більші страждання від голодомору були в односельчан і взагалі по всій Україні. Тож у 1934 р. батько нас привіз маму, мене і братика назад в Новоселицю додому. Сестра лишилася з батьком у Саратові працювати. Там вона і заміж вийшла за лейтенанта-випускника військового училища. Старший брат батька Семен Вакумович у 20-х роках був засновником першої бронетанкової школи міста Саратова, і, дякуючи йому, ми пережили голодомор. Ще й у Новоселиці матеріально допомагав.

Родовід

Мій дідусь, батько мого батька Вакум, був залізничником. Бабуся, Феодосія Іванівна, працювала в пана, варила їжу наймитам. Їх діти – самий старший Федір теж працював на залізниці, Семен – пішов у науку, вчився у церковно-приходській гімназії містечка Звенигородка. Третій син Іван не закінчив першого класу, бо побив його дяк через пустощі невинні. По розказам батька, під час перерви вчитель-дяк у класі біля столу заснув. Хлопчик-учні намалювали дяку на спині великий хрест крейдою і почали сміятися. Коли дяк очнувся і питав хто це зробив, то хлопці звернули на Іванка – батька. Дяк розізлився і бив невинного. Тоді після стусанів із великою силою випихнув на вулицю. Іванко після такої розправи більше не пішов на навчання. Так, самоучки, з допомогою брата Семена навчився тієї арифметики та писання і достатньо був освічений, бо ще трохи ходив у лікнеп, де були уроки навчальної грамоти. Третій брат Володимир теж працював на залізниці. Четвертою з дітей була Марійка – сестра найменша, – пасла худобу по наймах.

Жили дуже скрутно. Семен, не дивлячись на злидні, ходив на уроки. Ті мізерні зароблені батьком гроші мусили платити за навчання. Бабуся розказувала, що з хати дещо продавали, но не боронили йому, бо занадто був розумний, з упертим характером та талантом на всі руки, та міцним хоробрим юнаком. Його, Семена, запримітив священик, у якого були два сини і навчалися в цій гімназії, але слабші в розумі. Священик запропонував Семену, щоб помагав його сином у навчанні. Даже дав йому житло, щоб не ходив додому 13 км. Ще Семен був художником. Малював ікони для батюшки. Частину продавав і було легше для родини, хоча мав велику нагрузку. Закінчив чотирикласну гімназію. Був учасником війни з білогвардійцями. Після, пішов по військовому шляху, аж до генерал-лейтенанта.

Діяльність Семена Вакумовича

... фронти ВВв, сталінські репресії 1947-1949 р. За допомогою К. Є. Ворошилова був звільнений із в'язниці. Після – викладач військової Академії в Москві. Після проживання в Саратові у 1937 р. – направлений в Москву. Багатьом односельчанам допоміг до вступу в училище. Два сини брата Федора стали: Андрій – військовий ветлікар, другий Омелян – полковник-танкіст. Самого брата Федора та Володимира бандити Купецької банди вбили. Одного на залізниці, другого – біля дому, оскільки братів вважали (із-за Семена Вакумовича) ворогами.

Сім'я Семена Авакумовича: дружина Єлисавета Олександрівна по спеціальності хімік-інженер, дочка, Ніна Семенівна, ще в Саратові закінчила інститут іноземних мов, другий інститут уже в Москві – суднобудівний. Працювала по цій спеціальності. Вийшла заміж за адмірала балтійського флоту Бузова Віктора Анатолійовича. Проживали в Ленінграді по Кіровському проспекту. Онук Анатолій – доцент фізико-математичного факультету.

Семен Вакумович по рокам, через поганий стан здоров'я закінчив свою військову кар'єру, пішов на відпочинок. Міністерство Оборони СРСР, у місті-курорті Сочі, йому збудувало власний двоповерховий будинок по вулиці Учителівській № 11. У Сочі ще працював по громадянській лінії до смерті. На 68-му році раптово обірвалося життя. 1951-1984 рр. про життя й діяльність його свідчать документи, особисті речі, фото на батьківщині в музеї. У Катеринополі та Новоселиці увіковічено ім'я Семена Авакумовича, котрим гордилися земляки. Вічна слава й пам'ять.

Родовід мами

Мама – Васька Аврамівна 1886 р. Народження, Миронівського повіту в селі Яхни, у сім'ї віруючих. Батько – паламар та регент церковного хору. Мати пекла різні проскурки та печива для церкви. Крім мами було дві сестри – Софія та Зінаїда і брат Савка. Мати завжди ходила з батьком співати разом з дорослими в хорі. Вона мала дуже гарний голос по високим нотах. Знала добре ноти, мала гарний музикальний слух. Двоюрідний дядько батька ще з молодості купив у заможного селянина в селі Новоселиця хату з надвірними спорудами (хлів, саж-клуня) та великий ділячок городу біля хати. Дітей у нього не було, тому вже в похилому віці забрав малу співачку, тимчасово, до себе, щоб помагала по хазяйстві старій бабі Вустанії. Мамі було 14 років і вона наймичкою була в цій сім'ї. Дядько Петро був великою скрягою, любив дуже гроші і все складав у торбу та ховався з нею. Гроші мав, бо перепродував скот: корови, вівці. Мати дуже тяжко працювала і плакала, благаючи, щоб одвіз до батька. Та дарма – одні обіцянки. Будучи вже дуже хворим видав маму у 16 років заміж за свого племінника Андрія, який був на вісім років старший. Дядько старий передав усе своє хазяйство у спадщину молодим. Так, примусово, мама стала дружиною Андрія Хмари. Мала одинадцять дітей – шість дочок та п'ять синів.

Банди діяли в селі

У 1919 році залишки бандитів скаженіли від люті. Стріляли, палили хати в селах. Від бандитських рук згоріла хата, клуня. Залишився лише хлів, у якому і ютилася велика сім'я. Спали більшість під хлівом та на попелищі в дворі. На той час уже були міліцейські дружини, які хоробро боролися з бандитами. Розгромивши шайку, бандитів постріляли, а декому вдалося втекти.

...Нова напасть нахлинула на людей, змучених страшними подіями...

Чорна хвиля принесла епідемію страшної хвороби – сипного тифу, що швидко розповсюджувався поміж людей. Почалося масове вимирання. Медицина була безсила проти епідемії. Це горе не обминуло мамину сім'ю. Першим помер чоловік Андрій. І ще дев'ятеро дітей померли. Мама теж лежала хвора, безсилна. Хоронили дітей родичі. Лишилася лише одна дочка Настя, уже заміжня, і жила в районі Катеринополі із чоловіком міліціонером. Ще вижила крихітна двохрічна Христинка. Мама у 34 роки овдовіла. Переживши таку втрату – смерть, ще довго хворіла. Жила у свекрухи із малям. Після видужання гуртом – толокою зліпили із самана нову хату на старому місці.

Вдруге мама вийшла заміж у 36 років за мого вже батька Івана Авакумовича. У роки колективізації вступили до колгоспу “Перемога”, назва якого залишилася понині незмін-

ною. Працювали чесно в колгоспі, особливо мама, оскільки батька забрав брат Семен до міста Саратов. Тяжкі умови життя в селі змусили батька забрати сім'ю в місто.

...Свята землячка миліша над усе. Любов до праці на землі, у господарстві сільському, своя хата, зелені поля та луки, чисте повітря на Україні, бодай добрим із життям, що в місті. Тож ми повернулися на свою Батьківщину на Україну в Новоселицю...

Батько, як майстерний кваліфікований слюсар та коваль, працював у колгоспній майстерні. Мав учеників по слюсарській та ковальській роботі. Користувався пошаною та неодноразовими нагородами заслуженого колгоспника. Потім [був] мобілізований на фронт. Контужений, мав нагороди, був у обозному полку. Перемогу зустрів на німецькій території – у Дрездені. Повернувся додому в жовтні 1945 р. до мирної праці. Аж до глибокої старості працював.

Шкільні роки

Я навчалася в Новоселицькій навчальній середній школі сім років. Школа нова, простірна, у районі вважалася самою кращою по успішності та роботі в підсобному господарстві та по самодіяльних гуртках. Оскільки при школі мали невеличкий трактор для обробки шкільних ділянок, великий фруктовий сад, спортивний майданчик (діяли гуртки БГТО та БГСО), клас музики (духовий оркестр, баян, інструментальна музика), драмгурток, співи (хор), танцювальний гурток та інші, бібліотека. У класах було по 40-42 учні, кожного класу по дві – “А”, “Б” групи. Існувала строга дисципліна та вимогливість учителів. Як у школі, так і поза класом дали нам добрі знання по всіх дисциплінах та гарне виховання, за що їм щира подяка і світлі згадки за все добре.

У школі навчалася по всіх предметах добре та відмінно із зразковою поведінкою, учувала у всіх видах гуртків (окрім музики). Школу закінчила з відзнакою – похвальною грамотою. У подарунок отримала бюст Ворошилова. Бажала бути студенткою Уманського педагогічного (літературний факультет) та, на жаль, не судилося мріям здійснитися. Війна, окупація перечеркнули всі мрії й надії.

Війна

...1941 р. став початком окупації фашистами. До приходу німців у село молодь, і я теж, копали окопи, помагали збирати разом із колгоспницями урожай (чоловічої робочої сили не було, бо мобілізовані на фронт). Старики, жінки, діти осталися й працювали на жнивах у полі...

Почалось. Посеред поля йшла широка ґрунтова дорога – шлях. Ми тягали снопи пшеничні, а дорослі складали в копи, невеликі, по 13 снопів. Потім звозили на токи для молотьби. У післяобідню пору почувся страшний гул моторів у повітрі й на землі. Ми поховалися попід снопами, спостерігаючи. По шляху їхали в декілька рядів чорні колони німецьких солдатів (у чорній формі). Над колоною лава літаків, що їх супроводжували. Їхали без зупинки в напрямку Катеринополя, Звенигородки й далі. Не проявляли бойових дій, не стріляли.

Коли колони проїхали, люди з плачами, із скорботою тікали до села. Село розташоване в долині (яру). По другу сторону села, на околиці – залізниця, у товарних вагонах на захід їхали радянські бійці ще декілька днів. Потім німці бомбардували вагони, бомби скидали на пшеничні поля, палили хліба, розповсюджували в повітрі листівки з різними наказами та закличками. Згодом появилися німці в селі. Німецькі прибічники, що не пішли на фронт (зрадники), почали формувати свою владу в селі. Появився управляючий сільрадою, староста, старші і нижчі поліцаї та різні німецькі підлабузники (односельчани), що позбулися розуму та совісті перед людьми. Староста та поліцаї широко вислужувалися перед німцями. Оскільки німецька комендатура знаходилася в районі Катеринополя (10 км), у селі було мало німецьких солдатів. Лише на полустанку шість чоловік офіцерів. З ними переводчецею

була Валентина Тихонівна Шуляк. Вона таємно мала зв'язок з партизанами, які діяли на території і підірвали залізничного містка та залізницю в деяких містах. (Великий ліс – Єрковецький, у якому перебував партизанський загін на чолі з Лінчевським, що до цього працював у райкомі міста Звенигородка).

Примусове вигнання до Німеччини

Староста Потап Спільник, зі своєю шайкою, поліцаї Орленко Федір, Баран Андрій, Цвященко Явтух, Мороз Григорій правили селом і були жорстокими палачами, доносили німецькій комендатурі на партійців, комсомольців, розправи вели та грабували людей. Зима була люта з великими наметами снігу. Нас гонили на розчистку доріг, залізниці (тоді ще не була підірвана). Думаєте, хто? “Свої” поліцаї з нагайками підганяли голодних і холодних людей. Не зважаючи на те, що староста і його зять поліцай Федір жили по сусідству з нашою сім'єю, із заздрощів мстив нам. Його сестра Маруся теж була комсомолкою і моєю подругою в школі в одному класі. Вона теж вчилася добре, але я була первою з відзнакою. Для неї це була поразка, але ми не ворогували ніколи, та одного дня староста наслав поліцаїв до нас. Позабирали наші речі, що нам дядько Семен Авакумович привіз: кожух, дві ковдри вовняні, три пари валянок; татові, мамині й мої, шапку. Навіть рушники забрали. На наш плач і благання не звертали уваги, а ще більше хижо раділи та насміхалися з нас, що пограбували.

У березні 1942 року пішли чутки, що молодь повинна їхати на роботу до Києва на якусь погрузку, розгрузку палива. Чулося щось небезпечне. Я переховувалася дві неділі у знайомих у другому селі за чотири кілометри. Це ще більше злило старосту. Я захворіла дуже, і мене тітка привела пізно увечері додому. Федір приходив кожний день, шукав всюди мене дома. Дуже рано увірвався до хати, я ще хвора була в ліжку. То він розмахував перед носом своєю нагайкою і сказав погрозуючи, що постріляє маму, мене і брата, якщо я піду з дому. Я дуже переживала за маму, виснажену горем. Мені вже не було де дітися від такої погрози.

Дорога на Захід

Відправка примусових робітників до Німеччини

За день до відправки в “подорож до Києва” веліли взяти із собою трохи щось їсти та одяг і 28 березня 1942 року мене і ще 33 комсомольці та дві жінки орденоносниці Кравченко Мотрю та Москаленко Валентину зібрали біля сільської управи. На підводі поклали наші речі і етапом погнали пішки 13 кілометрів. Рідним не дозволили йти за нами. Супроводжали невеличку групу (нас) два поліцаї і німецький солдат з автоматом. Була думка, що

нас ведуть на страту до ями. Гнали швидко, викрикуючи “шнель-швидко”. На станції Звенигородка стояв товарний поїзд, до нього нас і пригнали. До вагонів підходили колони з інших сіл і тут же нас натовпом заганяли у вагони, під великою охороною німців із собаками та поліцаями. Це пекло – горе наповнене плачем, криками та ненавистю до ворогів, не можна передати, не зрівняти з найбільшим горем. Лише зрозуміти зможе той, хто переніс, пережив цю жорстокість, кару над нами.

Повні вагони закрили на засов. Повна темрява. Ні вікон, ні дверей. У вагоні два охоронці і собака. Не зупиняючись, їхали півтора дні невідомо куди. Відкрили двері у вагоні, щоб освіжити вагон від задухи. Німець відпускав по п'ять-шість чоловік з вагона по нужді. Це було серед поля і мала посадка кущів. Втекти було неможливо, бо не заходили далі від вагону, та й охоронці і собака слідували за нами. Після цієї зупинки, у другій половині дня виїхали далі. У ночі знову потяг зупинився і довго стояв на якійсь станції до світанку. Нас повиганяли з вагонів і знову погнали до великого табору, огороженого колючою загороддю...

Санітарна обробка невільників

Цей табір у місті Лодзь (Польща) був для нас другим пеклом. Снували сюди-туди в білім спецодязі. Санітари і підсобники забрали наші речі: валізки, вузлики і на колясках десь повезли. Нам наказали роздягтися до наготи і голих погнали до дезінфекційних камер. Там на голову натягали, по шию, резинові ковпаки-маски. Лише отвір для дихання був відкритий. Резинова труба кріпилася до ковпака. Через неї з паром смердючої речовини душили нас так, не знаю скільки часу, ну недовго. Деякі не видержували цього знущання, падали, кричали без свідомості. Після цієї душогубки у другому відділенні стригли, брили, у кого не пропали зовсім паразити. Були жахливі випадки при тій обробці-дезінфекції.

Потяг рушив у неволю...

У Лодзі нас погрузили вже в пасажирські вагони, усе ж з охороною. Було не так тісно і вікна були на яких металеві ґрати. Ми спостерігали у вікна за тим, що мерехтіло, віддаляючись у невідомий світ. Були голодні, бо харчі-остатки були смердючими після обробки. Ну все ж їли, що було у кого й ділилися поміж собою їжею. У вагоні вже була в бачку вода, туалети.

Слідуючи зупинка була у Відні (Австрія). Годин дві стояв поїзд, щось мінялися вагонами, чіпляли до другого поїзда, бо це був інший напрямок. Тут було дуже людно. Багато солдатів німецьких грузили по вагонах. Стояли автобуси. Видно, їздили маршрутом до міста. Усе крутилося в голові від побаченого, і ніщо немиле було.

Швидко привезли нас до міста Нюрнберг (Німеччина). Тут поселили в дерев'яні бараки з ярусними ліжками. Бараки також огорожені високо колючкою. Уже тут дали нам їсти якогось рідкого супу і кусочок хліба. На ярусних нарах спали по двоє. Тільки на другий день дозволили вийти у двір, де багато зібралось людей, дітвори (по той бік за огорожею). Із цікавістю дивилися на нас, як у зоопарку, хоча їх відганяв охоронець.

У Нюрнбергу були днів п'ять. Потім погрузились у невеликі вагони приміського поїзду і прибули до великого табору, що в Мюнхені. Бараки знаходилися поблизу церкви. Люди також гляділи на нас, як на щось дивне. Іноді, навіть через загородку дещо кидали нам, печиво та інше. Одна дівчинка мені дала навіть сережки-кліпси. Я не знала як з ними поводитися, але мала їх довгий час. Вони були дешеві, зі скляними зеленими квіточками. Згадувала доброту дівчинки, вона приходила кожний день до табору, ховаючись від охоронців, щось приносила, співчуваючи нам...

Через неділю виїхали на нове місце також маршрутом до міста Інгольштадт, що в 65 км від Мюнхена. В Інгольштадті нас поселили у велику кінську стайню (коней не було).

Стайня була світла, з кормушками та перегородками, вистелена соломною. Тут ми переночували в соломі, а на наступний день вранці побачили натовп людей під стайнею біля великої брами. У стайні нас було, самих дівчат, 70-80 осіб, бо ще у Мюнхені людей частину залишили для роботи на фабриках. Ми були призначені на сільгоспроботи в селах. Тут до нас прийшов переводчик і прочитав наказ та гарні обіцянки в подальшому перебуванні в хазяїна... і почалися торги. До широкої брами з перегородкою німець з автоматом та перекладач почав визивати по дві-три дівчини, по той бік німці підходили і вибирали, на їх погляд, одну чи дві дівчини. Потім щось платили, марки за кожен (стіл стояв біля брами).

Скільки плачу було серед нас. Розлучаючись, невідомо куди, хто йшов із гурту. Я зі своїми двома подружками, плачучи побралися за руки, по виклику теж пішли на продаж. На мене вказав німець, а Дору і Олю забрав старий німець, сказали, що ми будемо разом бачитися, бо села по-сусідські були. “Добродії” вели велосипеди, а ми, як овечки, пленталися за ними 4 км мовчки, хоча чимало знали я і Дора слів по-німецьки, бо ми вчили німецьку мову в школі, але досконало не знали, лише писати по латині і трохи розуміли читати. Не показувала виду, що дещо розумію, усе мовчала. Першими завернули в село Оля і Дора до цього старого пивовара, село Фельдкірхен (означає Польова Церква). Я оглядалася, щоб запам’ятати цю місцевість. Хоча дівчата були близько від мене, но бачитися не приходилося, оскільки не дозволено було виходити за межі господарства. Згодом можна було, та мій хазяїн нікого не підпускав до двору. Цей Ксафер Амбергер був справжнім фашистом та ще й ненормальною людиною. Перше моє знайомство припало на нещастя-горе в цьому дурдомі, куди мене привів цей нелюд. Ніякого великого господарства він не мав. Невеличкий будинок, хлів, саж у дворі. Було чотири корови, два теляти, два робочі бики (окси) та четверо свиней і кури. Це господарство й поле було в придане його дуже некрасивій, уродливій дружині Лені, що була багатого німця дочкою із сусіднього села Тайсінг. Сама вона по натурі була не сердитою, але завжди тремтіла від страху свого чоловіка і боялася його духу, бо завжди її ганяв, лупцював і вона кричала своїм писклявим голосом. Ще більше знущався наді мною. Ніколи не звав по-імені. Лише рус тайфель швейн (руський чорт і свиня) і лише підгонив на кожному кроці – шнель (швидко). Мали в сім’ї малого Пувіка одного року та старого батька Томаса теж ненормального. Сестра його Фані, що жила в Інголштадті, працювала на паперовій фабриці, була доброю людиною. Вона бачила поведінку та помсту. У вихідні дні приїздила з хлопчиком своїм семи років і помагала мені в роботі на полі. Він їй забороняв зі мною спілкуватися. Вона мені подарувала дві сукні, халат і хусточку. Обіцяла мене забрати на фабрику від нього. Господиня їсти мені давала потайки, щоб Ксафер не бачив. Йому люті додавало поранення в руку на початку війни. Рука, ліва, завжди була зігнута в лікті. Палач та й годі.

Втеча з Майлінгу

Це було в Майлінгу, звідки я намітила втечу. Від 12 травня 1942 р. і до середини липня я пройшла перші тяжкі випробовування своєї долі в тій ненормальній сім’ї. Рішила боротися, бо знала, що не минула б мене біда – смерть. У неділю рано всі пішли до костьолу. Я залишилась із малим Пувіком, щоб не плакав, дала йому в ліжечко різних цяцьок, а сама через отвір за хлівом в металевій сітці тайком пролізла, взявши із собою тільки одяжу у вузлик. Рушила в нову невідому дорогу до міста Інгольдштадт до арбайтзаму (робочій відділ остарбайтерів). Ішла, ховаючись попід Дунаєм, перед містом була повітряна тривога. Поліція заганяла усіх прихожих в бомбосховище. Я теж була в ньому з одну годину, після пішла далі. У місті мені якийсь старий чоловік указав дорогу до комендатури. Мені там зробили допрос, з’ясовували причину втечі від Ксафера (переводчиця молода жінка не дуже грізна). Я все розповіла з плачем, то мене не відправили зразу до нього, а повели до карцера –

штрафний лагерь, що був при арбайтзамі. У цій камері біженців було десь п'ятнадцять осіб дівчат. Там давали їсти дуже скудно. На другий день мене випустили до переводчика і тут же був мій хазяїн-палач Ксафер, щоб повернути мене. Я розказала переводчиці про його знущання, що краще мене розстріляйте – до нього я не повернуся. Він лютував дуже, викрикував, тупцював – не корилась. Мене вислухала співчутливо і знову в камеру, сказала, що відправлять нас на фабрику. Так я пробула більше неділі в карцері на “відпочинку”. Одного ранку мене знову зве переводчиця і каже: “Ось у мене заява від фермера, щоб дали одну особу жіночої статі для роботи в полі й біля скоту”. Вона мені порекомендувала йти в це село Грозмерінг на Дунаї, що 3 км від попереднього Майлінга, але сказала, у разі другої втечі, піду прямо до в'язниці. Вона мені дала адресу по заяві, щоб я чекала, по мене хтось приїде. Так я очутилася в Грозмерінгу. Фермер – огрядна жінка 53 років Магдаліна Обермаєр, правили своїм хазяйством із нерідним її сином Сімоном. Уже були в них у робітниках Марія із Західної України – доярка, Дуня із Запорізької області, Стефа – полька, дуже лінива та полонений серб теж уже похилого віку. Він перебував у лагері для полонених тут же в селі біля поліцейської управи (полонених шістнадцять чоловік). Він приходив на роботу о сьомій годині ранку, і в табір знову о сьомій годині вечора уходив під охорону. Полонені були партизанами, що діяли в Балканах.

Господарство було велике, сорок га землі, луки, ліс. У стайнях – вісімнадцять корів, дванадцять телят, табун свиней, кури та вівці (пас німецький пастух ціле літо на полі). Восени їх стригли електричними ножицями, а вовну здавали до міста. У цій процедурі участували ми, чистили вовну та скачували в рулони. Ще було п'ятеро коней. Пара робочих, друга пара – виїзних. Часто наряджали їх і до міста ними їздив Сімон. Один кінь дуже старий, з яким я працювала. Рихлили весною пшеничні вулички та рапсові, возила дрова, як було недалеко від дому. Мали невеликий трактор із зятем, різні сільгоспмашини для обробітку, сівалки, молотильну машину, для посадки картоплі та інші, борони. Сіяли цукровий буряк та кормовий у великій кількості, картоплю, капусту, та зернові культури. Кожний мав свої обов'язки по догляду за худобою, окрім загальних польових робіт у кожному сезоні. Я доглядала малих телят, дванадцятьоро. Годувала, поїла, чистила, мила їх. Варила свиням буряк та картоплю. Вичищала від курей два яруси сідел, дуже трудно чистити. Кормила їх хазяйка, сама і яйця збирала. Я їздила старим конем по траву, люцерну, клівер, кукурудзу. Електричною січкарнею готували корми, щоб у сім годин уже було чим годувати. Ставали до роботи в п'ять годин ранку, аж до десяти, до одинадцяти годин завжди була робота. Годували нас не дуже добре. Вранці чашка кави із сахарином і кусочком хліба. Удень якийсь рідкий суп, салат зелений із бруквою. Лише по середах і п'ятницях варила картопляний суп, що нам було краще, густіший. Увечорі – один сирок плавлений, трохи капусти. Бідно годували. Усе молоко, яйця, зерно здавали на фронт. І самі не були доволіні війною. Взимку ми рубали дрова-хмиз біля Дунаю. В'язочками возила вже у двір, латали мішки, скрізь наводили порядок, чистили, мили корів. Весною збирали в полі каміння, готувалися до посадки картоплі та інших культур. Цукрові буряки обробляли вручну (проривка), лише рихлити приходилося конем борозни. Кормові буряки саджали розсадою із окремих ділянок, тоді як ішов дощ, згодом листя обривали на корм скоту аж до середини серцевини, буряк краще ріс (були великі буряки). А коли проривка йшла цукрового буряка, то хазяйка наймала ще двох німкенів для допомоги.

Нескінченний потік різних робіт від ночі, до ночі. І все робилося темпом, швидко, зроблене перевірялося, ну, слава Богу, хоч не били тут нас і не знущалися. Усе було терпимо-примусово. Так я й залишилася тут до кінця війни в цій сім'ї.

Я, Дуня і Марія не мали окремої кімнати. Спали на чердаку хатньому в одному ліжку двох із Дунею. Марія на тапчані. Постільні принадлежности і свою одягу прали самі. Стефа

– полька, пішла від нас у друге село до поляків. Її ніхто не збирався повертати. Дуже ледача була. У Грозмерінгу нам видали спецодяг, дерев'яшки на високій платформі. Дуже важко було звикнути до такого взуття. Байкові спідниця й блуза, чулки, хусточка та великі брезентові рукавиці.

*Нашивка на одязі
остарбайтера*

Оклеювали в аузвайскнизі відпечатками пальців руки. Видали дощечку із номером хазяїнам та три-чотири знаки (ost), які мусили пришивати до одяжі на грудях, рукавах. Не мали права виходити за межі села без дозволу пігемайстра (сільський управитель). З цього місця я вперше написала поштову листівку до мами. Не жалілася, щоб не так мама за мене хвилювалася. Написала що я вже не плачу, бо грубою стала моя душа. На початку 1943 року зовсім заборонили писати листівки. Від батька з фронту мама теж не мала вістки, ні від зятів. Один – загинув на Курській дузі (пізніше ще отримали похоронку від двоюрідного брата Андрія).

...Війна, будь вона проклята! Щоб ніколи не повторилися людські страждання, поневолення та втрата близьких, рідних людей у кожній сім'ї-родині.

Розправи фашистів над нашими односельцями

У нашій колоні комсомольців серед дівчат було вісім хлопців. Ще в Мюнхені їх забрали на роботу в місто Кайзерслаутерн та шість дівчат. Дівчата були на фабриці кожевенній, а хлопці працювали на рудниках. Узнавши адреси один одного, я переписувалася з дівчатами (на території Німеччини). Цілий рік пошта працювала. Одного разу мені прийшла страшна звістка від Варі, що хлопців немає в живих. Надумали втечу, невдалу, і п'ять хлопців: Івана Осауленка, Марка Уманського, Петра і Леоніда Стоколос, Яроцького Степана поліція стратила у вогнищі крематорію. Ще один, зі страху, Павло Кудрявий отруївся. Два лишилися живими: Шура Куценко й Данило Якубченко повернулися додому каліками. Шура все тряс головою, Данило кульгав з побитою ногою.

Я місяців три носила траур по їхній смерті. Трагедія ця, страта хлопців, була на початку вересня 1944 року. Німці шаленіли та знущалися різними способами. Ненавиділи “русів”, як вони нас називали, бо українцями вважали лише із західної України. Вони не носили “ost” і не були так пригнічені. Ми їх ненавиділи, хоч Марія-бендерка з нами працювала, але ніколи ми з нею не спілкувалися.

Табір полонених руських червоноармійців

На околиці села Грозмерінг серед поля знаходився Штейнбрух (каменолом), кар'єр глибокий, у якому працювали радянські полонені. За кар'єром було два участки фермерського поля. Нас, мене і Дуню, послав Сімон збирати каміння. Я помітила на горбі кам'яному дві постаті, що озиралися і ховалися, щоб їх не помітив охоронець-поліцай. Коли вони почули нашу розмову, то стали обзиватися до нас. До цього я не бачила таких таврованих. На спецівках темно-зеленого кольору масляною червоною фарбою номера та написи РУС по всьому одягу, на спині, на колінах, по боках. Це щось жахливе.

Розмови не було ніякої, бо це одна мить була небезпечною. Кинув нам аркушик паперу, прив'язаного до камінчика із своєю домашньою адресою, щоб я сповістила рідних. Один – Крищенко Мисаїл з Київської області, Фастівський район, село Яхин. Другий – Чеботарьов Василій із Ворошиловграда. Я написала лише сім'ї Крищенко і одержала відповідь з подякою. З тих пір ми, дівчата, допомагали полоненим. То варену картоплинку, то яйце, сіль.

Собі відмовляли в їді, щоб щось передати через огорожу хлопцям. Охороняв їх поліцай Іоган Ланг, родич моєї хазяйки. Він був добрим, але другий поліцай на нього донос написав і його звільнили від охорони полонених. Він охороняв міст через Дунай. Полонених 13 чоловік також вивезли в якесь друге місце. Після війни я написала до рідних у Фастів, але так і не повернулися хлопці додому і доля їх невідома. Цей поліцай Іоган лише тоді попередив, щоб більше ми минали цей кар'єр, бо нас намітили заслати до концтабору Дахау поблизу міста. Приходили поліцаї два і робили обшук скрізь, чи не маємо прийомник зв'язку та інших заборонених речей. У тумбочці в мене були маленькі ножиці, і то забрали. Хазяйка сказала, що вона дала мені тимчасово, для латання чулок. Вона за нас переживала, бо я була смілива й горда, спостерігала і цікавилася всім навколишнім. Вела щоденник кожного дня, на жаль, не сохранився. У пам'яті закарбувалося безліч пригод того життя в неволі і опісля, у мирний уже час.

Капітуляція

Усе почастишали бомбардування вдень і вночі американськими літаками. Часто висаджували десантників у лісі. Німці робили облави, та марно. Бачила, як колони німецьких солдат йшли через село до мосту через Дунай до залізничної станції, відступали. Масові похоронки: солдат кожний день відправляли в церкві. Усі йшли до церкви у траурному вбранні. Місцеві поліцаї-есесовці скаженіли від люті, погрозували нам. Ми вже бачили, що нам буде зовсім скрутно. Хоч і не боялися страху, бо вже всього натерпілися, но були обачливі. Не дуже виходили в поле на роботу, бо американські літаки вже не давали можливості. Стріляли з автоматів по населенню, низько летючи.

І врешті, у ночі сильний вибух – німці підірвали міст через Дунай. Посипалися обломки, вікон та стін будівель. Звичайно, страх і безпорадність охопили нас. Як бути? Вранці вже із сусідніх помешкань бачили білі простирадла, вивішені з вікон на вулицю, що означало – здаюся. І тут вже американські солдати заповнили села на танках. Дворище хазяїв велике, тому даже на танку у дворі з'явилися визволителі. Тут я і Дуня лишилися та хазяйка з дочками, бо Марія пішла до поляків, що у другого фермера. Сімон переховувався, щоб не бути солдатом. Серб Мілон був на волі, бо поліція повтікала. То серби, хорвати їхали разом з американцями на танках. Остатки німецьких солдатів, що не втекли, були на площі під охороною обеззброєні. Лунали ще постріли скрізь. Німці, відступаючи, зривали сховища боєприпасів. Сховища – магазини були розташовані уздовж шосейної дороги села по обочинах.

Американці не чинили ніяких неприємностей над німцями. Спокійно, ввічливо поводитися. Один полонений словак Мартін знав добре англійську мову і став переводчиком у солдат. Була введена комендантська година. Після п'яти годин вечора ніхто не міг бути на вулиці. Нас агітували їхати до Америки, давали адреси. Марія і Женя – бендерки із поляками із села пішли й поїхали в Америку. Розбрелися хто куди по своїй волі. Ми, декілька осіб, що осталися на місці, були під опікою полонених мудрих людей. Вони нам наказали нікуди самому не йти, а чекати наказу йти в лагерь. Ми були ще днів п'ять у селі. Потім всі разом рушили до міста Інгольштадта в лагерь. Тут були на великій території лагерь руських, окремо сербські та інших народів. До лагерь сходилися все нові біженці, серед яких були мої односельчани, сім дівчат. Днів через три приїжджали американські машини бортові з водіями-неграми... і в дорогу. У лагерьі нам американці видали сухі пайки і хліб, печиво, цукор, масло й інше. По дорозі машини зупинялися на десять хвилин привалу-відпочинку і набрати води.

І так другий лагерь – Вальдфлектен, третій – Орфурт на Майні. В Орфурті американці нам ще видали продуктові набори і передали нас радянським військам. Машинами нас по-

везли до Хемніци (розподільчий пункт). Наші харчі закінчилися, уже були голодними. У цьому багатотисячному лагері люди поїли ріденького макаронного супу, потім нас дві колони відібрали і піхотою вже знову в путь, бо були заміновані поля, дороги для їзди машинами аж до міста Губен на Одері. Це був останній пересилочний пункт. У Губені знаходився штаб 8-ї гвардійської армії генерала Конєва. Тут йшла форміровка. Хлопців направляли на військову службу. Дехто по здоров'ю лишався. Нас розподілили по військових частинах, що були по цій окупованій безлюдній території, за 17 кілометрів від штабу. Це були казарми (видно німецьких солдат) серед лісу. Тут велися великі бої, бо багато було погромлених танків, гармат та іншої зброї, що наводило неприємні враження. Та ще похмурі будівлі, засипані пір'ям. У частині (не помню номера) була столова, медпункт, де ми пройшли повне обстеження, допроси, реєстрацію.

Був початок липня, жнивна пора. Особливо на болотяних луках росли трави буйні. Солдати та хлопці косили, а дівчата виносили сіно на сонце. Висохле сіно якоюсь машиною збивали у величезні тюки і десь відправляли. Збирали фрукти, косили, в'язали житні снопи. Багато було роботи, бо кожний день ми мали наряд – наказ на різні роботи. Я була в роті, якою командувала жінка-лейтенант Поліна Дмитрівна Кондратова, строга і вимоглива. У цьому підсобному господарстві так ми працювали чотири місяці. Звільнені американцями від 25 квітня 1945 року повернулася на Батьківщину 31 листопада 1945 року. Батько з фронту повернувся за місяць раніше мене. По розказах мами, радянські війська увійшли на територію Звенигородки, Катеринополя, Новоселиці у 1944 р.

Розплата

Староста та інші підлабузники чуяли крах і сам староста та Федір – поліцай втекли, сім'я осталася. То його старостиха Василина, поліцай Баран Андрій, Явтух були постріляні, дочка старости ще задалегідь десь переховувалася, а менших двох дітей не чіпав ніхто. Хату зруйнували. Дуже жаль, що повтікали староста та цей палач Федір. Ходили чутки, що дочка старости повісилася. Я та інші, що були в Германії, повернулись одиниці. Хлопці, страчені п'ять чоловік, двоє дівчат попали під поїзд і загинули, один отруївся, четверо лишилися за границею, двоє в Польщі, один в Америці, один в Австралії, ще дві пропали безвісті.

Повернення

Повернулись вже зрадниками Вітчизни по-радянському приговору. Безправні, принижені. У 1946 році працювала в колгоспі. Батько дістав справку від сільради, щоб я завербувалася десь працювати. 1947 рік голодомору, треба було виживати. Я завербувалася і група дівчат до Києва на відбудову Хрещатика (одні руїни осталися). Працювала на цегельному заводі №5, що був на Сталіні (нині Голосієво) вагонетником. Возили вагонками по 1 200 штук кирпичи-сирець у пальонку в літній та весняний сезон, зимою – на погрузці кирпичу на стройці. І так три роки. Та потім кінчила курси лаборантів – препаратник. Працювала в санстанції. Останні 23 роки працювала в історичному музеї. Звідси пішла на пенсію, а в 1952 році поєднала долю з інвалідом війни I групи – педагогом. Викладач історії, потім – заввідділом музею-діорами “Битва за Дніпро”, що в Переяславі. Разом прожили 39 років. Поховала його у 1992 р. Осталась самотня зі своєю нещасливою гіркою долею. Життя продовжується...

Щоб пам'ятали...

Надія Черней,
учитель історії Переяслав-Хмельницької ЗОШ № 2,
Світлана Даниленко, Юрій Черней,
студенти історичного факультету

*У вмитих кров'ю і сльозами строфах,
До пильності світ будуть закликать,
Ще сотні років жертви катастрофи.
(Дзвони пам'яті і перестороги.*

О.Васюков)

22 червня 1941 року гітлерівська Німеччина без оголошення війни розпочала наступ на СРСР. За планом Барбаросса протягом літа-осені 1941 року війська фюрера мали дійти до Уралу, але на перешкоді їм став героїчний опір радянського народу. На боротьбу з ворогом піднімався кожен, хто мріяв про волю.

Провал плану блискавичної війни вніс зміни і в першочергові плани гітлерівців по використанню робочої сили з окупованих радянських територій. Гітлерівці вважали, що війна не принесе їм великих втрат у людях і тому, робоча сила в захоплених "східних областях" буде використовуватися в ім'я процвітання третього рейху. Решту "лишніх людей" планувалося знищити або вислати до Сибіру. Але великі втрати Німеччини на східному фронті змінили початковий підхід до проблеми використання східних робітників.

У гітлерівській Німеччині в період війни не вистачало робітників на підприємствах. У промисловість, сільське господарство, будівництво та інші сфери трудової діяльності почали направляти військовополонених і "завербованих" робітників з окупованих територій. 10 жовтня 1941 року начальник військово-економічної інспекції групи німецьких армій "Центр" генерал Вейган, діючи за директивою імперського міністра Розенберга, дав вказівку про прискорення відправки в Німеччину російських, українських, білоруських та інших робітників і селян. Він писав: "Тільки відправка в Німеччину кількох мільйонів відібраних за рахунок невичерпних резервів працездатних, здорових і міцних людей в окупованих східних областях може вирішити невідкладну проблему вирівнювання великої потреби в робочій силі і покрити тим самим катастрофічну нестачу робочих рук в Німеччині".

Окрім чоловіків, Вейган запропонував відправляти в Німеччину сотні-тисяч здорових і міцних молодих дівчат віком 18-25 років. Він рекомендував використовувати їх як домашню прислугу. Таким чином, уже в 1941 р. були зроблені реальні кроки щодо перетворення східних робітників у "рабів німецьких панів" не тільки на окупованій ворогом території, але й у самому "фатерлянді".

У Німеччину потягнулися скорботні ешелони зі "східними робітниками". Радянських людей використовували на роботах не лише в Німеччині, а й в Бельгії, Голландії, Франції та інших країнах, тобто вони були "обмінним фондом". Ось приклад розпорядження про "добровільну" відправку радянських громадян на роботи в Німеччину. У жовтні 1942 року в Чернігові був вивішений наказ комендатури: "Оголошується до негайного виконання населенням міста Чернігова: всі дівчата і бездітні жінки віком від 16 до 45 років, які проживають в місті, зобов'язані з'явитись до місця вербовки робітників в Німеччину з 9-ї до 12-ї і з 14-ї до 16-ї годин з 19 по 23 жовтня 1942 року для негайного від'їзду в Німеччину. За невиконання цього наказу, розстріл".

Мобілізація населення для праці в Німеччині проходила завжди при найактивнішій участі поліції, СД, СС, фашистської армії. Завербовані робітники прирівнювалися до військовополонених і вивозилися до Німеччини під охороною. Нерідко “добровільна” вербовка проходила відповідно за наказом, виданим в одній із німецьких дивізій від 24 вересня 1941 року: “Щоб покінчити із всякою невпевненістю, ще раз наказується: всіх місцевих жителів у віці, придатному для військової служби, в обов’язковому порядку перетворити в полонених, підозрілих елементів знищити”.

Умови життя радянських людей у фашистській Німеччині визначились інструкцією Заукеля від 20 квітня 1942 року. У ній говорилося: “Всі робітники повинні отримувати таку їжу, і таке житло, і піддаватись такому спілкуванню, яке давало б можливість експлуатувати якомога більше при мінімальних витратах”.

На окупованій радянській території була запроваджена загальна трудова повинність. У кожному населеному пункті проводився облік робочої сили (за професіями, стажем роботи, віком). У селах цю роботу виконували старости, бургомістри, у містах – біржі праці. Реєстрація на біржах була примусовою. Через біржу здійснювалася мобілізація робочої сили для виконання різних робіт на місці, а також для відправки робітників до Німеччини. Знаючи, що населення окупованих територій не бажає добровільно їхати в Німеччину, окупанти почали приміняти каральні експедиції для захоплення робочої сили і різні засоби “виловлювання” працездатного населення.

За планами нацистів з окупованих радянських територій планувалося забезпечити 15 млн. робітників для промисловості, сільського господарства і будівництва. Але, незважаючи на те, що “вербовкою” займалися всі основні органи нацистської Німеччини, розміщені на окупованій території, – від армії до старост і бургомістрів, на каторгу було відправлено 4978 тисяч осіб, що складало всього 30 % зазначеного числа.

Протягом 1942-1943 рр. з міста Переяслава і району було насильно вивезено до фашистської Німеччини на рабську працю 8 тис. осіб (здебільшого молодь). У місті і селах району не залишилося майже жодної родини, де батьки не оплакували б своїх дітей, силоміць вивезених на чужину. У будинку нинішньої школи №1 по вулиці Гімназійній був збірний пункт по відправленню молоді на німецьку каторгу. Але дуже часто на перешкоді у фашистів ставали партизани і підпільники. Вони інформували про чергові набори людей для відправки на рабську працю. Це давало можливість населенню різними способами уникати вербування. Люди переходили із села в село, тікали в ліс до партизанів, ховалися в льохах, на горищах, у балках і хащах протягом кількох тижнів, а то й місяця.

Відправляли цей живий товар у товарних потягах. У вагони набивали людей стільки, що неможливо було навіть сісти. У дорозі рідко коли зупинялися, про їжу і воду можна було забути. Коли прибували на місце, то їх оглядав лікар, проводили дезинфекцію, миючи в якійсь вонючій рідині, яка роз’їдала шкіру, випікала очі. Після такої обробки східних робітників розподіляли на роботу: одних – на заводи і фабрики, інших – у найми до бауерів, ще інших – у домашню прислугу, а решту – до концентраційних таборів.

Життя було різним, але працювати доводилося важко. Часто серед робітників, котрі працювали на підприємствах, створювалися підпільні групи, що закликали проводити шкідництво на робочих місцях, допомагали слабим продуктами харчування. Унаслідок таких саботажних дій, на фронті відправлялася зіпсована зброя, не завершені роботи по випуску боєприпасів. Наприклад, відомий факт, як у концтаборі “Дора” на підземному заводі виробляли ракети ФАУ-2. Військовополонені робили такі поломки у складних механізмах, що не помічали навіть працівники – есесівці технічного контролю. У результаті цих дій підпільників, 5 тисяч ФАУ не долетіло до цілі.

Тільки в жовтні 1942 року в управління праці інспекції “Дон-Донецьк” із Німеччини поступило 1428 заяв про порушення “трудових договорів”, у тому числі відмічалось 108 випадків, що призвели до переведення робітників в концентраційні табори.

Кожен громадянин, перебуваючи в неволі, прагнув визволення і повернення в рідну Україну. Але дуже часто це визволення не приносило радості. Вона потьмарювалася тим, що їх вважали зрадниками. Тому при визволенні їх відправляли в табори, де вони проходили спеціальну перевірку, а потім вже відправлялися додому.

Ще задовго до початку другої світової війни за наказом Гітлера на території Німеччини та Австрії починають створювати концентраційні табори. До 1941 року такі ж табори були створені на території Польщі, а після 22 червня 1941 року по всій окупованій території Радянського Союзу.

Основна мета створення їх: ізоляція і знищення противників фашистського режиму. Це був інструмент репресій і геноциду по відношенню до населення окупованих територій.

Концентраційні табори склалися із кількох десятків бараків для проживання в'язнів, карантинного бараку та крематоріїв. Вони будувалися строго за планом і почали заселятися від самого початку їх будівництва.

За період другої світової війни в концентраційних таборах знаходилося 18 млн. осіб різних національностей, з них 11 млн. були по зв'язному знищені. Це були справжні табори смерті. Тут були заводи із виготовлення секретної зброї, лікарні по випробуванню різних лікарських препаратів, від яких за лічені години помирали сотні в'язнів, тут був завод по виготовленню мила зі шкіри та кісток померлих людей.

Людські втрати, за підрахунками дослідників, в Україні становили 8 млн. осіб, у той час як у Німеччині – 6,5 млн. осіб, у Росії близько 6 млн. осіб. Загальні ж демографічні втрати України, які включають убитих у боях, померлих у таборах, евакуйованих та емігрантів, становили 14,5 млн. осіб.

Концентраційні табори Європи (1933-1945 р.р.)

Назва табору	Рік створення	Місце знаходження	К-ть в'язнів	Філіали таборів
Дахау	березень 1933	поблизу м. Дахау	250 тис. осіб	-
Заксенхаузен	липень 1936	поблизу м. Берліна	200 тис. осіб	53
Бухенвальд	1936	поблизу м. Веймара	240 тис. осіб	66
Флюсенбург	травень 1938	Баварія	112 тис. осіб	70
Маутхаузен	серпень 1938	Австрія	335 тис. осіб	49
Равенсбрюк	1939	Фюрстекберг	130 тис. осіб	100
Штутгоф	1939	поблизу м. Гданська	120 тис. осіб	80
Освенцім	1940	поблизу м. Освенцім	4 млн. осіб	45
Майданек	жовтень 1941	поблизу м. Любліно	1,5 млн. осіб	10
Треблінка	1940	Польща	1 млн. осіб	
Дарницький	1941	Україна	68 тис. осіб	
Янівський	1941	Львівщина	220 тис. осіб	
Славутицький	1941	Україна	150 тис. осіб	
Сирецький	1941	Україна	25 тис. осіб	
Хорольський	1941	Україна	53 тис. осіб	

Як же жилося і працювалося жителям нашого міста і району, котрі побували на каторжних роботах?

Пам'ять – це великий дар. Без неї немає достойного сьогодення, немислимий погляд у майбутнє. У пам'яті людській є грані, які не підвладні старінню. Буйні вітри часу лише відшліфовують їх і вони ще яскравіше сяють, подібно до маяків історії.

Агафія Омелянівна ШЕЙКО (ГОРДІЄНКО)

Агафія Омелянівна Шейко
(Гордієнко)

Народилася я 4 лютого 1918 року в селянській сім'ї в селі Вітовці (нині Поділля) Баришівського району Київської області. Закінчила місцеву школу, а потім поступила навчатися до Переяславської педшколи. Закінчивши її, почала працювати вчителем спочатку в Баришівці, а потім у рідному селі.

Коли німці підходили до села, то разом із вчителями прибігла до школи, щоб врятувати шкільне майно. Школа вже горіла, тому вдалося врятувати зовсім мало, але встигла вихопити з палаючого кабінету директора трудові книжки. До квітня 1942 року була на окупованій території. Кілька разів мені вдавалось уникнути відправки до Німеччини: то батьки встигли сховати, то віддала поліцаєві свої золоті сережки і він виштовхнув із колони дівчат, яких вели селом до Баришівки. Але в квітні 1942 року не встигла заховатися. Один із місцевих поліцаїв радів: “Ну що, попалась, комуністка”. Так разом з односельцями попрямувала до Баришівки. Ішли пішки, а невеличкі клуночки з пожитками везли підводою. У Баришівці провели реєстрацію, назвалася селянкою. Через кілька днів загнали нас у товарні вагони і відправили до Німеччини.

Вагони були брудні, обдерті, вонючі. У них спочатку перевозили худобу, а потім везли в неволю нас. Через деякий час ми прибули в місто Нюрнберг на збірний пункт, де знову пройшла реєстрацію і дезинфекцію.

Мене та ще двох дівчат із села відправили в німецькі сім'ї в село Ельдесдорф, що знаходилося в 17-ти кілометрах від Нюрнберга. Більшість чоловіків із цього села служили у військах СС, тому весь час нас очікували знущання. Попала я в сім'ю бауера Гауснера, що складалася з господаря, його дружини, невістки Клари та двох дітей: Павела і Марі. Хлопчику було років 8-10, він добре відносився до мене. Вибере вільну хвилину, коли поруч нікого не буде, підбіжить до мене і погладить по руці та покладе щось у руку. У цій сім'ї разом зі мною був один француз. Він відносився до мене дуже добре: допомагав у роботі, захищав від нападів господарів, вгощав добреньким із посилок, які їм дозволялося отримувати з дому. Це був пожилий чоловік і, мабуть, за професією військовий.

Поруч у селі в іншого господаря працювали мої подруги, з якими дозволялося зустрічатися лише у вихідні дні після обіду.

У господарів було 30 корів, яких потрібно було доглядати: кормити, доїти, вичищати. За доїнням спостерігала спеціально приставлена жінка, яка вимагала чесної праці. Усе молоко в господарів забиралося, а їм видавали трохи масла і 0,5 літра молока в день. Господарі один раз у тиждень пекли хліб, який у них забирали увесь, а їм видавали пайок із черствого хліба.

Бауер був строгий, завжди вимагав старанної роботи, яку потрібно було виконувати швидко. Він все покрикував: “Шнелль, шнелль, руссіше швайн”. Господарі були людьми

багатими, поруч із тим і жадними. Виконувала різні роботи: косила траву, сапала брюкву, картоплю, доглядала за худобою, виконувала різну хатню роботу. Працювали з ранку до пізнього вечора. Їсти давали так, щоб лише не вмерли: тоненький кусочок хліба, кілька картоплин і маленький кусочок маргарину. Перші місяці їли в хліву, де й жили, а потім почали кормити на кухні і перевели жити в комору. Називали мене тільки “руссіше швайн”, а з лютого 1943 року – по імені.

Одягу нам не видавали ніякого. Зі мною було 3 плаття, спідниця та блузка. Коли вони рвалися, то змушені були штопати. На ноги видавали взуття, зроблене з дерева. Як мої плаття порвалися, то з них пошила собі спідницю, а сорочку подарував француз.

Краще почали відноситися до мене після поразки німців під Сталінградом. Господиня навіть дозволяла по кілька хвилин на день слухати радіо. Одного разу внучка господарів прийшла зі школи вся в сльозах. Вона не могла зробити задачку з математики, за що її дуже полаяв вчитель. Я не втрималась і допомогла розв'язати цю задачу. Господарі зменшили мені обсяг робіт по господарству, зате я повинна була кожного дня вчити математики їх внучку. Вони сходили зі мною до школи і вчитель влаштував мені екзамен та все повторював: “Гут”.

Коли радянські війська підійшли до кордонів Німеччини, то господарі зовсім змінили своє ставлення до мене. Почали краще кормити та все просили, що, коли підійдуть радянські війська, то щоб я говорила, що вони до мене відносилися дуже добре. Чим ближче підходила лінія фронту до Нюрнберга, тим неспокійніші ставали господарі. А в один день вони вивезли нас до іншого села і віддали в нову сім'ю. Мене взяла жінка, чоловік якої загинув на східному фронті. Відносилася дуже добре, навіть зводила мене на спеціальний склад, щоб взяти трохи одягу та взуття. Я допомагала їй по домашньому господарству. Побула в цій сім'ї зовсім мало, щось місяців зо два. У квітні 1945 року нас визволили англійські війська. Усіх нас, робітників зі сходу, було переведено до спеціального англійського табору, у якому ми жили під охороною, тому що німці кілька разів хотіли знищити цей табір. Тому після перевірки англійці переправили нас у радянську зону через річку Одер. Радянські військові дуже прискіпливо перевіряли дані про нас і лише потім відправили додому.

У рідне село я повернулася в липні 1945 року, а вже з 15 серпня пішла працювати вчителем математики в село Лук'янівку Барішівського району.

Спогади про Німеччину дуже тяжкі і всі ці дні пам'ятаю як один день із мого життя.

Далі доля моя склалася так. Працюючи в Лук'янівці, зустріла молодого юнака, з яким пов'язала своє життя. Одружилися. Незабаром з'явилася перша донька Віра. Коли чоловік закінчив медичний інститут, переїхали проживати в Чернівецьку область. Там народилася друга донька Надія. Маю дві вищі освіти: за фахом я вчитель фізики та математики, а також географії та природознавства. Проживали ми в Кельменцях до 1957 року, а потім переїхали до міста Переяслава-Хмельницького. Роботи в школі не було, тому пішла працювати в дитячий садочок. У ньому працювала до виходу на пенсію. Дочки пішли дорогою батьків: Віра за фахом лікар, як і батько, а Надія – учитель.

Зараз маю п'ять онуків та двоє правнуків, які мене люблять і поважають. Проживаю я в сім'ї молодшої дочки.

Життя пролетіло, як одна мить: були і щасливі дні, а їх найбільше, і важкі.

Євдокія Григорівна МУСІЄНКО (ЛОХА)

*Євдокія Григорівна Мусієнко
(Лоха)*

Народилася 16 жовтня 1926 року в селі Єрківці Переяслав-Хмельницького району Київської області. Коли почалася страшна війна, мене, як і багатьох таких як я, у 1942 році 28 травня в теплий весняний день забрали в Німеччину. На той час мені було 15 років. Ми нічого не підозрювали, що нас чекає в майбутньому. Нас на той час було багато, в основному всі з нашого району і міста Переяслава. Були старші дівчата, хлопці, були й літні чоловіки. Давно все це було, усього не можна передати за десятки років.

Нас приєднали в Києві як овець, до таких, як ми самі. Погрузили в товарні вагони і почалася наша “житуха”. Скільки ми їхали, не пам’ятаю. Привезли в місто Мюнхен. Дуже велике місто, у якому нас розібрали кого куди. Хто щасливіший, потрапив працювати до хазяїв, а нас відвезли на якусь фабрику. Поселили на четвертому поверсі, працювали на другому поверсі, їдальня була на першому. Відразу декілька неділь працювали на будівництві. Дуже боляче, пам’ятаю і зараз. Доводилося босими ногами ходити по камінню, катати вагонки із щебенем. Через деякий час на підшвах ніг поробилися нариви, не можна було ходити, не то, що робити. Але на це ніхто не звертав уваги. Так було боляче думати, що ніколи не прийде цьому кінець.

Тоді нас усіх перевели працювати в приміщення фабрики. Ми точили невеликі деталі на станках. Годували дуже погано. Хліб давали по 100 грамів на добу. Вихідний день був лише неділя, у який їсти давали один раз на день та й то без хліба. Інколи нас випускали в місто, в основному у неділю. Але, якщо треба було вийти, то обов’язково давали кожному квадрати з матерії, на яких були написані три жакливіх літери ОСТ. Треба було пришити на плечі і на груди по одній штуці, щоб ніхто не згубився чи не втік. Коли почали отримувати листи з дому, то дізнавались адреси наших земляків і до деяких можна було поїхати, адже вони ходили вільно. Саме в цей час ми ставали ще ріднішими, допомагали діставати хліб та продукти один одному. Коли згадуєш про все те страшне, не віриться й зараз, що воно вже пережите.

Зимувати ми залишилися в цьому місті. Тільки перевезли нас на інший завод. Цей завод був дуже великим. На ньому працювало багато людей різних національностей. Та раділа душа, коли зустрічали своїх знайомих військовополонених. Але з ними ми мало спілкувалися, тому що була велика охорона. Завод мав назву “Металверк”. Як нам було важко проти тієї першої фабрики, там нас не били, а що голодні, то не диво. Поселили жити нас на окраїні міста в дерев’яних бараках по двадцять осіб у одній кімнаті. І тут розпочалося саме страшне в нашому житті: працювали по 12 годин на добу, на роботу йшли пішки – 1,5 години туди і 1,5 години назад під конвоєм німців із собаками. Люди спали, а нас у дерев’яному взутті вели, вишуковуючи, на роботу. Господи, невже це я бачила, жила тим життям, не віриться, що все це пережите. Я, і такі як я, ще на сьогодні живі, дякуючи Богу. Як нас били, за найменшу провину. Пам’ятаю, я була худенька з двома косичками, працювала в нічну зміну. Я стояла біля станка, моя була така робота: наступити на важіль і підставити гільзу для снарядів, потім вона вгорі робилася, як вгнутий глечик. Не один раз, стоячи вночі за станком, мені, вимореній, виснаженій, хотілося спати, і я сонна підставила гільзу, нажала на ричаг і мимо. Так я сонна зробила п’ять гільз браку. От і почалося... Коли побачив майстер, відразу вхопив мене за руку, витяг на середину цеху і почав бити нагайкою. Я втратила сві-

домість і не пам'ятаю, хто мене вирвав з-під жорстоких рук, як мене врятували. Одного разу напівсонна впала на гільзу і шрам залишився на лобі. Як не хочеться згадувати найжахливіші моменти життя.

Їдальня була велика, та людей було ще більше. Поляки, чехи, французи, італійці. Проте кожен брав собі окремо, у них була спільна окрема кухня. А нам привозили великий котел і ми стояли в черзі, коли щось залишалось, нам давали добавки. Та було великим приношенням, кому замість добавки попадав гарячий ополоник по голові. Сміх і плач...

А саме страшно пережили, коли американці почали бомбити. Ніч і день пробігали по окопах не спавши, а на роботу треба йти, "носом клювати". В один день на першій зміні в цех прийшла висока худорлява німка. Пройшовши цехом, стала підбирати собі по п'ять дівчат, висмикнула і мене від того проклятого станка. От і розпочалося в мене нове життя. Повела вона нас до себе. У неї була невелика кімната. Там вона нас залишила і привела перекладача, котрий сказав, що ми під її керівництвом, будемо прибиральницями працювати в одну зміну. Прибирали у квартирі начальств: мили, прали та хоча б одна хазяйка-німкеня дала коли-небудь щось поїсти – ні! Ні! Проте наша господиня при начальстві могла нас штовхнути, ударити, але мала добре серце. Скільки вона з кухні переносила всього для нас, нехай їй Бог дасть здоров'я, якщо вона жива. А от ще як вона допомагала. У неділю всі були вихідні, а ми робили по кабінетах, прибирали, ключі в неї були від усього. Частенько позве нас удвох, поведе в підвал, щоб набрали п'ять сумок картоплі, випустить нас через парадні двері, а решта ідуть з нею через прохідну. А вдома на нас чекають дівчата. Була така пічка-буржуйка, на якій варили картоплю. Які ми були всі їй вдячні та щасливі.

Одного разу бомбили і бомбою відірвало куток нашої кімнати і куток мого ліжка. Та все обійшлося, почався безлад. Завод розбомбили, працювати не було де, їсти ніхто нічого

не давав. Тоді кожен почав шукати, де що дістати, чи навіть украсти. У кого були знайомі, зв'язувалися з ними.

Я поїхала за сорок кілометрів від Мюнхена в село Фрієдінк. Там була наша дівчина з Єрківець. Спасибі, вони нас зустріли, прийняли. Влаштували до сусіда на роботу. Уже за нами не гонилися, не шукали, хто де пристосовувався, там і доживав, поки не потрапив додому. Я працювала в діда 67-ми років і баби. Ці люди були щирі та турботливі. Чоловік був без ноги. Вони мене одягли, баба поперешивала зі свого одягу мені вбрання, дала взуття, а я виконувала всю роботу по господарству, лише не доїла корів. Сказала чесно, що не вмю. Вони нічого не шкодували для мене. Звільняли американці. Ми ще затрималися на пересильному пункті, нас послали ще охороняти фабрику, проте там була недо-

*Мусієнко Євдокія Григорівна
разом з товаришами*

Додому я повернулася з "командировки", що тривала всього три роки і п'ять місяців, 26 листопада 1945 року. От і вся коротенька моя сповідь.

Ганна Максимівна ДИБА (ТУРЧИН)

*Ганна Максимівна Диба
(Турчин)*

Народилася 7 січня 1937 року в селі Вербові Бережанського району Тернопільської області в селянській сім'ї. Нас було в батьків п'ятеро дівчат. Батько Максим і мама Фекла мали господарство: коні, корови свині, вівці і птиця. Усі ми діти, хто як міг, допомагали їм у господарстві. Деякі моменти свого дитинства я пам'ятаю з двох років. Та найбільше запам'яталися часи, коли прийшли до нас німці. Усе в господарстві зареєстрували і на вуха скотині почепили металеві бирочки. Нашому татові вдалося заховати в лісі одного кабана. Коли зарізали його, то м'ясо продали одному чоловіку зі Львова. Прізвище його було Козак. Та німці спіймали і привезли його в село, а він виказав, у кого купив те м'ясо. Прийшли німці до батька, який хворів радикулітом, підняли його і забрали. Зганяли людей із всього села в школу: в один клас чоловіків, а в другий – жінок. У кімнату, де жив директор, заганяли і мордували політичних. Через кілька днів забрали маму і мене у школу, а три сестрички залишилися на господарстві.

Мене німець-конвоїр виштовхував від мами із соломи, на якій ми всі спали. Та я держалася маминої спідниці і не пішла нікуди, а моя тьотя передала свою дитину через вікно родичам і вона залишилася в селі. Через кілька днів сюди привели всіх моїх сестер.

Це були страшні дні, і ніколи їх не можна забути, коли один край села горів, на другому краю розстрілювали людей, а на третьому ревіли корови, яких гнали в Німеччину.

Ніхто нам тут їсти не давав, зате охороняли школу добре, щоб ніхто не міг нас звільнити. Через кілька днів нас почали вивозити на підводах до Німеччини голодних, роздягнених і босих. Нікому не можна було підступити до підвод. Коли люди кидали одяг чи їжу, то нам нічого не попадало. Усе забирала охорона, яка йшла по обидві сторони колони. Нас привезли в райцентр і почали заганяти в товарні вагони. Тут творилося страшне. Мама дітей розпихали хто куди, а німці насильно заштовхували всіх у вагон. Мене маленьку два рази ховав повозчик під своє сидіння в соломі, щоб забрати додому, але фашист гвинтівкою виштовхував і кричав: "К муттер, к муттер". Мені так було боляче, що мама від себе мене відштовхує, а мені в той час було лише сім років. Напхали нас у вагон, як оселедців у бочку: не було ніде ні сісти, ні лягти, тільки під дахом було маленьке віконечко, через яке поступало свіже повітря. Від нестачі повітря і запаху поту всі задихалися, стогнали. Так нас везли дві доби. Коли відкрили вагон, люди стояли напівмляві, як приголомшені, але не падали, бо не було куди. Дали нам по ополонику супу, закрили вагон і далі повезли. По ешелону кілька разів хтось стріляв. Мабуть, що це були партизани, які хотіли відбити ешелон у німців.

На якійсь станції нас перевели на потяг, яким возять дрова, вугіль. Це були відкриті вагони-товарняки.

Ох, як було холодно, особливо вночі і накритися не було чим. Мама з татом прикривали нас собою. Годували нас супом із сухої таранки, та їв його тільки батько, закриваючи пальцями носа, щоб не чути запаху. Ми сиділи і гризли сухий хліб, а запивати не було чим.

У Перемишлі нас купали в лазні. Намазували голову такою рідиною від вошей, що тіло роз'їдало до крові. Який був жахливий крик дітей та плач матерів за діток, що таке терплять.

Так ми приїхали в Німеччину. Усі дуже боялися, куди ж ми попадемо. Плакали матері, бідкалися батьки, щоб не за дроти, які ми бачили по дорозі.

Приїхали по нас покупці і почали розбирати по господарствах. Один із покупців сказав нам українською мовою: “Не плачте, усе буде добре”. А люди від цих слів ще більше розридалися.

Повезли нас у місто Грофінг. На окраїні міста стояв барак на п'ятдесят осіб і нас туди поселили – українців, росіян і поляків. Стали ми працювати на городі пані Бухнер. У неї був великий город, парник, оранжерея. Чоловік її був начальником тюрми.

Годували нас дуже погано. Хазяйка забирала наші карточки, а нам привозила лише половину продуктів на них. Наприклад, повидло розводила водою, а влітку воно прокисало. Та мама все рівно ним мазала нам хліб і ми їли, бо дуже хотілося їсти, тому в нас часто боліли животи.

Дізналися одні люди, як ми голодуємо, забрали до себе мою сестричку гуси пасти, а ми провідували її в неділю і нас там підкормлювали. Та незабаром наша хазяйка забрала її, мотивуючи це тим, що діти повинні бути біля матері.

Через деякий час почалися бомбардування міста. Як тільки зареве сирена, ми всі розбігалися в різні сторони по двоє, щоб із нас шести залишився хтось у живих. Ми накривали матами парники, щоб скло не блищало і тікали на сіножаті, щоб сховатися в кущах, бо дерева були де-не-де. Не дуже було де й сховатися. Ми дуже цього боялися. Ми лежали на землі і не рухалися, аж доки сирена не дасть відбій. Голодні, холодні накидалися ми на городину вночі, наїдалися редьки та брюкви, аж животи боліли, а ситими так і не ставали.

Через півроку нашу сім'ю забрав інший господар у село Мозе. У нього був чотирьохповерховий будинок, нас поселив він на першому поверсі. Сестра працювала на кухні, мама прибирала по дому, а батько мав поратись у парниках та оранжереї. А ми ходили по німцях і просили їсти, так як на карточки давали дуже мало продуктів. Пам'ятаю, що картопля була така гірка, що ми не могли її доїсти. Тоді мама клала її на сковорідку і ставила в духовку, а в обід нам роздавала її потроху. Німці давали нам булки з повидлом, а ми за це штопали їм панчохи і шкарпетки. Прості німці відносилися до нас із жалем, допомагали нам вижити: то подарунки дадуть (матерію на плаття), то на Різдво ялинку принесли з іграшками, а на Паску принесли випечені з тіста різні звірятка. Лише, дякуючи їм, нам вдалося легше перенести той страшний голод. Весною, у травні місяці, німці капітулювали, а ми попали в американську зону. Нам оголосили, що ми можемо їхати чи в Америку, чи додому. Молодих дівчат та хлопців забирали в Америку, а сімейних – за бажанням. Через деякий час нас зібрали всіх, посадили на машини і через Берлін повезли додому. Так я вперше і в останнє побачила це місто, яке було зруйноване. Везли нас ночами, а вдень ходили в містах і просили їсти. Багато полів, садів були заміновані. Діти, котрі бігли збирати яблука чи городину, дуже часто не поверталися.

Так нас перевозили з міста до міста, аж поки не перевезли в Бережани, а з них ми приїхали додому.

Приїхали, а будинку нашого немає, самі стіни лише стоять, без вікон, без дверей. Ніхто не знає, куди що поділося. Батьків брат подарував нам теличку, і ми почали господарювати. А восени я пішла вчитися до школи у другий клас, бо вміла читати, писати і рахувати.

Після закінчення школи навчалася в медичному училищі. Пішла працювати. Незабаром вийшла заміж. Через деякий час, разом із чоловіком, приїхала до міста Переяслава-Хмельницького. Він працював лікарем у центральній районній лікарні, а я – медсестрою. Маємо двох дітей. Зараз я на пенсії, але постійно знаходжуся серед людей і допомагаю їм чим можу.

Ольга Арсентіївна АДАМЕНКО (СТАНІСЛАВЕНКО)

*Ольга Арсентіївна Адаменко
(Станіславенко)*

Народилася 16 лютого 1923 року в селі Стовп'яги. У 1941 році, коли німці захопили село, батько її подруги зробив дві труни і відніс їх на горище. При початку набору молоді для відправки в Німеччину дівчата тікали і ховалися в ті труни. Ніколи ще не відчувала такого страху, лежати там у труні. Але навесні 1943 року, коли німці прибули до села, не встигла там сховатися, тому з подругою забрали в колону, яку відправляли до Києва. Ішла вона та інші молоді дівчата і юнаки пішки. У Києві перебували три дні, а потім їх відправили потягом до Перемишля. Разом із нею їхав рідний брат, який за будь-яку ціну хотів утекти, тому виліз через маленьке віконце і необережно стрибнув вниз. Німці це побачили, зупинили потяг. Оля побачила, що її брат вдарився у стовп і помер на місці.

Прибувши до Перемишля, Ольга з подругою дістали горілку, настояну на тютюну. Вони думали, що коли вип'ють її, то в них буде такий стан, немов вони хворі на малярію і німці при перевірці відправлять їх додому. Але німці цю перевірку зробили через три дні і дівчата змушені були покоритися долі. Їх відправили до Німеччини.

На збірному пункті її забрали до господаря Якоба Гура. Там вона працювала в нього в господарстві. Приходилось і сіно косити, і скотину доглядати, і обробляти город. Хазяїн був дуже доброю людиною, а хазяйка дуже погана. Жила в селі Ветвешзвяляр. У вихідні дні їх відпускали відвідати своїх знайомих. Через дорогу в господарів робили військовополонені солдати, тому дівчата дуже часто крали частину своєї їжі і підкормлювали хлопців. Дізнавшись про допомогу дівчат, господар дуже розсердився і перестав їх відпускати щонеділі до знайомих.

Весною 1945 року була звільнена. Пройшовши різні перевірки, повернулася додому. Саме образливе було те, що односельці прискіпливо відносилися до неї, ображали, сміялися. Вони вважали, що вона продалася німцям. Але через деякий час їх ставлення до неї змінилося.

Скільки сказано, а скільки не розказано, не розкрито, приховано із варварських сторінок історії.

На Нюрнберзькому процесі прозвучала ось і ця історія.

У Янівському таборі на Львівщині всі страти і катування в'язнів проводилися від мелодію "Танго смерті". Музика була написана кимось із заарештованих музикантів-професіоналів. Кожного дня музиканти виконували цю річ. Їх було 40 осіб, керованих диригентом оперного театру Мунтом і професором Львівської консерваторії Штріксом.

Напередодні визволення Львова військами Червоної Армії, фашисти ліквідували табір. Знищенню підлягали і музиканти, які знали дуже багато.

У цей страшний, сірий день 40 осіб із оркестру вишикувалися в коло, їх оточили тисним кільцем озброєні охоронці табору. Прозвучала команда: "Музик!" – і диригент оркестру Мунт змахнув рукою. Над табором полинула розриваюча душу мелодія. Прозвучав залп. Це першим впав від кулі катів диригент Львівської опери Мунт. Але звуки "Танго" продовжували звучати над бараками.

Оглушливо кричав комендант табору і все голосніше грали музиканти, розуміючи, що на цей раз вони виконують реквієм самим собі. За наказом коменданта кожен оркестрант

виходив у центр кола, бережно клав свій інструмент, звучав постріл, музикант падав мертвим.

Ось уже стихла перша скрипка, уся група смичкових скоротилася наполовину. Один за одним відходили із життя флейтисти, валторністи, гобоїсти. Усе тихішою ставала музика. Останнім із цього кола, у центрі якого вже лежала гора інструментів і трупів музикантів, був професор Львівської консерваторії, відомий композитор і музикант – Штрікс. Він гордо вийшов у центр і не поклав скрипку на землю. Витонченим жестом віртуоза підняв смичка і, притиснувшись щокою до інструменту, загравав, а потім і заспівав на німецькій мові польську пісню “Вам завтра буде гірше, ніж нам сьогодні”. Посмішки зійшли з обличчя фашистів. Грянули постріли і одна з куль зупинила пісню. У Янівському таборі не було ні свічок, ні овацій, але життя в’язнів згасало від куль і катувань фашистів так, як в огні над пюпітрами при виконанні симфоній.

Згадки минулого

Пройшли вже часи тривоги,
Пройшло вже безліч літ,
А в серці відкриті пороги,
Страждань і болючих бід.
Не можна забути минуле,
І ті найстрашніші часи,
І наших братів, які бились за волю,
У тій страшенній війні.
Луки про все вже забули,
Десь крук заспіває в степу,
Не зникнуть із серця тривоги,
Бо ми пам'ятаєм війну.
Не можна вернути народу,
Що вбито було на війні,
Але ми шануємо щиро,
І квіти даруємо їм.

Іна Знак

Трагедія “остарбайтерів”: свідчення очевидців

Тетяна Соловйова,
Кандидат історичних наук,
доцент кафедри загальної історії,
методології і методики навчання,
Андрій Черепанов,
учень 9 класу Переяслав-Хмельницької ЗОШ № 7

Прабабуся – Надія Яківна Ковальчук

*Надія Яківна Ковальчук,
червень 1941 р.*

Війна не обійшла стороною ні нашої України, ні жодного з наших земляків, ні нашої родини. Мої прадідусь Андрій Петрович і прабабуся Надія Яківна побачили її своїми очима. Саме на долю бабусі Надії і випала тяжка робота в Німеччині.

Народилася Ковальчук Надія Яківна 2 січня 1922 року в містечку Держинськ, Житомирської області. Батько Яків Петрович працював на землі, а із створенням колгоспу перейшов, як і багато інших, працювати до колективного господарства. А згодом став головою колгоспу. У родині народилося ще двоє дітей: Софія та Михайло. Коли діти були ще зовсім малі, батько помер від запалення легень. І вся турбота по догляду за дітьми лягла на плечі матері Олександри та старшої доньки Надії. Нелегко доводилося сироті: і в городі працювала, і в колгоспі, і не досипала, і не доїдала, і скривдити міг, хто хотів. Одного разу в страшному і голодному 1933 р. сусід, заманивши Надійку до себе додому, хотів її з'їсти. На її очах уже й ножі гострив. Врятувала мати, яка побігла до сусіда запитати, чи не бачив дитини. Пройшло злиденне дитинство, та і юність була не кращою. Коли Наді виповнилося 19 років, почалася Велика Вітчизняна війна. Бабуся у цей час уже працювала на ткацькій фабриці. Одного липневого дня 1942 року, коли вона працювала в нічну зміну, німці оточили фабрику і наказали всім працівникам вийти на вулицю, вишикуватися для відправки в Німеччину. Бабуся разом з усіма вийшла з цеху, але на вулиці почала відходити від гурту, зайшла за фабрику і почала втікати. Та пильним виявився поліцей Іван (сусід родини Ковальчуків). Він почав стріляти в темряву, направив собак і повернув втікачку. Без документів, харчів та одягу завантажили людей в машини і повезли до Коростишева. Там переписували новопривбулих людей і чомусь записали, що Надія народилася в селі Щеглівка.

Потім українських робітників посадили до вагонів. Бабуся розповідала, що вже перед від'їздом, німець, що порядкував у їхньому вагоні, зачитав вголос перші правила поведінки в дорозі і на місці: під час транспортування треба поводитися спокійно і чемно. Вікна і двері мають бути зачинені всю дорогу. На зупинках вагонів не покидати. З уваги на те, що йде війна, треба задовольнятися тим, що нам можуть дати.

*Надія Яківна Ковальчук, червень
1945 р.*

До цього ж вагону потрапила двоюрідна сестра бабусі – Надія та сусід Петро. Коли поїзд рушив, бабуся знову задумала втекти. Порушивши німецький наказ, вона відчинила вікно та хотіла вистрибнути з нього. Але вікно повністю не відкрилося і вона застрягла в ньому. Якби сусід Петро з хлопцями не втягнули дівчину знову у вагон, то німець мабуть би вбив за порушення інструкції.

Майже три роки, мов нескінченний конвеєр, тягнулися ешелони з невільникми з України до Німеччини, і їхнє становище, побут, умови праці були набагато гіршими, ніж, скажімо, голландців чи французів.

Прямо з ешелонів людей привозили до “дургангстаборів”, тобто пересильних пунктів. Тут “остарбайтери” відбували карантин, проводили дезінфекцію. Бабуся згадувала, що це був ряд одноповерхових бараків. Збоку стояли будки для вартових. Територія була загорожена колючим дротом. У кожній кімнаті спало по 80 жінок. Тут легально відбувався продаж привезених зі сходу робітників підприємцям, бауерам для експлуатації в економіці та використання в ролі домашньої прислуги. Люди ставали товаром, причому дуже дешевим. Робітник коштував як легке пальто, робітниця – як туфлі на дерев'яній підшві.

Відбирали людей, наче худобу: заглядали в зуби, мацали м'язи. Німці боялися вошей, і багатьох дівчат коротко підстригали. У бабусі Наді було дуже гарне і розкішне волосся тому німці хотіли зняти з неї скальп. Але німкеня, яка приїхала відбирати робітників у своє господарство, викупила її.

За прикладом рабовласників часів Римської імперії, німецькі “хазяї” ставилися до купленої робочої сили, як до неживих предметів, у кращому разі – як до робочої худоби, що перебуває в їхній цілковитій власності. Юридичний статус невільників був значно нижчим, аніж навіть рабів античного світу. Древній рабовласник виявляв певний інтерес до життя свого раба, замінити якого іншим було непросто. Фашистський рабовласник свого раба не цінував, бо знав, що рейх забезпечує безперервний приплив робочої сили з окупованих країн.

Ковальчук Надія працювала поблизу міста Шверін. У тамтешніх господарів було 20 корів, отож їй роботи вистачало. Разом із ними вдосвіта вставала до роботи в господарстві. Доїла корів, годувала курей, гусей, свиней, полола грядки, виконувала всю хатню роботу, рубала дрова, виконувала і чоловічу роботу, оскільки господар воював в Україні. Працювала по 14–16 годин на добу, без вихідних, відпусток та будь-якої охорони праці. За таку тяжку роботу німкеня не давала ні одягу, ні їжі. Бабуся босою ходила і влітку, і зимою. Їла, зазвичай, рідку баланду з однієї брукви. А коли йшла годувати собак, то господарка пильно дивилася, щоб Надя нічого не з'їла з їх миски.

Німці перевіряли бабуся і на чесність. Підкидали у подвір'я різні речі: годинник, стрічки. Вона нічого не брала і це врятувало їй життя. Того, хто щось наважувався взяти у господаря, зразу ж розстрілювали.

Життя “остарбайтерів” у неволі було жорстоко підпорядковане інструкціям, розробленими гестапо. Кожному вручалася “Пам'ятка” з правилами поведінки, що складалася із суцільних обмежень: пересування поза господарством суворо заборонялося, спілкування з місцевим населенням – також.

Жодного разу, за час перебування в неволі, бабуся не зустрічалася зі своєю двоюрідною сестрою Надією, яка працювала недалеко в сусідньому господарстві.

Для “східних робітників” німецькі власті запровадили тавро-знак “OST”. Цей знак вони зобов’язані були носити на правому боці грудей. Будь-якому німцю, який виявив “остарбайтера” без цього знака, ставилося в обов’язок доправити його в поліцію, де невольника “провчали”: били, саджали в тюрму. Німці сприймали дівчину чи хлопця зі знаком “OST” як своїх особистих ворогів, на яких можна відомститися за загиблих на східному фронті родичів (єдиний син бабусиної господарки загинув в Україні), показати своє презирство до переможених, відігратися за поразки в “Східному поході”.

Восени 1944 р. війська Червоної армії перенесли бойові дії на територію Німеччини, і це безпосередньо вплинуло на “східних робітників”: омріяні на каторзі звільнення з неволі

та повернення додому ставали дійсністю. Відповідно мінялося й ставлення німецьких господарів до невольників: якщо раніше ненависть домінувала над страхом, то тепер було навпаки.

Ковальчук Надія свідчила, що коли її господиня втікала, завантаживши своє добро на підводи, то в будинку потруїла всю їжу. Бабуся врешті хотіла наїстися, та побачила, що здохла собака, і більше нічого не зачепила. Усе, чим вона жила тепер, це молоко корови.

Та незабаром радісне передчуття волі затьмарила зустріч із визволителями. Бабуся згадує глумливе ставлення та негідну поведінку до “остарбайтерів” з боку визволителів – радянських військовослужбовців. Сотні тисяч учорашніх невольників стали, начебто, нічий: вони не належали рейху, якого вже не було, а батьківщина, в особі Червоної армії, їх не визнавала.

Якщо здорових чоловіків одразу ж мобілізували до армії, то більшість жінок (і бабуся в тому числі) відправили додому пішки. Довгою і тернистою була дорога додому. Надію тягнуло на батьківщину – хотіла дізнатися про долю самих дорогих на світі людей. Змучені серця, відправлених на чужину людей, переповнялися гордістю, радістю і вдячністю. Але відбувалося все зовсім не так, як сподівалася бабуся. На підвісному мосту через річку Одер, який бабуся називала дорогою смерті, крок у крок йшли додому наші військовополонені, остарбайтери. А радянські літаки бомбардували цю дорогу. Ковальчук Надія розповідала, що люди падали у воду попереду і позаду неї і нікому не можна було допомогти. Коли скинули чергову бомбу, то двоюрідна сестра бабусі Надія впала у темні води Одра. Так і загинула на чужій землі, не дійшовши додому. Людей гнали пішки. Голодні, стомлені, вони йшли без води і харчів. Багато хто падав від знесилення, але жалітися було марно. Конвоїри вважали, що охороняють зрадників батьківщини. Ночували в бараках, сараях, а то і під відкритим небом. І відносилися до них, як до людей, що провинилися перед країною. Але бабусі Надії повезло. Її лишили працювати санітаркою у радянському військовому госпіталі. Можливо, саме це і врятувало її від подальших переслідувань КДБ.

Госпіталь у Німеччині, 1945 р.

Повернувшись додому, Ковальчук Надія була щасливою. Залишилася живою її родина: мати, сестра і брат. А згодом вийшла заміж за сусіда, який повернувся з фронту. І прожила з ним 55 років.

Після повернення додому бабусю ще декілька разів поспіль викликали співробітники КДБ на розмови. Але компроментуючих її даних у спецслужб не було.

На честь 50-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Ковальчук Надія Яківна була нагороджена ювілейною медаллю.

Померла бабуся 4 жовтня 2001 року. Та роки не можуть стерти з нашої пам'яті того, що було впродовж її життя. Бо, на мою думку, пам'ятаючи минуле, ми будемо відповідальними за майбутнє.

Ганна Панасівна Красюк – в'язень концентраційного табору

Ганна Панасівна Красюк

Про роки перебування у фашистському полоні свідчить і Красюк Ганна Панасівна, яка народилася 15 червня 1924 року в селі Студеники Переяслав-Хмельницького району Київської області. Крім Ганни, у Красюка Опанаса Тимофійовича та Агафії Павлівни було ще троє дітей: Степан, Іван та Меланка. На початку війни старшого брата Степана призвали до армії, але довго воювати йому не довелося. Коли німецькі літаки бомбардували станцію Переяславську, то загорівся ешелон із паливом, який він охороняв. Так і згорів Степан заживо у тому ешелоні недалеко від дому. Пройти страшні випробування у німецькому полоні довелося і Ганні.

У травні 1942 року німці оточили село Студеники: хапали всіх без розбору, зокрема жінок з дітьми, неповнолітніх хлопчиків та дівчат, людей похилого віку – хто в чому був (ніякі життєві обставини до уваги не бралися). Позаганяли людей у вантажівки і відправили до станції Переяславської. Сюди звозили селян із навколишніх сіл і пересажували їх до потягу. Поїзд із “завербованими” стояв тут добу. Але людям не давали ні харчів, ні води. Усі спроби родичів передати їжу й

одяг суворо припинялися дорожньою поліцією, котра стріляла, жорстоко била людей кийками.

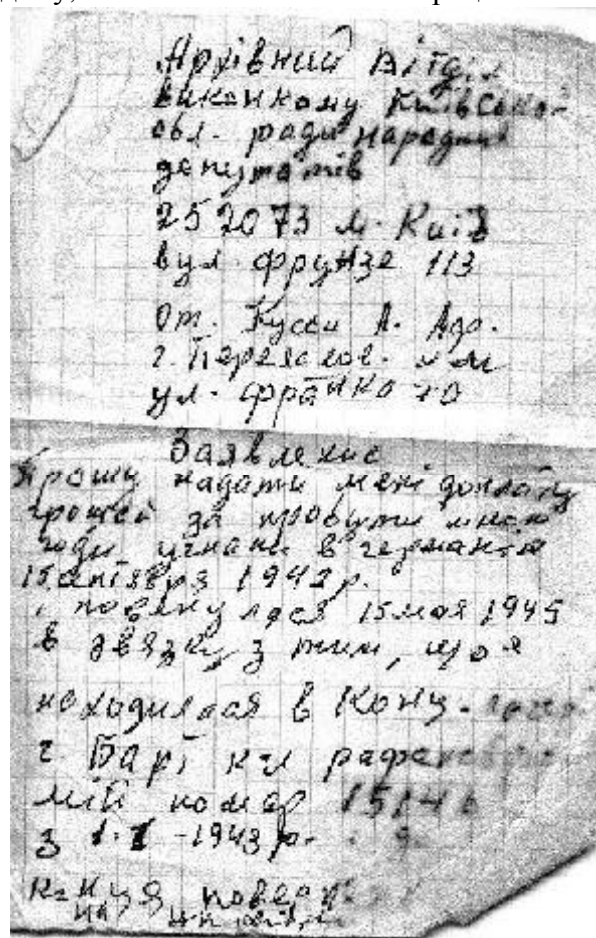
Через добу поїзд поїхав до Києва. У місті, за адресою Львівська, 24, розміщувався пересильний табір, обнесений колючим дротом. На його воротах була вивіска: “Штаб по набору робочей сили в Германию. Киев – Украина.” У дворі розміщувалися дві великі казарменні будівлі – одна для чоловіків, друга – для жінок. У середині було брудно, а в камерах лише де-не-де валялася солома і ганчірки, які й заміняли людям ліжка. Годували всіх один раз на день якоюсь баландою. Жертви облав, які перебували на цьому пункті, на стінах залишали малюнки, ім’я, прізвища, назви міст, сіл, звідки вони приїхали. Декілька днів перебувала Ганна Панасівна у таборі, доки не пройшла медогляд. Потім людей погнали на вокзал, посадили у вагони і під конвоєм озброєних солдат повезли до Німеччини.

Саме страшне почалося у цій далекій країні. Прямо з вагонів українців привезли на спеціальний ринок рабів, куди за дешевою робочою силою з’їжджалися бюргери. Ганну довго не купували, оскільки вона була невисокого зросту, худорлява, маленька та ще й хворобливого вигляду. Всі ці дні дівчині давали по 150 грамів хліба і баланду, зварену з качанів капусти. Людей, що хворіли, відпускали, адже хворі німцям були не потрібні. Через деякий час Ганну купив господар за 10 марок. У яку саме місцевість вона поїхала працювати через стільки років, бабуся не згадала. Але добре в її пам’яті викарбувалося відношення до неї бюргера. Поселив господар її у хліві й інакше, як українська свиня, не називав. Дівчина повинна була доїти корів, працювати на полі, прибирати в будинку. Але маленька Ганна з таким об’ємом роботи не могла справитися, і коли прийшли нові ешелони з “остарбайтерами”, господар вигнав її на вулицю.

Щоб заробити хоч якісь гроші і поїхати додому, Ганна Панасівна пішла працювати на пекарню: вночі допомагала випікати хліб, а вдень продавала пиріжки.

Саме тут вона і познайомилася із членами однієї підпільної організації, яка діяла на території Німеччини. Продаючи на вулицях тістечка, дівчина збирала різні розвідувальні дані і передавала їх зв’язковим. Важливою складовою діяльності підпільників був порятунок людей від вербування до рейху. Ретельно розроблялися та проводилися бойові операції. Арсенал методів був доволі широким – від агітаційно-пропагандистської роботи й до збройних нападів на “робочі колони”, вербувальні пункти, залізничні ешелони. Підпільники влаштували своїх людей на біржі праці, у медичні комісії, на заводи. Завдяки цьому вдавалося завчасно дізнатися про плани окупантів, а відтак – ужити ефективних контрзаходів.

Одного разу, завдяки зібраним Галиною даних, була зірвана телеграфно-телефонна станція. Гестапівці почали розслідування, у результаті чого діяльність підпільників було викрито. За підпільну діяльність, злочини проти рейху Ганну Панасівну відправили до концентраційного табору у місті Барт, де вона пере-

бувала з 1 січня 1943 року, про що особисто залишила запис.

Зразу ж у дівчини на руці фашисти поставили тавро. Жила вона тепер під номером № 15146. Порядок у таборі підтримувався за допомогою фізичних розправ. За спробу втечі або ж найменшу непокору передбачалися різні покарання.

Незважаючи на такі суворі правила, Ганна знову налагодила зв'язки із підпільниками. І знову їх діяльність була викрита. В'язню концтабору за номером №15146 винесли вирок – смертна кара і піддали неймовірним тортурам: палили розпеченим залізом ступні ніг, заганяли під нігті голки. А коли дівчина знепритомніла, викинули її на смітник з тілами мертвих людей. Та Ганна не померла (як на те сподівалися німці). Опритомнівши, вона вибралася з того пекла і у травні 1945 року повернулася додому.

Слухаючи розповіді про перебування в німецькому полоні бабусі Надії і Красюк Ганни Панасівни, я зрозумів, що це трагедія не однієї людини, а цілого покоління, якому історія приготувала драматичну, болючу назву заручників Другої світової війни. На мою думку, масова насильницька депортація населення на базі рабсько-кріпосницьких порядків була одним із найтяжчих злочинів воєнного періоду. Свідчення очевидців тих подій потрібно не тільки збирати для архівів, а створити Книгу Пам'яті і вписати в неї прізвища всіх остарбайтерів, в'язнів концтаборів з України для наступних поколінь. Кожна родина повинна знати і пам'ятати своїх рідних, сусідів, знайомих, які пережили роки війни. Я переконаний, що в народі, який пам'ятає своє минуле буде щасливе майбутнє.

Ганна Малюк (Чемерис) та Василь Миргородський – примусові працівники фабрики та заводу

Малюк (Чемерис) Ганна Іванівна народилася 13 червня 1924 року у селі Підварки, що на Переяславщині у сім'ї колгоспників Марфи та Івана. У сім'ї, крім Ганни, було ще двоє дітей – Василь 1922 року народження та Тетяна 1926 року. Ганна закінчила 3 класи і пішла працювати у місцевий колгосп. Невеличка, худорлява дівчинка працювала у полі нарівні із дорослими.

Де зустріла дівчину звістка про початок страшної війни, старенька бабуся вже не пам'ятає, але добре їй вкарбувалися в пам'ять події травня 1942 року, коли її, як і багатьох таких, 28 травня 1942 року у теплий весняний день забрали в Німеччину. Ганна Іванівна розповідає, що під час чергової облави німці вдерлися в хату і забрали її.

Ганна Іванівна Малюк (Чемерис),
1959 р.

“У Німеччині півроку працювала на господаря, який бив мене, як собаку, а потім відправив на фабрику м. Лейпгам. На фабриці працювала нарівні з чоловіками: тесала рубанком, клеїла угольники для виробництва літаків. Робила з ранку до ночі. Годували дуже погано. На добу давали по 50 грамів хліба, брукву та шпинат. Я швидко вивчила німецьку мову і після зміни таємно перелазила через колючий дріт, йшла до бауера і просила, щоб він дав якусь роботу, а за неї шматочок хліба. Під час однієї із таких вилазок мене упіймали, закрили в кімнаті і почали катувати, що аж шкіра лопала”. У цьому місті бабуся притихає, заливається слізьми і не може промовити бодай жодного слова. Лише з часом трохи заспокоюється і далі веде свою сумну розповідь.

“Звільнили нас союзні війська у 1945 році. Французи і поляки, які працювали на фабриці, поїхали до себе на батьківщину. Радянських чоловіків забрали далі служити в армію, а жінки, і я в тому числі, працювали ще півроку у м. Швибус. Тут я вже робила все по господарству: прибирала хліб, доглядала за худобою, копала грядки. І лише 1 січня 1946 року повернулася додому. Далі продовжувала працювати в колгоспі на тру-

додні. Адже в місто нас ніхто не відпускав. У 1947 році вийшла заміж. Згодом народила трьох синів: Івана, Анатолія і Петра...”

І знову старенька залилася слізьми. Бо вже померли її сини, а вона, переживши страшні лихоліття, і досі живе.

Архівна довідка Чемерис Ганни Іванівни 1924 р.н.
про її перебування на примусових роботах на фабриці
у м. Лейпгамі (Німеччина)

Защеміло моє серце від такої сповіді. І я запитав у Ганни Іванівни, чим я можу допомогти? На що вона відповіла, що молодість вже не повернути, дітей не підняти, але: “Пам’ятайте все те, що ми пережили і не допустіть повторення такого жаху”.

Однолітком Малюк Ганни Іванівни був Миргородський Василь Лукович, який народився 20 червня 1924 року у селі Скопці (сьогодні Веселинівка) Бариського району Київської області. Василь народився у селянській сім’ї Луки Івановича та Євгенії. У родині було ще три сини: Андрій 1914 року народження, Іван 1921 року, та Микола 1929 року.

У 1921 році Василь пішов до школи і закінчив сім класів у 1938 році. Після закінчення школи по-

їхав у місто Таганрог, де працював теслею на заводі. Там і застала його війна. Василь Лукович вирішив їхати додому. Тяжким був цей шлях. Два роки з 1941 р. по 1943 р. він добирався до рідного села. Але й тут на хлопця чекало розчарування. 30 травня 1943 року із села Скопці Василя забрали до Німеччини. По дорозі він намагався втекти. Лише за четвертим разом під посиленним конвоєм фашистам удалося відправити непокірного українця до Третього рейху.

Працював Василь Лукович у м. Валбруй на ливарному заводі теслею – збивав ящики під зброю, так як на заводі виготовляли зброю для Вермахту. Крім радянських людей, поряд працювало багато французів та італійців. Василь, як і інші робітники, голодували, і тому, не зважаючи на посилену охорону, після тяжкої зміни інколи таємно перелазив через забор і покидав територію заводу.

Ходив по домівках і просив хліба у німців і в українців, які працювали на них.

Повертаючись на завод після однієї із таких втеч, Василь натрапив на фашистського охоронця. Німець хотів відібрати хліб, який хлопець ніс своїм товаришам. Захищаючи крумку хліба, Василь ударив охоронця кулаком в обличчя. Німець перевернувся і впав у гору попелу. Отямившись, фашист побіг доповідати про зухвалий вчинок українця своєму керівництву. А Василь разом із товаришами сховали хліб і зробили вигляд, що нічого не сталося. Коли прийшов німецький офіцер, то почав допитувати свідків. Француз і італієць, росіянин і українець мовчали, не сказавши ні слова, хоча від їх поведінки залежало і їхнє майбутнє. І це врятувало Василю життя.

На мою думку, цей вчинок робітників – вияв справжньої дружби, найкращих людських якостей, які навіть перед загрозою смерті не видали свого товариша.

Архівна довідка з Державного архіву Київської області, якою засвідчується факт перебування Василя Луковича Миргородського на ливарному заводі м. Валбруя.

4 лютого 1945 року американські війська звільнили м. Валбруй від фашистів, а з ним і робітників заводу. Українців і росіян відправили на Урал для подальшої праці. Василь і тут працював на заводі. Тяжкі умови праці, голод, холод, фізичне виснаження змусили хлопця втікати на Україну. Повернувся Василь Лукович додому в 1947 році. Працював у колгоспі. Одружився з Галиною Іванівною і переїхав до села Дем'янівка Переяслав-Хмельницького району. І тут знайшлася робота у колгоспі імені Ілліча. Помер Миргородський Василь Лукович 24 квітня 2000-го року.

Протоколи допитів свідків та учасників ліквідаційних акцій як джерело періоду нацистської окупації України

Олексій Гончаренко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри загальної історії,
методології і методики навчання

Джерелознавчі студії в умовах сучасного наукового поступу є не лише важливими та актуальними, а й необхідними, оскільки невивченість багатьох проблем історії Другої світової війни та пов'язаної з нею окупації України, сприяє формуванню міфів і стереотипів, які в умовах поліетнічності українського суспільства є підґрунтям для взаємних, досить часто безпідставних звинувачень. Практичні заходи нацистських окупантів України стали предметом досліджень істориків радянської та сучасної доби. Проте, переважно з політико-ідеологічних міркувань, доволі значна частина інтерпретаційного доробку вітчизняної історіографії підпорядковувалася проголошеній радянським режимом офіційній, можна сказати помпезній історії війни. У полі зору істориків перебували переважно героїчні сторінки подій, що сприяло односторонньому їх трактуванню. Поза увагою істориків-професіоналів, що перебували в зоні прискіпливої уваги партійних ідеологів та функціонерів від науки, лишалася величезна кількість дійсно складних та неоднозначних проблем окупаційної історії України. Це зумовлювалось і недоступністю документальної бази досліджень.

Незважаючи на відсутність ідеологічного тиску та контролю з боку державних структур над сучасною історичною наукою, та очевидний прогрес у вивченні багатьох аспектів окупаційного режиму в Україні, лишається ряд проблем, зумовлених нестачею емпіричної бази досліджень. Передусім, це зауваження стосується вивчення проблем міжетнічних стосунків у добу окупації України. Використання доступних офіційних документів радянських органів влади в багатьох випадках не дозволяє навіть наблизитися до постановки наукових завдань та формулювання важливих проблем. Одна з причин цього полягає в суті “відкритих” документів. Їх автори, з властивою тотальною класовою ментальністю, бажанням перекласти помилки і прорахунки радянського режиму на “класових ворогів”, “розкуркулених і репресованих радянською владою”, “українських буржуазних націоналістів та оунівців”, спотворювали відомі їм події. Тому ці архівні матеріали, зокрема, донесення про ситуацію на окупованій території, нацистські репресії щодо цивільного населення, етноконфесійну ситуацію, розвиток руху Опору не відзначалися об'єктивністю і мають низький коефіцієнт корисної інформації. Відсутність використання повноцінних архівних матеріалів різного походження та фондоутворення сприяє появі тверджень щодо “високого рівня колаборації з нацистами в геноциді щодо євреїв” [1, с.3]. При цьому, не враховується дефініційна сутність складного феномена колаборації, його трансформаційна динаміка, а також те, що не всі форми колаборації мали відношення чи дотичні до політики Голокосту. Звучать і звинувачення українців у тотальній колаборації, заклики до національного покаяння [2, с.151]. Композиційне тло цих робіт безпредметне, неструктуроване і дифузне, а “сенсаційні висновки” сформульовані авторами, отримують незграбного провокаційного звучання. На основі цих висновків, навіть усупереч позиції авторів, з'являються теоретичні конструкції та спекуляції на кшталт того, що “українці є містичними антисемітами”, а євреї, у цілому, організували Голодомор 1932-1933 рр. Лише в останні роки опубліковано ряд документів радянських спецслужб, у яких висвітлюється ситуація в окупованій Україні 1941-1944 рр. [3] Ва-

жливою є також джерелознавча праця, присвячена проблемі Бабиного Яру, у якій використано широкий спектр документів спецслужб [4].

Оригінальні матеріали радянських спецслужб становлять один із архівних блоків, критичний аналіз яких дозволяє реконструювати певні сторони окупаційного режиму, найбільш з яких стосуються колаборації, геноциду щодо євреїв та реакції місцевого населення на ліквідаційні акції. Проте й сьогодні, з певних юридичних причин, частина документів продовжує лишатися недоступною. Один із цих блоків – матеріали кримінальних справ на колаборантів, яким в окремих випадках, всупереч бажанню, довелося брати участь у ліквідаційних акціях зі знищення євреїв.

Упорядник запропонованих документів, вважаючи, що україно-єврейські стосунки, за певними виключеннями, у цілому не можуть вважатись антагоністичними, вбачає за доцільне розглянути проблему не стільки в її динаміці, скільки на вершині її “розв’язання”, тобто в екстремальну добу, коли відбувалися тотальні ліквідаційні акції. Об’єктом дослідження є сутнісні характеристики періоду нацистської окупації України, предметом – реакція місцевого населення на події Голокосту. Концентрація хронологічних та географічних меж є виправданою, оскільки матеріали стосуються однієї події – розстрілу євреїв у с. Пятигори Тетіївського району Київської області, проведеного у грудні 1942 р. Застосовані архівні матеріали у своїй сукупності становлять складний комплекс матеріалів кримінальних справ на колишніх поліцаїв місцевої шуцманполіції, які брали участь у забезпеченні розстрілу євреїв. При цьому, використано матеріали протоколів допитів як поліцаїв, так і свідків, частину яких було врятовано безпосередньо на місці розстрілу.

Аналіз представлених документів, які вперше потрапляють до наукового обігу, дозволив сформулювати висновки та узагальнення:

1. Ініціатива проведення заходів геноциду євреїв України належала німецькій окупаційній адміністрації, зокрема, поліції безпеки та СД, жандармерії. Місцева шуцманполіція виконувала функції з технічного забезпечення ліквідаційних акцій, і, виконуючи накази, брала безпосередню участь у розстрілах [документи 1, 2, 3, 4].

2. Реакцію місцевого населення можна охарактеризувати умовною дефініцією “показовий нейтралітет”. Розуміючи неминучість застосування жорстоких покарань, місцеве населення не могло відкрито висловлювати своєї несхвальної позиції щодо подій, що відбувалися в окупованій Україні. Проте за будь-якої можливості, місцеве населення брало участь у допомозі жертвам окупантів. Специфіка ситуації призводила до таких форм допомоги як: повідомлення про можливий арешт, неправдиві свідчення при проведенні процедур ідентифікації заарештованих громадян, переховування євреїв-утікачів. Євреї не стали виключно безмовною жертвою окупантів. Домінуючою формою порятунку стали втечі. Виживало близько 50 % утікачів, проте зовнішня допомога була неодмінною умовою порятунку [документ 5, 6, 7].

3. Участь у порятунку людей взяла частина місцевих працівників шуцманполіції та службовців цивільної адміністрації Рейхскомісаріату “Україна”. Допомога надавалася переважно знайомим жінкам та дітям [документи 1, 7, 8, 9].

4. Нацистським окупантам не вдалося деструктурувати соціальні зв’язки, що існували в місцевому соціумі. Ліквідаційні акції відбувалися без активної підтримки місцевого населення.

Документ 1**Протокол судового засідання військового трибуналу Київського військового округу від 21 квітня 1959 р.**

[...] На вопросы прокурора подсудимый [Н]:

– Отец мой был раскулачен. Его семья имела 8 десятин земли, корову, пару лошадей, пару свиней, два дома, один из которых был построен для моего брата, хоть он еще не был женат.

– Мать меня действительно просила, чтобы я поступил в полицию. Она говорила, что если я поступлю в полицию, то нам возвратят дом, который был отобран во время раскулачивания отца. Может быть она и к старосте села ходила по этому вопросу. Просьбы матери, конечно, тоже повлияли на меня, и я поступил на службу в полицию.

– Я принимал участие в аресте гражданина [Н]. Это произошло так. 18-20 декабря 1942 года (я тогда был начальником Тележинской кустовой полиции) ко мне позвонил немецкий комендант и приказал арестовать жителя села Росшики [Н]. Я сказал полицейскому [Н], чтобы он арестовал [Н] и доставил его в село Пятигоры. Позже [Н] доложил мне что арестованного [Н] он сдал немцам.

– Расстрел граждан еврейской национальности в селе Пятигоры происходил следующим образом. В тот день когда я получил приказание арестовать гражданина [Н], мне было также приказано явиться с подчиненными мне полицейскими в село Пятигоры. Когда мы прибыли в это село, я увидел там Тетиевских и Таращанских полицейских. Я доложил немецкому коменданту о прибытии моей полиции и получил приказание разместиться на ночь недалеко от помещения полиции. Утром я получил через связного приказание привести своих полицейских к помещению полиции, что я и сделал.

Приблизительно в семь часов утра немцы построили нас возле помещения, в котором содержались граждане еврейской национальности, и из помещения стали выходить арестованные. Евреев построили в колонну, два полицейские стали впереди, остальные полицейские, в том числе и я, стали по бокам. Нам было приказано доставить арестованных к сараю Пятигорской МТС, которая была расположена метрах в восьмистах от села. Когда арестованные граждане были помещены в сарай, немец объявил нам о том, что сейчас будет произведен расстрел евреев.

Я подошел к сараю, а минут через пятнадцать ко мне подошел немец и приказал пойти к яме. Возле ямы я из своего нагана застрелил трех или четырех человек, мужчин. Возле ямы я находился минут пятнадцать, а остальное время был возле сарая.

– В сарае находилось человек 150-170 арестованных.

– Из тех, кто находился в сарае, я знал только гражданку [Н], как жительницу села Кашиперовки. Кто ее арестовал – я не знаю. Больше я никого не помню из знакомых.

[...]– В начале предварительного следствия я не показывал, что я лично расстрелял 9-10 человек во время массового расстрела граждан еврейской национальности. У меня в нагане было всего семь патронов.

[...] На вопрос прокурора подсудимого [Н]: [...]

– Яма у которой происходил расстрел граждан еврейской национальности, была большая – метров 50-60 длиной. Из сарая к яме арестованных выводили другие полицейские, а те, полицейские, что стояли у ямы, в том числе и я, стреляли в затылки арестованным. Возле ямы стояло 32-35 полицейских. Стреляли мы, пока не замерзли руки (был сильный мороз). Из сарая к яме водили по 15 человек арестованных.

[...]– Из тех арестованных, которые находились в сарае МТС, не все были расстреляны. В живых осталась гражданка [Н], одна девочка из села Горошково и дети, которые не являлись евреями.

– На территории МТС я находился до тех пор, пока не был окончен расстрел граждан еврейской национальности. Расстрел продолжался часа два.

[...] Свидетель [Н], 1909 г.р., жительница г. Киева, еврейка по национальности, подсудимого [Н] знаю, родственницей ему не являюсь, личных счетов с ним не имею.

Подсудимый [Н]: “Свидетельницу [Н] я не знаю”.

Свидетельница [Н] показала:

– При немцах я со своим мужем, матерью и детьми проживала в селе Слобода, Тетиевского района Киевской области. Однажды в окно я увидела полицейского и спросила: Кто это? Мне ответили, что это [Н]. Так я узнала подсудимого.

15²⁰ декабря 1942 года полицейские арестовали меня и мою мать и сказали, что нас посылают на работу. Мы были доставлены в Тетиевскую райполицию, а оттуда в село Пятигоры и поместили в какую-то хату большую.

В этой хате было много евреев – мужчин, женщин и детей. Здесь мы переночевали, а рано утром 16²⁰ декабря 1942 года полицейские повели арестованных к МТС. Там нас завели в большой сарай. Через полчаса полицейские стали выводить из сарая по два человека, мы слышали выстрелы и поняли, что нас привели на расстрел. Я стала просить полицейского [Н], с которым муж раньше работал на железной дороге, и полицейского [Н], которого знала с детства, чтобы они спасли мне жизнь. Моя мать тоже просила их попросить немцев, чтобы нас не стреляли. Полицейские увели мою мать из сарая, а мне приказали стать в сторону. Я посмотрела в щель сарая и увидела, как расстреливали мою мать возле ямы. В этот же день меня отправили в Тетиевскую райполицию, а после того, как муж мой нашел людей, согласившихся сказать, что я не еврейка, а украинка, меня выпустили.

На вопросы прокурора свидетельница [Н]:

– Когда я находилась среди арестованных в сарае, я видела, как [Н] вместе с другими полицейскими был в сарае и о чем-то разговаривали. Через некоторое время [Н] вышел из сарая. Я это помню очень хорошо.

– Я точно не знаю, сколько человек еврейского населения было расстреляно. В сарае находилось около 300 человек. [...]

– В полиции я содержалась недели две, пока удалось доказать, что я якобы украинка по национальности.

– Расстрел граждан еврейской национальности происходил 16²⁰ декабря 1942 года. Я это знаю точно, так как записала эту дату. Записала я эту дату потому, что в этот день была расстреляна моя мать и я хотела сообщить брату день смерти матери. [...]

Оригінал.

ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 63088. – Т. 6. – Арк. 1-75.

Документ 2

Протокол огляду місця злочину

3 березня 1959 р. с. Пятигоры

[...] 3 марта 1959 года [Н] был доставлен в село Пятигоры, где в присутствии поименованных выше понятых ему было предложено указать место, где содержались до расстрела граждане еврейской национальности, путь их конвоирования, место расстрела и рассказать об обстоятельствах расстрела. Обвиняемый [Н] привел выше названных лиц к теперешнему зданию Пятигорской начальной школы, [...] и рассказал о том, что примерно в декабре 1942 года в этом здании размещалась Пятигорская кустовая полиция и сельская

управа. [...] От указанного выше здания [Н] привел понятых и других поименованных лиц к кирпичному зданию, в котором в настоящее время размещаются классы Пятигорской средней школы и сказал, что в этом здании были размещены граждане еврейской национальности в количестве 150-200 человек, которые содержались в декабре 1942 года в помещении. [...] От этого дома [Н] повел понятых по дороге к зданию бывшей Пятигорской МТС, где ныне размещается филия Тетиевской ремонтно-технической станции. [...]

От этого места [Н] привел упомянутых выше лиц к канаве в 50 метров от места бывшего сарая, указал на могилу размером 12 метров х 6 метров и рассказал, что в этой могиле лежат трупы расстрелянных советских граждан еврейской национальности и, что имело место в декабре 1942 года. [Н] указал место, где в декабре 1942 года по распоряжению начальника Тетиевской жандармерии немца [Н] он стоял в полутора метрах от края вскрытой в то время ямы и лично из револьвера “Наган” расстрелял 3^х-4^х мужчин еврейской национальности в возрасте от 30 до 40 лет, их фамилии и место жительства до этого, он [Н] не знал. На расстрел этих людей он израсходовал 7 патронов в связи с тем, что 3^х граждан еврейской национальности он добивал вторыми выстрелами, когда они находясь в яме подавали признаки жизни. [...]

В настоящее время могила заросла травой, ограды и памятника не имеется.

[...] Туда же были доставлены из упомянутого сарая с территории бывшей Пятигорской МТС гражданка [Н], двое девочек в возрасте около 4^х лет и еще несколько человек, а всего около 8-и, принадлежность которых к еврейской национальности была сомнительной и немцы решали их судьбу. В результате этого по рассмотрению немца [Н] начальник Тетиевской районной полиции [Н] увел из здания сельуправы 2^х человек, доставленных оттуда из сарая и вместе с полицейским [Н] отвез на санях к месту упомянутого расстрела, и как говорил [Н], он их там расстрелял. Гражданка [Н], две девочки, девушка из с. Буденовка и еще две женщины (откуда он не знает) были кем-то из полицейских увезены из с. Пятигоры. [...]

Оригінал.

ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 63088. – Т. 1. – Арк. 251-257.

Документ 3

Протокол допиту звинуваченого

14 травня 1947 р.

[...] Ответ: Я давал следствию показания, что в расстреле советских граждан еврейской национальности в с. Пятигоры, осенью 1942 года, принимала участие вся пятигорская полиция. [...] Я не интересовался личностями полицейских принимавших участие в расстреле, т.к. при этом случае их было очень много.

Вопрос: Могло-ли быть, чтобы кто-либо из полицейских Пятигорского куста полиции не участвовал в расстреле, а был отпущен куда-либо на гулянье?

Ответ: Нет. Подобного случая не могла быть. Пятигорская полиция о готовившемся расстреле знала наперед за один-два дня до расстрела и там велись все приготовления, к расстрелу, о чем был уведомлен начальник куста полиции – [Н], начальник жандармерии и с этой целью все начальники кустов полиции вызывались на совещание в жандармерию.

Никто из полицейских по личным делам в дни подготовки к расстрелу и день расстрела никуда не мог быть отпущен т.к. для расстрела была вызвана в помощь полиция Ставищанского района и отпустить своих полицейских в эти дни никто не мог.

Оригінал

ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56724. – Арк. 64.

Документ 4

Протокол допиту звинуваченого

м. Київ, 6 квітня 1951 р.

[...] Будучи заступником начальника Кашиперовской кустовой поліції я дійсно учавствовав в расстреле советских граждан еврейской национальности в селе Пятигоры, Тетиевского района, Киевской области. Это было в 1942 году, шел уже снег.

В один день начальнику Кашиперовской кустовой поліції [Н] поступило распоряжение из Тетиевской жандармерии арестовать в Кашиперовке всех имеющих евреев и живыми или мертвыми доставить в Тетиев. Об этом распоряжении [Н] и мне сказал. Выполняя это распоряжение [Н] и я поехали на лошадях запряженных в сани арестовывать двух евреев, которые жили на окраине села Кашиперовка в доме, принадлежавшем или совхозу или сахарному заводу. Этим двух евреев мы арестовали и доставили в Кашиперовскую кустовую поліцію. Вместе с ними мы забрали также двух детей, только я не помню одной еврейки это были дети или каждая имела по ребенку. Фамилий этих двух евреек не помню.

Когда мы ездили их арестовывать, то в тоже время полицейский [Н] арестовал и доставил в кустовую поліцію еще одну еврейку по фамилии [Н]. В тот-же день мы арестованных евреев повезли в Тетиев.

Начальник Тетиевской жандармерии через одного немца по фамилии [Н], разговаривавшего по-русски объявил, что всех евреев нужно расстрелять, при этом он сказал, что каждый полицейский поочередно должны расстрелять несколько человек. Метрах в 100 от сарая находилась приготовленная яма. Начальник жандармерии распорядился оцепить сарай полицейскими и поставить в два ряда полицейских от сарая до к яме. Это его распоряжение было выполнено и после этого начался расстрел евреев. В сарай поочередно заходили три полицейские без оружия и оттуда выталкивали по одному, по два человека, при этом на ком была хорошая одежда, то раздевали.

Если кто сопротивлялся, то такого вели за руки, к яме и над ямой расстреливали, причем вели те полицейские, без оружия, которые заходили в сарай, а расстреливали другие полицейские тоже поочередно. Если один полицейский расстреливал над ямой евреев, то в этот момент другие полицейские не расстреливали, а находятся в оцеплении для предотвращения побегов. Первыми расстреляли по несколько человек немцы, а после них стали расстреливать полицейские.

Когда дошла моя очередь, то я подошел к сараю мне вытолкнули из сарая двух женщин, которых я сам лично отвел к яме, поставил их над ямой, отошел на пять шагов расстрелял их в затылок из винтовки. После этого я снова подошел к сараю, и снова мне вытолкнули полицейские из сарая двух женщин-евреек, которых я отвел к яме и таким же методом расстрелял, как и первых двух. После расстрела этих я третий раз подошел к сараю и мне оттуда вытолкнули еще одну женщину – еврейку, которую я отвел к яме и также расстрелял. Затем я отошел к сараю и стал в оцепление, а расстреливать евреев стали другие полицейские в порядке очередности. Обреченные на расстрел граждане еврейской национальности плакали и кричали неестественным голосом, как те, которые шли на расстрел, так и те, которые в сарае ожидали расстрела.

Большинство сопротивлялось граждан, а поэтому к ним применяли физическую силу, вели за руки или толкали в спину, а водили евреев у яме по одному пути между двух рядов полицейских, выстроенных от сарая к яме. Те женщины еврейки, которых я вел к яме на расстрел, тоже сопротивлялись, особенно две первые, а поэтому я подталкивал их рукой в спину. Если те кто сильно сопротивлялись, то стоявшие строем полицейские толкали такого к яме прикладами винтовок. Наряду с рядовыми полицейскими расстреливали евреев [Н] и [Н], а вообще все находившиеся там полицейские расстреливали по несколько человек

евреев, согласно приказания начальника жандармерии. Не было такого полицейского, который стоял бы только в оцеплении, ибо очередь расстреливать евреев подходила для всех.

Всего в этом расстреле участвовало человек 45, а расстреляно более 100 человек, и расстрел длился часа три или четыре. Когда был закончен расстрел, то мы – сотрудники Кашиперовской кустовой полиции – уехали домой, а яму с расстрелянными зарывали полицейские Пятигорской кустовой полиции. Арестованной [Н] удалось спастись от расстрела, но каким образом я не знаю. Также остались в живых те двое детей, которых мы забирали с [Н] вместе с арестованными их матерями в с. Кашиперовке [...].

Оригінал

ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 2789. – Т. 1. – Арк. 190-193.

Документ 5

Протокол допиту свідка

м. Київ, 3 жовтня 1951 р.

[...] В период немецкой оккупации я до декабря 1942 года проживал в селе Горошков Тетиевского района Киевской области, нигде не работал, а в декабре 1942 года в связи с арестом граждан еврейской национальности я скрывается из села. Скрывался в Винницкой области у знакомых, а затем ушел в партизанский отряд, именованный 2-я Сталинская бригада, где и находился до освобождения территории Украины от немцев.

Вопрос: А был ли кто арестован из числа граждан еврейской национальности в селе Горошков Тетиевского района?

Ответ: Да, в селе Горошкове были арестованы моя мать [Н], моя сестра [Н] и [Н]. Они были отведены в село Пятигоры Тетиевского района Киевской области, где мою мать и [Н] расстреляли, а сестре [Н] удалось спастись от расстрела – ее спас [Н] – комендант Денисовской кустовой полиции (впоследствии убит партизанами). Он сказал, что она украинка и ее прямо от ямы удалили там же в с. Пятигоры.

Вопрос: Вы расскажете об этом подробно?

Ответ: Это было так: В ноябре 1942 года 14 числа в село Горошков приехала группа полицейских человек шесть из Денисовской кустовой полиции – это я помню таких: комендант полиции [Н], полицейские [Н], а больше не помню кто. Я их всех знал в личность и по фамилии и видел как они приехали в село Горошков. Помню была суббота. Часть полицейских еще были на свадьбе у нашей соседки [Н]. На следующий день рано утром писарь сельуправы [Н] (осужден в 1944 году) предупредил моих родителей, чтобы скрылись, как он сказал, приехали за Вами. По его предупреждению мы разбежались. Отец [Н], брат [Н] и я побежали в одну сторону, а мать и сестра Александра побежали в другую сторону, сестра Соня забежала в один дом. Но в тот момент когда мы разбежались, полиция уже шла к нашему дому с целью ареста и заметив, что мы разбегаемся, открыли по нас огонь. Полицейским удалось настигнуть мою мать и сестру Александру. В результате они были арестованы, а мне, братке Валентину, отцу и сестре Соне удалось скрыться, но все же я видел отчетливо полицейских преследовавших нас, ибо находился от них на расстоянии не более 40 метров [...]. При аресте они избили мою мать, и в тот же день они мать и сестру увезли в с. Пятигоры, где мать и была расстреляна. Что касается [Н], то его арестовали так: он шел на базар в с. Пятигоры, а полицейские везли мою сестру и мать в с. Пятигоры. Он попросился подвезти его до села. Полицейские разрешили ему сесть на подводу, но по приезду в с. Пятигоры не пустили, ибо его знал [Н] как еврея и таким образом он был расстрелян. О том, как происходил расстрел, я не видел, потому что скрывается, но сестра Александра мне рассказывала, что расстреливали и полицейские и три немца во главе с начальником жандармерии [Н] и расстрел производился над ямой на территории Пятигорской

МТС. Сестра мне говорила, что расстреляно было более 100 человек граждан еврейской национальности.

Вопрос: А где находятся ваш отец, сестра Соня, сестра Александра и брат Валентин?

Ответ: Отец [Н] скрывался до июля 1943 года, а затем был обнаружен и арестован Тетиевской райполицией, отправлен был в г. Белую Церковь и там замучен. Брат [Н] находился со мной в партизанском отряде, а затем был мобилизован в Советскую Армию и погиб на фронте Отечественной войны в апреле 1945 года. Сестра [Н] проживает в с. Горошково Тетиевского района, сестра [Н] проживает в г. Городок Львовской области работает воспитательницей детсада [...].

Оригінал

ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 2789. – Т. 1. – Арк. 212-215.

Документ 6 Протокол допиту свідка

с. Пятигоры, 17 квітня 1951 р.

[...] *Вопрос:* Проживали ли вы на оккупированной территории?

Ответ: Да, я проживала на оккупированной территории в селе Пятигоры Тетиевского района Киевской области, причем до ноября 1942 года я жила открыто, а с ноября 1942 года, т.е. с того времени, как был произведен расстрел еврейского населения в селе Пятигоры, я стала скрываться и скрывалась до освобождения с. Пятигоры Советской Армией, ибо боялась, что меня тоже могли расстрелять как гражданку еврейской национальности.

Вопрос: А наблюдали ли вы, как производился расстрел еврейского населения в с. Пятигоры?

Ответ: Нет, не наблюдала я, как производился расстрел еврейского населения в селе Пятигоры, ибо я, когда узнала что арестовывают всех поголовно евреев, убежала с дочкой из села Пятигоры в село Александровку и там стала скрываться, а о расстреле еврейского населения я уже узнала на второй день после расстрела, мне сообщила в село Александровку одна женщина украинка [...].

Оригінал.

ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 39804. – Т. 2. – Арк. 180-182.

Документ 7 Протокол допиту свідка

с. Кашиперівка 15 квітня 1951 р.

[...] *Вопрос:* Где вы проживали и чем занимались в период немецкой оккупации?

Ответ: В период немецкой оккупации я проживал в селе Кашиперовке, работал ветфельдшером в сельхозобщине.

Вопрос: Скажите, вы брали на воспитание дочь расстрелянной еврейки в период оккупации?

Ответ: Да, в период немецкой оккупации я брал на воспитание дочь расстрелянной еврейки – это было в конце 1942 года. Этой девочке было тогда два с половиной года. Она и сейчас проживает у меня.

Вопрос: При каких обстоятельствах вы взяли дочь расстрелянной еврейки?

Ответ: Взять на воспитание дочь расстрелянной еврейки мне предложил начальник кустовой полиции [Н]. Я согласился, посоветовался с женой и взял одну девочку. Она нахо-

дилась в квартирі [Н]. А другу дівочку взяв сам [Н]. Це були діти двох сестер євреек – фамилии их точно не знаю, но говорили что [Н].

Вопрос: Известно ли вам, что эти две сестры были расстреляны?

Ответ: Да, мне известно, что эти две сестры-еврейки были расстреляны в селе Пятигоры Тетиевского района Киевской области. О том, что они расстреляны, мне говорил начальник полиции [Н], когда предлагал взять девочку на воспитание. Подробностей он мне не рассказывал, да я и сам не спрашивал, а он мне только сказал, что матери двух девочек расстреляны, а девочек расстреливать пожалели и привезли из села Пятигоры [...].

Оригінал.

ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 39804. – Т. 2. – Арк. 137-139.

Документ 8

Протокол допиту свідка

с. Пятигоры, 14 квітня 1947 р.

[...] *Вопрос:* Расскажите, что Вам известно об участии [Н] в расстреле советских граждан еврейской национальности?

Ответ: 16го ноября 1942 г. все советские граждане еврейской национальности, всего Тетиевского района, полицией были забраны и свезены в с. Пятигоры. Я также была забрана из дому, вместе с дочерью 6^{ми} лет, полицейским [Н] (последний убит партизанами).

Нас всех, всего 175 человек, посадили в один дом, ранее принадлежавший гражданину [Н] (последний был расстрелян в 1941 году полицией как еврей по национальности).

Нас всех предупредили, что мы будем направлены на работу, однако все окна и двери дома забили, вокруг которого наставили полицейских, в числе которых был [Н].

Я хорошо видела полицейского [Н] через окно, который охранял нас и ходил вдоль дома в полицейской форме, вооруженный винтовкой.

На второй день, в 6 часов утра нас всех выстроили из дому и под усиленной охраной полиции и жандармерии повели на территорию Пятигорской МТС, где нас посадили в сарай.

В числе охранявших нас полицейских был и полицейский [Н], который шел с правой стороны колонны, недалеко от меня.

Я шла вместе со своей подругой [Н] (она расстреляна) и мы показывали [Н] знаками, чтобы он сам нас двоих расстрелял, но последний шел опустя голову и на нас не смотрел.

На территории МТС нас посадили в сарай, приказали нам раздеться и стали партиями выводить нас, полуголых на расстрел в 50 метрах от сарая.

Кто именно расстреливал, я не видела т.к. находилась в сарае, но безусловно полицейский [Н] принимал участие в расстреле, т.к. я знаю, что согласно приказа коменданта полиции [Н] (последний осужден на 25 лет) каждый полицейский должен был расстрелять не менее 5 человек.

Я лично, подойдя к двери сарая, по приказу полицейского и коменданта жандарма [Н] и его помощника – [Н], стала раздеваться и слышала споры полицейских, кому из них по очереди придется расстреливать. Безусловно, все полицейские принимали участие в расстреле поочередно.

Вопрос: Каким образом Вы спаслись от расстрела?

Ответ: Когда я раздевалась возле двери сарая, моя дочь стала кричать [Н], что она не еврейка и не умеет говорить на еврейском.

[Н] спросил у моей дочери, кто она, на что последняя указала, что я ее мать.

Я уже на вопросы [Н] ответила, что мой отец – украинец, а мать еврейка, после чего [Н] приказал увести меня в сельуправу на допрос.

В сельуправе за меня поручился [Н], и, таким образом я была спасена.

Вопрос: Когда Вас выводили из сарая на допрос в сельуправу, Вы видели, кто именно из полицейских расстреливал людей?

Ответ: Я была настолько испугана, что мне не приходилось заниматься наблюдением.

Вопрос: Кто еще из полицейских, кроме [Н], принимал участие в расстреле советских граждан еврейской национальности в ноябре месяце 1942 г.?

Ответ: Участие принимали все полицейские Пятигорского куста полиции, в том числе [Н] – полицай села Черепина, [Н] – из села Черепина (но точно не знаю), [Н] – также, кажется из села Черепина и другие.

Указанных полицейских я не видела в момент нашего ареста, но я знала, что в этом участие они все принимали.

Вопрос: Что еще желаете дополнить к своим показаниям?

Ответ: Я знаю, что в августе месяце 1941 года полицией был произведен расстрел всех мужчин еврейской национальности, и из числа были оставлены только некоторые специалисты, которые были расстреляны уже в ноябре 1942 года.

Кто принимал участие в расстреле советских граждан в августе 1941 года я не знаю, но помню, что в то время полицейскими служили [Н] – все они жители села Пятигоры [...].

Оригінал

ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56724. – Арк. 55-57.

Документ 9

Протокол допиту свідка

м. Умань, 27 жовтня 1951 р.

[...] Да, я проживала в оккупированном немцами селе Пятигоры Тетиевского района Киевской области, работала на полевых работах в хозяйстве бывшего совхоза в с. Пятигоры, а 25 ноября 1943 года ушла в партизанский отряд имени “Искра”.

[...] Там в сельуправе начальник жандармерии [Н] лично проверял, действительно ли мой отец русский. Мне в этом помогла писарь сельуправы села Пятигоры [Н], которая подговорила еще одного человека сказать, что отец у меня был русский, и таким образом мне удалось спастись. Я была отпущена домой. А на самом деле у меня был только муж русский, а отец еврей. Удалось также спастись от расстрела [Н] и девушке из с. Горошково [Н], но каким образом ей удалось спастись от расстрела я точно не знаю.

Оригінал.

ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 2789. – Т. 2. – Арк. 120-122.

Документ 10

Протокол допиту свідка

[...] Я хорошо помню, что меня и мою мать [Н] арестовали утром 15 декабря 1942 года, в нашем доме в селе Слобода Тетиевского района. [...] Всего в этом доме было помещено около 300 человек граждан еврейской национальности. [...] Других полицейских, которые нас конвоировали, а их было примерно 50 человек, я не помню. [...]

Тогда я находясь еще в сарае стала просить полицейских [Н] (с ним в 20-25 гг. я проживала в одном дворе в селе Дзвиняче Тетиевского района) и [Н] (его я знала как жителя с. Снегуровки Тетиевского района с 1927 года), чтобы они сказали немцам, о то, что я будто

бы украинка для того, чтобы меня не расстреляли. Одному немцу, находящемуся в сарае, его фамилии и имени я не знаю, вначале [Н], а потом [Н] сказали, что я будто бы украинка, и привезена в Пятигоры ошибочно. Одновременно и моя мать тех же полицейских стала просить, чтобы и о ней они сказали тоже самое, что и обо мне. Что на это сказали полицейские моей матери я не помню. Какой-то полицейский мою мать увел из сарая, а мне немец сказал отойти от дверей в сторону, я отошла к стене, противоположную от входа и стала через щель смотреть на улицу и увидела, как мою мать подвели к яме, она села на край ямы, после чего полицейский [Н] убил ее.

[...] Среди расстрелянных было человек 15 мужчин, около 20 человек детей разного возраста, а остальные женщины, среди которых были и беременные.

[...] Жандармерия приказала привести двух свидетелей, а также собрать подписи от других жителей села. Муж это сделал, он собрал подписи, а кроме этого привел двух старушек из с. Дзвиняче [...].

Оригінал.

ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 63088. – Т. 2. – Арк. 140-163.

Примітки

У наведеному документальному матеріалі автором було збережено орфографію та стилістику текстів використаних документів. Прізвища, що в них фігурують не наводяться зі зрозумілих причин. Замість них в тексті подається позначка [Н]. Пропущені місця в документах позначено трьома крапками у квадратних дужках [...].

Література

1. Подольський А. Проблема колаборації в добу Голокосту на теренах України та Латвії: Спроба компаративного підходу // Голокост і сучасність. - №5. – 2003. – С. 2-4.
2. Ляховицький Ю. М. «Черная книга» Холокауста и агония еврейского Галута» // Пам'ятати заради життя: Матеріали “круглого столу” з приводу 40-річчя загибелі членів Євр. антифашист. ком. (Київ, серп. 1992 р.) / Упоряд.: Н. Ф. Горовська, Ю. І. Шаповал. – К.: 1993.
3. Київ у дні нацистської навали. (За документами радянських спецслужб) / Упор. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. – Київ-Львів, – 2004. – 526 с.
4. Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. / Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра и др. – К.: Внешторгиздат, 2004. – Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий / сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович; редсовет: Д.Табачник (председатель) и др.; вступ. статьи С. Глузман, Ж. Ковба, В. Нахманович. – 2004. – 597 с.

Частина друга

Сторінки пам'яті та шани

Виставка до Дня Перемоги в нашому університеті

Сергій Зражевський,
студент історичного факультету,
волонтер, член ради музею освіти та історії університету

*На виставці до 60-ти років Великої Перемоги
“Не думай, що війна була давно, забудеш –
стане знову на порозі” у Переяслав-Хмельницькому
ДНУ імені Григорія Сковороди.
Андрій Будугай (зліва), Сергій Зражевський,
Світлана Чернецька 4 травня 2005 р.
Фото Марії Бузи*

Ось уже 60 років віддаляє нас від тієї переможної весни 1945 року, яка назавжди покінчила зі свавіллям німецько-фашистських агресорів. З того часу в душі кожної свідомої людини весна асоціюється зі світлим святом Дня Перемоги, що знаменує собою перемогу добра над злом, світла над темрявою.

Саме з нагоди святкування Дня Перемоги 4 травня в нашому ВНЗ відбулося відкриття виставки-експозиції під назвою: “Не думай, що війна була давно, забудеш – стане знову на порозі”. Її організаторами стали співробітники відділу гуманітарних та міжнародних зв'язків університету.

Особливістю цієї виставки було те, що вона складалася з двох сюжетних ліній. Перша лінія мала назву “У граніті, у бронзі, в серцях” і була представлена експозицією фото-

графій пам'ятників і обелісків, які знаходяться в місті Переяславі-Хмельницькому та районі. Ці фотографії уособлювали увіковічення героїчного подвигу воїнів, які в роки Великої Вітчизняної війни, не вагаючись, стали на захист рідної землі від німецько-фашистських загарбників. Друга сюжетна лінія називалася “Вони не здійснили героїчних подвигів, вони виконували свій обов'язок”. У цій лінії виставки були представлені бойові нагороди, фотографії воєнних років, спогади очевидців, листи, сімейні реліквії, особисті речі воїнів тієї страшної війни, у збиранні яких організаторам значно допомогли викладачі, співробітники та студенти університету.

Цікаві документальні матеріали зі своїх сімейних архівів люб'язно надали такі люди нашого університету: директор наукової бібліотеки Ольга Іванівна Шкира, начальник відділу кадрів і маркетингу Лідія Михайлівна Кириченко, завідувача відділом гуманітарних та міжнародних зв'язків Лідія Павлівна Руденко, доцент кафедри української мови та методики навчання Тамара Іванівна Товкайло, доцент кафедри географії та методики навчання природничих дисциплін Ніна Леонтіївна Хмельницька, доцент кафедри спортивних дисциплін, ігор та туризму Валентина Іванівна Лізнєва, старший викладач кафедри літератури та методики навчання Ольга Дмитрівна Будугай, викладач кафедри теорії та методики навчання іноземних мов, заступник декана з виховної роботи факультету іноземних мов Марія

Іванівна Томишинець, інспектор відділу гуманітарних та міжнародних зв'язків, студентка 4 курсу факультету педагогіки і психології Ольга Олександрівна Метелиця.

Були представлені в експозиції особисті речі, фотографії та бойові нагороди ветеранів війни, котрі працювали в нашому ВНЗ – Петра Федоровича Бугайова та Андрія Петровича Карпенка, а також Михайла Петровича Толочка, який і нині викладає в нас історію середніх віків.

На виставці експонувалися й художні книги про Велику Вітчизняну війну, які зі своєї домашньої бібліотеки люб'язно надала Лідія Павлівна Руденко. А справжньою окрасою експозиції стала ікона Богоматері – Оранти, майстерно вишита доцентом кафедри педагогіки і методики початкового навчання Лідією Іванівною Ляшко. Зазначимо, що ця ікона розміром з людський ріст, і вона експонувалася на виставці робіт митців нашого університету в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику. Образ Богоматері був символом усіх жінок, на плечі яких ліг тягар нелюдських випробувань тієї самої страшної в історії людства війни.

Розповідь Світлани Юріївни Чернецької, головного організатора виставки та її екскурсовода, супроводжувалася мелодіями воєнних років, що надавало виставці ще більшого колориту й неповторності. Говорячи про експозицію виставки, Світлана Юріївна зокрема зазначила: “Героїчне не потрібно шукати далеко. Воно завжди поруч з нами. Його просто необхідно побачити. І ми, готуючи цю виставку, спробували зробити все можливе, щоб якнайдовше зберегти світлу й прекрасну пам'ять про тих людей, які піднялися на захист своєї Батьківщини в ті страшні й відповідальні роки”.

Значного емоційного забарвлення виставці надав і ключ журавлів, який був зв'язаний із звичайних хустинок і підвішений до стелі, символізуючи душі загиблих воїнів, що ще й досі линуть до рідних домівок.

Протягом трьох днів роботи виставки її відвідало багато викладачів, студентів та співробітників університету, яким не байдуже героїчне минуле рідного краю.

6 травня відбулося закриття виставки, але враження й спогади про неї ще довго не полишатимуть серця тих, кому пощастило стати її відвідувачами. А для організаторів виставки найкращим подарунком стала книга відгуків, у якій усі бажаючі мали нагоду поділитися своїми враженнями від побаченого й почутого на ній. Наприклад, студенти історичного факультету нашого університету, перебуваючи під враженням від виставки, із впевненістю сказали: “В українського народу буде прекрасне майбутнє, оскільки він не забуває трагічних сторінок своєї історії, постійно пам'ятає про них і зробить усе можливе для того, щоб не допустити їх повторення!”

(Матеріал надрукований у газеті ПХДПУ імені Григорія Сковороди “Педагогічні обрії”. – №31).

Пам'яті Великої Перемоги

Світлана Чернецька,
спеціаліст відділу гуманітарних та міжнародних зв'язків

Пропонована розповідь побудована на матеріалах виставки “Не думай, що війна була давно, забудеш – стане знову на порозі”, присвяченої 60-й річниці Перемоги і проведеної в стінах Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди.

Петро Єгорович Карзанов

В історії українського народу, як і всього людства, однією з найвагоміших і найтрагічніших сторінок була Друга світова війна, що забрала життя майже 60 млн. людей, лишила тисячі спалених міст і сіл, сотні тисяч нещасних калік, обездолених сиріт, удів, море крові і сліз.

Мабуть не помилюся, коли скажу, що в усіх закладах і установах України на різних рівнях з особливою відповідальністю велася підготовка до ювілейної дати – 60-ої річниці закінчення найстрашнішої війни людства, тому що цей день – один із останніх ювілеїв, коли своєю увагою, низкою заходів ми ще змогли віддячити живим ветеранам, безпосереднім учасникам війни, та тим людям, котрі пережили всі лиха німецької окупації, концтаборів.

Героїчна боротьба із фашизмом відображена в десятках тисяч творів письменників, художників, закарбована в різноманітних формах народної творчості. Та, напевно, найбільшу пам'ять про героїчну боротьбу з фашизмом зберігають експо-

нати музеїв. Свій внесок у цю велику справу зробив і музей освіти та історії університету, що працює в нашому ВНЗ. Зробимо підсумок ряду заходів, приурочених до святкування знаменної дати.

1. 7-11 травня 2005 року в приміщенні читального залу наукової бібліотеки університету працювала виставка “Не думай, що війна була давно, забудеш – стане знову на порозі”, експозиція якої складалася із 3-х частин: “Ветерани Другої світової війни – працівники нашого ВНЗ”, “У граніті, у бронзі, у серцях (пам'ятники війни на Переяславщині)”, “Вони не звершили героїчних подвигів. Вони виконували свій обов'язок (людські долі у вирі війни)”.

2. До трагічної дати 22 червня в залі музею університету працювала виставка “Wen beweint die Glocke? – За ким тужить дзвін?”. Її мали можливість оглянути не тільки студенти, викладачі та співробітники нашого ВНЗ, але й гість із Німеччини – Карл-Хайнц Ульріх.

3. До днів визволення Києва 2-5 листопада 2005 року експонувалася тримовна німецько-українська виставка “Zwangsarbeit – Примусова праця”, підготовлена молодіжною міжнародною організацією “Aktion Sühnezeichen Friedensdienste” – “Акція спокути – служба миру” в Україні.

4. В університетській газеті “Педагогічні обрії” відкрита рубрика “Пам'яті Великої Перемоги”, де публікуються матеріали, присвячені Другій світовій війні, у тому числі й із виставок, підготовлених і проведених музеєм.

5. Проведені зустрічі ветеранів Другої світової війни зі студентами ряду факультетів: економічного, філологічного, педагогіки і психології та інших.

6. Участь у Міжнародному конгресі “Через 60 років” у місті Кельні.

Проведення в університеті виставок та інших згаданих заходів стало дієвим засобом патріотичного виховання студентів. Сучасна молодь повинна знати й пам'ятати про страждання, які лягли на плечі близьких їм людей, про ціну виживання в нелюдських умовах, жертви і втрати, про ціну здобутого щастя, можливість сьогодні просто жити, радіти миру, сонцю, небу, квітам...

Наводимо приклади кількох сторінок із воєнної біографії членів сімей працівників нашого університету.

Петро Єгорович Карзанов

Світлана Чернецька

Так сталося, що мій дідусь по татовій лінії Петро Єгорович Карзанов жив дуже далеко від нас, у Чуваській автономній республіці, тому я його бачила дуже рідко. З дитинства знала, що він воював на війні, мав багато нагород. І все. Готуючись до виставки “Не думай, що війна була давно...”, я написала листа до своєї тітки, яка живе в тому ж селі, де жив мій дідусь. Я попрохала прислати документи дідуся, які б розповіли про його бойовий шлях. Вона написала у відповіді цілком слухні слова: “Дома поискала, кроме военного билета ничего нет, вот, что могла узнать, то и написала. Сами виноваты, пока он был жив, всё надо было у него расспросить. Сейчас вот локоть близок, да не укусишь”.

Із сухих записів у військовому квитку, та з того, що вдалося з’ясувати у військоматі, ми дізналися, що призивався дідусь до лав Радянської армії ще до німецької окупації 10 вересня 1939 року. Служив шофером з 11 листопада 1939 року по серпень 1941 року в 203-му артилерійському полку. З серпня 1941 року по березень 1944 року був у полоні. Мав дві втечі. Перший раз упіймали, друга спроба була вдалою. Після втечі повернувся до лав Радянської Армії, а 4 квітня 1945 року прийняв присягу в повітряно-десантній дивізії. З березня 1944 року по січень 1946 року служив у складі 24-ї повітряно-десантної бригади спочатку замісником командира, а потім командиром стрілецького відділення. Звільнений у запас у травні 1946 року.

Що стоїть за цими рядками “з серпня 1941 по березень 1944 років був у полоні, мав дві втечі” – ніхто не знає, а за ними ж доля людська. Де, як потрапив у полон, у яких концтаборах перебував, яких знущань зазнав, як вдалося втекти?... На жаль, ми про все це вже не дізнаємося...

(Матеріал надрукований в газеті ПХДПУ імені Григорія Сковороди “Педагогічні обрії”. – №35).

Іван Іванович Задорожний

Світлана Чернецька

Другий мій дідусь (з маминого боку), Іван Іванович Задорожний, жив у нашому селі Пологи Охтирського району Сумської області, ми бачилися з ним щодня. Кожного весняного ранку 9 травня ми вітали його зі святом Перемоги. На жаль, дідусь не любив розповідати про війну. Лише говорив, що війна – це дуже страшно, і щоб ми ніколи цього не пережили. Фільми про війну він не дивився, пояснюючи це тим, що все, що в них показують – це неправда. За словами дідуся, єдиний фільм, знятий за радянських часів, який реально відображав війну, був фільм “Кривавий сніг”.

Іван Іванович був учасником Сталінградської битви, за що Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1943 року мав бойову нагороду “За оборону Сталінграда”. Брав

Іван Іванович Задорожний

участь у форсуванні Дніпра, де був поранений, про що є довідка, датована четвертим листопада 1943 року. У ній зазначається такий діагноз: “мінометне поранення лівої гомілки”. Після одужання повернувся до своєї частини. 16 липня 1944 року – знову поранення, але вже в обидві ноги. Після одужання був комісований.

І знову сухі рядки документів “Свідоцтва про хворобу №797”: “В костной ткани надколенника металлический осколок 1 на 0,6 см... На основании ст. 11-в и 49 гр.2 “Расписание болезней” приказ НКО СССР 1942 р. №336 признан: негодным к военной службе с исключением с учёта. Заболевание связано с прохождением военной службы – ранен в боях на фронте при защите СССР”.

28 жовтня 1944 року Президією Верховної Ради СРСР був нагороджений ще однією бойовою нагородою – медаллю “За відвагу”. Далі знову цитуємо скупі рядки червоноармійської книжки:

1. Фамилия – Задорожный.
2. Имя, отчество – Иван Иванович.
3. Звание и должность – старший сержант.
4. Наименование части – 556 с.п.169 с.Д.
5. Наименование подразделения – штаб полка.
6. Присягу принял – сентябрь 1940 год”.

Книжка червоноармійця

Евакуйований у госпіталь у зв'язку з пораненням, де лікувався з липня 1944 року по лютий 1945. Звільнений у зв'язку з пораненням 19 лютого 1945 року. Де, в якому місті, при яких обставинах був поранений, що пережив він за ці роки, ми, на жаль, теж мало знаємо і вже не дізнаємося. Тому звертаюсь до всіх читачів, а особливо до студентів: задумайтесь над тим, чи все ви знаєте про долю своїх рідних, які пережили ті тяжкі часи? І, якщо ще є час, і ваші дідуся, бабусі, чи можливо дідусь, що живе по сусідству, може щось розповісти, поговоріть з ними, поцікавтесь їхньою долею, запишіть ці спогади. Адже це так важливо – знати свою історію, бо історія – це і є долі людей, які живуть поруч з нами.

Щоб не було пізно...

(Матеріал надрукований у газеті ПХДПУ імені Григорія Сковороди “Педагогічні обрії”. – №35).

Петро Федорович Бугайов

Світлана Чернецька

Петро Федорович
Бугайов

Петро Федорович
Бугайов з товаришами по
військовій службі

Петро Федорович народився 23 вересня 1920 року в селі Єрківці Переяславського району в сім'ї колгоспників. У 1934 році закінчив Єрківцевську 7-річну школу, працював у колгоспі на різних роботах.

З 1936 року працював у Києві на заводі по виготовленню терезів імені Дзержинського. Під час роботи на заводі закінчив вечірні курси водіїв. У 1939 році призваний на службу до лав Радянської Армії. Маючи гарний почерк та неповну середню освіту, служив при штабі писарем.

Війну Петро Федорович зустрів у м. Петергоф Ленінградської області. З перших днів війни був направлений на Ленінградський фронт у 385-й відділ автотранспортного батальйону. У вересні 1941 року переведений водієм у 10-й відділ автотранспортного полку на Сталінградський фронт. На кузов машини, водієм якої він був, прилаштували крупнокаліберний кулемет для знищення ворожих літаків. Під Сталінградом у грудні 1942 року був поранений.

Після лікування в польовому госпіталі у квітні 1943 року Петра Федоровича направили на навчання в 2-ге Ульянівське танкове училище на прискорений курс. Після закінчення училища “на відмінно” йому присвоєно звання “технік-лейтенант”. Направили до Москви в резерв головного командування замісником командира батареї танкової частини.

З листопада 1944 по травень 1945 року воював в складі 1892 самохідного артилерійського полку 1-го Білоруського фронту під командуванням маршала Георгія Жукова. У складі цього полку Петро Федорович пройшов до Берліна. Перемогу зустрів на річці Ельбі. Після війни в складі радянських військ служив у Німеччині до 1946 року.

З армії Петро Бугайов був звільнений у званні старший лейтенант технічної служби, повернувся до рідного міста, працював 40 років в АТП на різних посадах.

Після виходу на пенсію в 1986 році, з перших днів відкриття в нашому місті філіалу Київського педінституту імені Горького, 5 років працював сторожем у нашому ВНЗ.

Особисті документи Петра Федоровича Бугайова воєнного часу

(Матеріал надрукований у газеті ПХДПУ імені Григорія Сковороди “Педагогічні обрії”. – №33).

Леон Кехельман і сім'я Сорок

Світлана Чернецька

Ніна Панасівна Корзун
(Сорока)

Стислу розповідь про події війни і сім'ю Тамари Іванівни Товкайло, доцента кафедри теорії та методики навчання української мови, розпочну із цитування документа з її родинного архіву:

“Фонд “Пам'ять жертв фашизму в Україні”

Розпорядження від 24 травня 2004 року

Враховуючи громадський подвиг під час рятування євреїв від розстрілів у роки фашистської окупації України та на підставі відповідних документів присвоєно звання “Праведник України”

Мамі: Ніні Панасівні Корзун (Сорока)

Дідусю: Панасу Юхимовичу Сороці (посмертно)

Бабусі: Ганні Герасимівні Сороці (посмертно)”

У період окупації Волинської області німецькими загарбниками бабуся Тамари Іванівни, котрій у той час було усього 27 років, а на руках якої було троє дітей, ризикуючи своїм життям, та ставлячи під загрозу життя всіх членів сім'ї, врятувала маленького єврейського хлопчика Леона Кехельмана.

Хлопчика переховували в скирті соломи, що стояла на городі. Це було ризиковано удвічі, тому що в будинку, де мешкала до війни родина, поселилися німці, а сама сім'я проживала в сараї. Щовечора мама Тамари Іванівни, котрій у той час виповнилося лише 8 років, носила їжу хлопчині і спускала її мотузкою на дно скирти.

Цілий місяць родина в таких складних умовах переховувала єврейську дитину. Згодом їй вдалося зв'язатися з партизанами і передати хлопчика до партизанського загону. Партизани, у свою чергу, змогли доправити Леона до Польщі, де польським рухом опору його переправили до Америки.

Після війни, коли цей хлопчик виріс, він розшукав людей, котрі врятували йому життя. Але батьки Тамари Іванівни боялися підтримувати з ним зв'язки в період радянської влади, тому що це знову ж таки було дуже небезпечно. Діти на той час навчалися в університетах, а радянські партійні органи дуже уважно і з недовірою дивилися на тих людей, у кого були знайомі з капіталістичних країн.

Але все-таки справедливість рано чи пізно перемагає. Коли Україна стала незалежною державою, за клопотанням урятованої людини Стенлі (Леона) Кехельмана сім'я була вшанована. На жаль, Панас Юхимович та Ганна Герасимівна отримали звання “Праведник України” посмертно.

Леонтій Андрійович Хмельницький

Світлана Чернецька

*Андрій Леонтійович
Хмельницький, 1941 р.*

Народився 1 червня 1913 року в с. Пристроми Переяслав-Хмельницького району Київської області в сім'ї селянина. Після закінчення Бориспільського агрономічного технікуму в 1932 році працював агрономом у Березанській МТС аж до призиву в ряди Червоної Армії. З 1936 по 1938 рік служив у танковому батальйоні: спочатку курсантом, потім командиром танку. Остання посада перед війною – замісник начальника відділення.

У червні 1941 року був направлений на службу в діючі частини Червоної Армії при штабі 31-ї Армії Західного фронту на посаду начальника відділу, а з листопада 1942 року по серпень 1945 року служив у 336-й стрілецькій дивізії, яка входила до складу Західного фронту, потім воював у складі Центрального, Брянського фронтів, на Першому та Четвертому Українських фронтах. Брав участь у визволенні Польщі, Німеччини, Чехословаччини. У 1945-1946 роках працював у Казанському військовому окрузі, а в 1946-1947 роках – у місті Богуславі в органах НКВД.

У боях з німецькими військами був один раз поранений і два рази контужений.

Повернувшись до мирної праці в 1947-1948 роках, працював управляючим відділу експериментальної бази науково-дослідної станції тваринництва (радгосп “Терезіно”) Білоцерківського району Київської області. З 1948 року працював у місті Переяслав-Хмельницькому завідуючим Головросткаучуку, завідувачем райвідділом сільського господарства і начальником управління сільського господарства до 1954 року, потім до 1956 року – секретарем райкому КП України по зоні МТС, а з 1956 до 1963 року – секретарем Переяслав-Хмельницького райвиконкому. З 1957 по 1963 роки – депутат Київської обласної Ради депутатів трудящих. Звільнений із посади голови райвиконкому у зв'язку з укрупненням районів.

З 1963 року і до виходу на пенсію в 1973 році працював головним агрономом і одночасно – заступником начальника управління сільського господарства.

З 1973 року до 1990 року – завідуючий Переяслав-Хмельницької міжрайонної біологічної лабораторії (перейменована в міжколгоспну біолабораторію).

Помер Леонтій Хмельницький 7 березня 1991 року.

За бойові заслуги в березні 1943 року нагороджений орденом Червоної Зірки, у квітні 1944 року – орденом Вітчизняної війни II ступеня, у березні 1945 року – орденом Вітчизня-

*З матір'ю Лисоветою Васи́лівною та братом
Федором Андрійовичем, 1944 р.*

ної війни I ступеня, у листопаді 1945 року – медаллю “За Перемогу над Німеччиною у Вітчизняній війні 1941-1945 рр.”, у грудні 1946 р. – медаллю “За бойові заслуги”.

З дочкою Ніною та дружиною Анастасією Гнатівною, м. Казань, 1945 р.

Леонтий Андрійович Хмельницький – ветеран війни

За мирну працю нагороджений у 1958 році орденом Трудового Червоного Прапора, у 1966 році – медаллю “За трудову доблесть”. У 1956 році нагороджений грамотою Президії Верховної Ради Української РСР, а до війни, у 1940 році, нагороджений почесною грамотою Президії Верховної Ради Таджикиської РСР.

З 1965 по 1990 роки був нагороджений низкою ювілейних медалей: “Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.” (1965 рік), “За доблесний труд у відзначенні 100 річчя з дня народження В.І.Леніна” (1970 рік), “50 років Військових сил СРСР” (1972 рік), “50 років перебування в КПРС”, ювілейним орденом Вітчизняної війни II ступеня та іншими.

Із спогадів Леонтія Андрійовича Хмельницького

“Приблизно через три місяці перебування на фронті я служив при штабі 31-ої Армії в районі міста Ржева Калінінської області. Наступали чисельно переважаючі сили ворога в районі населених пунктів Сечова. Зубцову, мені, тоді старшому лейтенантові, і моєму товаришу капітану Лошаку було наказано здійснити відхід тилових підрозділів штабу Армії, і ми це виконали в дуже важких умовах. Відходити вдень було неможливо. Літаки ворога обстрілювали навіть одиноких солдатів, що рухалися по полю. Ми відходили тільки вночі й тільки польовими та лісовими шляхами. Тільки на четверту добу ми зібралися біля міста Калініна, зберігши повністю особовий склад і техніку. Коли ми відступали в тил і залишали населені пункти та людей під тимчасову владу фашистів, усіх нас це дуже гнітило. З іншого боку, росла ненависть до фашистів, яка добавляла сил і рішучості бити ворога, не жаляючи власного життя.

У лютому 1942 року військо 31-ої Армії прорвало оборону німецьких частин і перейшло в наступ. У той час я вперше побачив дію нашої фронтової “Катюші”, яка вела вогонь реактивними снарядами. Німецькі солдати казали, що це для них було пекло, а деякі навіть втрачали здоровий глузд. Фашисти відступали, залишаючи на полі бою тисячі трупів і всю техніку. Почався переможний рух наших військ уперед. З того часу наша 336 стрілецька дивізія, куди мене перевели із штабу 31-ї Армії, не знала жодного відступу. Ми з боями пройшли Орловську, Курську, Сумську, Чернігівську, Львівську, Тернопільську області, територію Польщі, форсували ріку Одер, не дійшли до Берліна лише 60 км.

Узимку 1943 року в районі міста Калініна брав участь у наступальній бойовій операції, унаслідок якої фашистські війська були вибиті з їхніх позицій, залишивши на полі бою багато вбитих солдат і бойової техніки. За цей бій я був нагороджений орденом Червоної Зірки. За участь у боях на Орловсько-Курській дузі був нагороджений орденом Вітчизняної Війни II ступеня”.

Андрій Петрович Карпенко

*Андрій Петрович Карпенко
в роки військової служби*

*Андрій Петрович Карпенко –
ветеран*

Я, Андрій Петрович Карпенко, народився 24 листопада 1925 року в селі Велика Каратуль Переяславського району в селянській родині.

У 1932 році вступив до Великокаратульської семирічної школи, яка згодом стала середньою, але закінчити її повністю не зміг через те, що територія району була окупована німецько-фашистськими загарбниками. На початку війни проживав у селі Велика Каратуль, працював спочатку на різних роботах у колгоспі, а з приходом німців – у домашньому господарстві.

3 серпня 1942 по жовтень 1943 року брав участь у партизанському русі в Україні. Після з'єднання партизанського загону з частинами діючої Червоної армії воював у складі 2-го окремого моторизованого протитанково-вогнеметного батальйону на 1-му Українському фронті. У вересні 1944 року в бою на Сандомирському плацдармі (Польща) був поранений і відправлений на лікування в евакогоспіталь №398 міста Києва. Після оздоровлення знову був відкомандирований на військову службу – в ряди Військово-Людського Фронту (Балтійський флот), де також брав участь у бойових діях.

Демобілізувавшись із ВМФ у березні 1950 року, повернувся в рідне село Велика Каратуль. За рекомендацією партійних органів обирався та призначався на різні посади: від голови сільради до інструктора районної ланки.

У 1953 році в місті Макіївці Донецької області нарешті зміг закінчити середню школу, а в 1964 році закінчив Донецький педінститут за спеціальністю “вчитель історії та суспільствознавства”. З вересня 1965 року і до виходу на заслужений відпочинок у 1986 році працював педагогом.

З 1994 року по 1998 рік працював у нашому ВНЗ викладачем.

Зі спогадів Андрія Петровича Карпенка

“Наш 2-й окремих моторизований протитанковий батальйон, що брав участь у звільненні Києва, продовжував бойові дії разом із стрілецькими і танковими підрозділами проти гітлерівських окупантів, які чинили відчайдушний опір, не рахуючись із численними втратами у живій силі і військовій техніці.

... І ось, нарешті, привезли нас в район Брусилова, де палахкотіли заграви. Гріміла артилерійська канонада, спалахували німецькі освітлювальні ракети.

За наказом командира батальйону майора Олександрова, ми, воїни-вогнеметники, взяли за лопати, щоб протягом ночі обладнати вогнеметні точки. Німці протягом десяти днів і ночей обрушували на наші позиції сотні снарядів і мін, поливали з кулеметів свинцевим дощем. Та батальйон вогнеметників стійко тримав оборону, відбиваючи численні атаки гітлерівців.

Мені разом із сорокарічним сержантом Карпуніним, уродженцем Рязаничини, випало споруджувати вогнеметну позицію. Коли закінчувався артилерійський і мінометний обстріл, він запитував:

- Карпенко, ти там живий?

Одного туманного морозяного ранку на нашу позицію прибув командир взводу старший лейтенант Андрюшин і стиха повідомив нам:

- Будемо зніматись з позицій. Треба вириватися з оточення. Наші "студебекери" з солдатами і офіцерами на кузовах помчали під шаленим обстрілом німецьких гармат, мінометів і кулеметів, щоб вирватися з небезпечної зони.

Справа в тім (про це ми дізналися значно пізніше), що гітлерівський фельдмаршал Манштейн вирішив взяти реванш над ослабленими важкими боями радянськими військами. Південніше Житомира ним був зібраний "кулак" із восьми танкових і моторизованих та семи піхотних дивізій. Вирішивши розпочати блискавичний контрнаступ, фельдмаршал планував здійснити "тигровий стрибок" тилами радянських армій: взявши Радомишль, деякі інші міста, потім різко повернути на південь і увірватися в Київ.

Таємницю цих планів вдалося розкрити завдяки радянським розвідникам, які захопили оперативну карту в розгромленому штабі есесівської дивізії "Рейх", на якій були помічені напрямки контрудару на Київ.

Наші війська за наказом командуючого 1-м Українським фронтом генерала армії М.Ф. Ватутіна призупинили наступ і перейшли до оборони.

Манштейн за спиною двох есесівських дивізій, які наносили удар на Фастів, розгорнув основну танкову групу і, як на Курській дузі, кинув в бій відразу 300 танків на Брусилівському напрямку.

... Задрижала земля від оглушливих вибухів снарядів, які раз у раз посилали ворожі танкісти. "Катюші" метали вогненно-громові стріли на броньоване вороже скопище, яке запалало сотнями вогнів-багать від потужних вибухів мін, перетворюючи крупівську сталь у купу металобрухту. Включилася в бій також важка протитанкова артилерія, яка спустошувала ворожі ряди. У битві під Брусилівим Манштейн поніс великі втрати в живій силі й техніці. Значних втрат зазнала і наша сторона. Та фельдмаршал замість Києва змушений був повернутися до Житомира, але довго втриматися там йому теж не вдалося. Потьмарилася військова слава Манштейна, улюбленця Адольфа Гітлера".

(Матеріал надрукований у газеті ПХДПУ імені Григорія Сковороди "Педагогічні обрії". – №33 та у зб. "Травневий спомин" ч. 1.).

Ананій Федорович Болілий

**Петро Болілий,
колишній працівник університету**

Ананій Федорович Болілий

Я, Петро Ананійович Болілий, працівник Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди, у зв'язку зі святкуванням 60-річчя Великої Перемоги хочу розповісти про життєвий, бойовий та трудовий шлях свого батька Ананія Федоровича Болілого, учасника бойових дій у Великій Вітчизняній війні.

Мій батько народився 1 жовтня 1912 року в селі Помоклі Переяславського району Київської області. Непростий життєвий шлях випав на його долю, багато було труднощів та перешкод. Дитячі та юнацькі роки провів у селі. Після закінчення 4-х класів початкової школи в Помоклях почав працювати, тому що сім'я була великою і потрібно було допомагати її забезпечувати.

З жовтня 1934 року по грудень 1938 року проходив військову службу в рядах Червоної Армії у складі 138-го полку військ МВС. Після звільнення в запас продовжував працювати у створеному в Помоклях колгоспі. У той час техніки в селі

ще не було, тому праця в колгоспі була дуже важкою та виснажливою. Ананій Федорович працював на різних роботах, але згодом у батька виявилися здібності до будівельної спеціальності теслі.

Проте мирна праця була перервана війною. У липні 1941 року мій батько був призваний Переяславським РВК і направлений у 389 стрілецький полк військ Ленінградського фронту, у складі якого пройшов важкий бойовий шлях аж до закінчення Великої Вітчизняної війни. За участь у героїчній обороні Ленінграда мій батько Указом президії Верховної Ради СРСР від 22 грудня 1942 року був нагороджений медаллю “За оборону Ленінграда”, а Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 травня 1945 року був нагороджений медаллю “За Перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років”, яку йому вручили 26 серпня 1946 року.

У грудні 1945 року батько був демобілізований на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 вересня 1945 року. Повернувшись додому після тяжких випробувань війни, він приступив до мирної праці в колгоспі, відбудовував зруйноване господарство. Свою роботу батько любив і виконував її чесно й добросовісно, за що мав багато подяк керівництва господарства, а також заслужив авторитет і повагу своїх односельчан. Він як будівельник багатьом із них допомагав зводити власне житло, виготовляв двері, вікна та інші речі господарського призначення.

У колгоспі батько працював до виходу на заслужений відпочинок. За багаторічну добросовісну працю в сільському господарстві від імені Президії Верховної Ради СРСР, рішенням виконкому Київської обласної Ради народних депутатів від 27 грудня 1978 року нагороджений медаллю “Ветеран праці”. А за хоробрість, стійкість і мужність, проявлені в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками і в ознаменування 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років Указом Верховної Ради СРСР від 11 березня 1985 року батько був нагороджений орденом “Вітчизняної війни” II ступеня.

Крім того, батько мав багато ювілейних медалей як учасник бойових дій, а також посвідчення учасника бойових дій.

Особисті документи А.Ф. Болілого воєнної доби

Ананій Федорович постійно піклувався про свою сім'ю. Разом з моєю матір'ю, Мотроною Петрівною Болілою, виховали чотирьох дітей (у мене є 3 старші сестри), поставили нас на ноги й дали путівку в самостійне життя. За це їм наша велика вдячність та земний уклін.

Михайло Петрович Толочко

Оксана Вовчок, Сергій Зражевський,
студенти історичного факультету,
волонтери, члени Ради музею освіти та історії

Ось і відшуміло славне свято – День Перемоги. Пролетів шістдесятий, радісний і водночас поминальний день – 9 травня. Уже вкотре на мітингах і по телебаченню ми побачили своїх героїв-визволителів. З глибоким сумом ми спостерігаємо, як із кожним роком рідшають ряди ветеранів, які журавлиним ключем линуть у вічність. Вдивляючись у їхні обличчя, ми розуміємо, що не в змозі сповна віддячити за їх героїчний подвиг. Думка крає серце, що в роки війни вони юнаками й дівчатами йшли на смерть за Батьківщину, за майбутнє, за всіх нас.

Кожного року ми дізнаємося про нові шокуючі факти Великої Вітчизняної війни, але скільки їх назавжди залишаться таємницею. Читаючи літературу про ті жахливі роки, напевно, кожна свідомо людина замислюється над достовірністю прочитаного і радіє, що має

М.П. Толочко (праворуч) з товаришами по військовій службі Томіловським Георгієм (сидить), Роціним Олександром (стоїть). 1946 р.

чудову нагоду піти до живих свідків війни, поспілкуватися з ними і почути правду безпосередньо з їхніх вуст.

Так пощастило й нам познайомитися з ветераном Великої Вітчизняної війни, прекрасною людиною і педагогом від Бога Михайлом Петровичем Толочком. Він, викладаючи історію у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди, своїми надзвичайно цікавими і повчальними розповідями повертає нас, студентів, у ті далекі роки, дає можливість зрозуміти і відчувати людей, які, не задумуючись, віддавали своє здоров'я, а дуже часто й життя, за мирне майбутнє рідної землі.

Михайло Петрович Толочко народився 21 листопада 1927 року в давньому козацькому селі Пристроми, що на Переяславщині, у звичайній селянській родині.

Тяжкі роки Великої Вітчизняної війни та окупації не дозволили Михайлу Петровичу, як і переважній більшості його ровесників, вчасно отримати належну шкільну освіту. Рано залишившись без батька, який помер за кілька днів перед німецько-фашистською окупацією Переяславщини, він став найстаршим чоловіком у сім'ї, розділивши у свої 13 років разом із матір'ю відповідальність за долю всієї родини.

Закінчивши лише 7 класів Пристромської середньої школи, Михайло Петрович уже 1 вересня 1944 року добровольцем пішов до лав Червоної Армії у 1-у Гвардійську повітряно-десантну бригаду резерву Головного командування, де проходив службу рядовим червоноармійцем, заряджаючим 37-міліметрові зенітно-артилерійські гармати.

Після переформування бригади у мотострілецьку, як неповнолітнього, Михайла Петровича було переведено у 7-й запасний кавалерійський полк, що дислокувався в місті Ізяславі тодішньої Кам'янець-Подільської області. Після навчання у запасному полку він був направлений у 7-й кавалерійський корпус, що дислокувався в місті Брест. Після закінчення Великої Вітчизняної війни та розформування корпусу він потрапив у 71-й окремий інженерно-аеродромний батальйон.

У 1946-1947 роках Михайло Петрович продовжував службу на посаді старшого писаря батальйону. Батальйон дислокувався у місті Хойники тоді Мозирської, а нині Гомельської області Білорусі, пізніше на станції Плисецька, станції Васьково, у селищі Талаги Архангельської області. Під час служби був радистом, писарем відділу паливно-мастильних матеріалів, старшим писарем штабу військової частини.

У 1952 році Михайло Петрович демобілізувався з посади старшини роти. При демобілізації був нагороджений грамотою Верховного Головнокомандування Союзу Радянських Соціалістичних Республік за багаторічну та сумлінну службу в рядах Збройних Сил СРСР.

Повернувшись до села Пристроми, він працював у місцевому колгоспі імені Менжинського рядовим колгоспником і одночасно навчався у Київській заочній школі, закінчити яку, на жаль, йому так і не вдалося. Керівництво школи не дозволило Михайлу Петровичу здавати екзамени лише тому, що в нього не знайшлося 150 карбованців, щоб заплатити за навчання. Незважаючи на цю прикрість, він не втратив основного – бажання навчатися далі, і вже невдовзі прийняв рішення: здобувати освіту у своєму рідному селі Пристроми. Пройшовши нелегкі фронтові дороги, службу в лавах Червоної Армії, роботу в інженерно-аеродромному батальйоні, 26-річний Михайло Петрович у 1953 році отримав дозвіл дирек-

тора та завуча на навчання у 10 класі Пристромської середньої школи. Серед своїх однокласників, які в середньому були молодші від нього на 10 років, він був єдиним, хто після фронту продовжував навчання в школі. Після закінчення 10 класу Пристромської середньої школи Михайло Петрович вступив на денну форму навчання до Київського державного педагогічного інституту імені М. Горького на історичний факультет.

Із першого по другий курси він був головою ревізійної комісії професійного комітету інституту і старостою курсу.

Саме під час навчання в інституті Михайло Петрович зустрівся з прекрасною людиною – Неонілою Петрівною Ляпіною, яка невдовзі й стала його дружиною. І нині, після багатьох років щасливого подружнього життя, вони разом розділяють всі життєві радощі й тривоги.

З 1957 року у зв'язку з ліквідацією історичних факультетів вищих педагогічних навчальних закладів Михайла Петровича було переведено на третій курс Київського державного університету імені Тараса Шевченка, який він успішно закінчив у 1959 році.

Після закінчення навчання в університеті Михайла Петровича було направлено на роботу в Теплицьке училище механізації сільського господарства Вінницького міжобласного управління професійно-технічної освіти на посаду заступника директора з виховної роботи.

З грудня 1960 року він працював завідувачем сільськогосподарського відділу Переяслав-Хмельницької районної газети “Зірка”. Після реорганізації районів і переведення редакції газети в місто Яготин у травні 1962 року Михайло Петрович перейшов на роботу вчителя історії середньої школи № 3 міста Переяслава-Хмельницького, де працював також завучем та організатором позакласної і позашкільної роботи.

З 1 вересня 1975 року по 1988 рік він працював на посаді директора середньої школи № 2 міста Переяслава-Хмельницького.

Після виходу на пенсію у 1988 році по жовтень 1996 року він продовжував працювати вчителем історії середньої школи № 2 міста Переяслава-Хмельницького.

Із жовтня 1996 року Михайло Петрович Толочко почав працювати на історичному факультеті Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту імені Г.С. Сковороди на посаді старшого викладача кафедри всесвітньої історії. У 2002-2003 роках він працював на посаді доцента кафедри давньої та середньовічної історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди і викладав історію середніх віків, історію політичних і правових учень, методику викладання історії. Нині Михайло Петрович працює старшим викладачем кафедри методики й методології викладання історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди і викладає історію середніх віків.

Михайла Петровича нагороджено відзнакою “Відмінник народної освіти УРСР”. Його перу належить багато наукових та науково-методичних публікацій. Значна частина викладачів, аспірантів та студентів Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди є учнями Михайла Петровича. Для всіх них він є взірцем професіоналізму, порядності, добродушності та чуйності.

Михайло Петрович Толочко має такі урядові нагороди:

- медаль “За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.”, 1945 рік;
- медаль “Тридцять років Радянських Збройних Сил і Військово-Морського флоту”, 1947 рік;
- медаль “Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.”, 1965 рік;

- медаль “Тридцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.”, 1975 рік;
- медаль “Сорок років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.”, 1985 рік;
- медаль “50 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.”, 1995 рік;
- медаль “60 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.”, 2005 рік;
- медаль Жукова, 1998 рік;
- медаль “За доблесну працю”, 1970 рік;
- медаль “За довголітню і доблесну працю”, 1984 рік;
- медаль “Захиснику Вітчизни”, 1999 рік;
- медаль “60 років визволення України від фашистських загарбників”, 2004 рік;
- орден “За мужність”, 2000 рік.

Нині Михайло Петрович Толочко живе і працює у місті Переяславі-Хмельницькому. Він займається дослідженням історії свого рідного села Пристроми від найдавніших часів до сьогодення, пише наукові статті, в яких дає відповіді на актуальні питання сучасності. Він, як і завжди, сповнений ентузіазму та наснаги. У нього безліч планів, творчих задумів та ідей.

Життєвий шлях Михайла Петровича Толочка є яскравим прикладом того, як завдяки постійній наполегливій праці можна досягти поставленої мети. Ми, студенти історичного факультету, вдячні долі за те, що вона подарувала нам прекрасну можливість завдяки спілкуванню з Михайлом Петровичем поглиблювати свої знання з історії Великої Вітчизняної війни, робити необхідні висновки та узагальнення.

P.S. Під час написання статті автори посилалися на біографічний нарис “До 75-річчя Михайла Петровича Толочка” кандидата історичних наук, доцента Олександра Володимировича Колибенка (Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 14), а також на особисте спілкування з її героєм.

(Матеріал надрукований у газеті ПХДПУ імені Григорія Сковороди “Педагогічні обрії”. – №32).

Сиві коси у 18 років Раїси Іванівни Савченко

*Мати Ольги Будугай
Раїса Філіпченко (праворуч) з
подругою Надією Ковальчук
(24 травня 1940 року,
Гуляйполе)*

Ольга Будугай,

старший викладач кафедри літератури і методики навчання

Моя мама, Раїса Іванівна Савченко, народилася 15 травня 1923 року в одному із райцентрів Запорізької області – місті Гуляйполі. Це місто відоме своїми буремними революційними подіями з участю Нестора Махна (1888-1934) і його повстанської армії, які обрали свій особливий – “третій” – шлях у вирі громадянської війни.

Раїса Іванівна була найстаршою дочкою серед п’яти дітей службовця Івана Дмитровича Філіпченка та його дружини Ольги Яківни. У 1938 році сім’я втратила батька, коли наймолодшій дочці Галі ще не було й року. Івана Дмитровича було репресовано, а в 1956 році – реабілітовано посмертно.

До початку війни Раїса встигла закінчити середню школу №1 і перший курс фізико-математичного факультету Гуляйпільського вчительського інституту (після війни його було переведено до міста Бердянська).

На початку травня 1943 року комендант Гуляйполя наказав Раїсі їхати на примусові роботи до Німеччини, погрожуючи в разі її відмови завдати їй матері 25 ударів нагайкою. Раїсі довелося покоритися. У так званому “телячому” вагоні (вагоні для худоби) їй було так сумно й гірко, що після першої ночі цієї дороги з 3 на 4 травня 1943 року її волосся зовсім посивіло...

Раїса Філіпченко (у першому ряду справа) з подругами (1946 рік, Гуляйполе)

Раїса Савченко з дочкою Ольгою (1966 рік, Гуляйполе)

Нарешті прибули до столиці Австрії Відня, а звідти їх перевезли майже на кордон з Угорщиною. Господар Стефан Воян, на примусові роботи до якого потрапила Раїса, був угорцем. Він жив у місті Апетлоні й був власником величезних сільськогосподарських угідь. На його полях навіть діяла власна залізнична гілка, з'єднана із залізничною станцією Памхаген. Тут остарбайтери вирощували буряки, брукву, багато бобових, мак та інші культури. Розводили овець і корів.

Раїса Іванівна Савченко зі своїми учнями в останній рік роботи в Гуляйпільській восьмирічній школі №5 (1978 рік, Гуляйполе)

Раїса жила зі своїми співвітчизницями, а також дівчатами з Польщі, Угорщини, Італії та інших країн у будівлі, де до цього тримали корів. Узимку там було дуже холодно, бо опалювати цей барак дозволяли тільки солом'яно в “буржуйці”, хоч неподалік була розташована велика яма із вугіллям хазяїна. Її краї ретельно бризкалися вапном, щоб було видно чи не крадуть з неї паливо. Юнаки жили в іншому, приблизно такому ж бараці.

Щоранку поляк Антек, який був наглядачем, брутально будив молодь ударами мітли, спонукаючи ставати до роботи. На сніданок їм пропонувалось маленький шматочок хліба й кухлик кави. Дівчата хліб їли, а від ранкової кави відмовлялися. І не тому, що їй не хотіли, а через те, що у полі не було передбачено ніякого туалету для юнаків і дівчат, які майже увесь світловий день працювали там разом. Тому дівчата соромилися хлопців і вважали за краще залишитися без кави.

На полі за всіма ними постійно сліdkували наглядачі, забороняючи щось їсти із вирощеного врожаю і відволікатися від роботи. За зірваний зелений стручок гороху наглядач Антек так ударив одного хлопця-українця бичем, що в нього спухло вухо. Восени під час викопування й чистки буряків на полі часто різали собі руки, бо працювали дуже довго, були втомлені, виснажені.

Після роботи їли юшку з брукви. Їсти хотілося постійно, особливо хліба. Молодь мріяла про закінчення війни, звільнення, зустріч із рідними, а ще – про можливість досхочу поїсти вдома хліба, на якому тут, на чужині, так економили господарі.

Узимку їх робота була ще важчою, аніж улітку. Протягом зимового робочого дня кожна дівчина мусила нажати серпом 50 снопів очерету, а юнак – цілих 75. Перевеслом для снопів служив дріт. Молоді оstarбайтери були взуті в спеціальні черевики із цинку, які лише трохи захищали ноги від вологи. Очерет залишав рани на тілі, дошкуляли мороз, вітер, негода. Снопи очерету слугували сировиною для виготовлення трикотажу, тканини. Їх відвозили залізницею на трикотажну фабрику, розташовану в місті Брук – у центрі цього округу Австрії.

Уважно читати
 З. Савицька (Замітка) Замітка
 встановлена, утримана, надана 15 мая
 1943 года в ч. Бульваре Заторської
 області. Промислова в ч. Бульваре
 по улице Заторської, 16.
 2 мая 1943 года в ч. Бульваре
 на правобережьи в Австрии. Лишь из
 ч. Бульваре на отравлен в ч. Брук,
 а из них на фабрику в Австрию
 по улице Бульваре.
 Адрес: Австрия, Брук, Бульваре
 Заторской, Австрия, Австрия, Австрия
 недалеко от австрийско-польской грани
 или Бульваре на улице в Австрии.
 Работали мы в поле на наземном
 фронте. В зимнее время работали
 в поле проволокой в сетях без
 помощи или Заторской отравлен
 на фабрике в Австрии, все из
 них стали тканью.
 15 мая 1943 года в Австрии в Австрии
 улицы Австрии: 15 мая 1943 года

установлена в ч. Бульваре,
 Бульваре в Австрии на фабрике в Австрии
 в Австрии в Австрии Бульваре Австрия
 для подготовки к работе фабрики для
 подготовки, утримано, утримано из
 Австрии.
 Бульваре Австрия по улице Австрия
 70200 в Бульваре, на Австрия, Австрия
 Австрия Бульваре Австрия
 30 мая 1943 года
 Подпись: Савицька

AMT DER NIEDERÖSTERREICHISCHEN LANDESREGIERUNG
Gruppe Kultur, Wissenschaft und Unterricht,
Abteilung NÖ Landesarchiv und NÖ Institut für Landeskunde
Postanschrift 3109 St. Pölten, Landhausplatz 1

Amt der Niederösterreichischen Landesregierung, 3109

Frau
Raissa Iwaniwna Sawtschenko
Naberschnaja-Straße 288
Gulepole, Gebiet Saporoskje
70200 Ukraine

Bellagen
1

K2-W-783-00

Kennzeichen (bei Antwort bitte angeben)

Bezug	Bearbeiter	(0 27 42) 200	Durchwahl	Datum
	Dr. Bezemek		6252	2. Mai 2000

Betrifft
Zwangsarbeit im ehemaligen Reichsgau Niederdonau

Sehr geehrte Frau Sawtschenko!

In der Bellage übermittelt das NÖ Landesarchiv eine Kopie der Liste der „Ostarbeiter“, in der Sie unter der Nr. 235, Ortsgemeinde Apetlon registriert waren.

Mit freundlichem Gruß

NÖ Landesregierung

im Auftrage

(Dr. Bezemek)

Oberrat

St. Pölten, Franz Schubert Platz 4
zu erreichen mit Wiesel-, Regional- und Citybus - Zufahrt: Parkgarage P 3
zum Regionaltarif telefonisch erreichbar über die Telefon-Nr. Ihrer NÖ Bezirkshauptmannschaft, dann die
Nr. 800 sowie die jeweilige Klappe des Bearbeiters bzw. mit Nr. 9 die Vermittlung
Telefax (0 27 42) 200-6550 - Fernschreibnummer 15507
DVR: 0059906

*Лист від Служби Нижньоавстрійського земельного уряду
про виконання Раїсою Філіпченко примусових робіт в австрійському місті Апетлоні*

Служба Нижньоавстрійського
земельного правління
Трупа культури, науки і освіти
Тодас Нижньоавстрійського земельного
архіву і Нижньоавстрійського інсти-
тута краєзнавства

Уважана Раїса Іванівна Савченко
Ул. Пейкерска, 2/68
Турнінале, Запорізька область
70200 Україна

Допометке

от 2. мај 2000 года

по вопросу: принудительное работо
в бывшей области Нижней Дуны

Уважаемая Раїса Іванівна Савченко!
В допометке передаем земельный
архив Нижней Австрии, который
места оstarбайтеров, в котором
вы зарегистрированы под номе-
ром 235 в Апетлоне.

Нижньоавстрійское
земельное правліє-
ство

Доктор Вецелск

№ 235 Филиппово Раїса, рожденная
15.05.1943 года была замечена на
работе в Апетлоне.

Перевод сделать урателем
немецкого языка общепрофо-
вательской службы № 1

2. Турнінале

Каткова Л.Є. Арбового Ефросині

Вірно

Владимир

Переклад листа від Служби Нижньоавстрійського земельного уряду
про виконання Раїсою Філіпченко примусових робіт в австрійському місті Апетлоні,
здійснений Катковою Л.Є. – вчителькою німецької мови Гуляйпільської ЗОШ I-III ст. №1

Одного разу Раїса захворіла на тиф. Після лікування в Апетлоні вона була ще слабка, але її примусили йти на роботу на наступний день після повернення з лікарні.

11 квітня 1945 року остарбайтерів в Апетлоні звільнили частини Радянської Армії. Два роки Раїса нічого не знала про свою родину. Після звільнення вона повернулася додому, це сталося 19 травня 1945 року. Закінчила заочно навчання на фізмати в Бердянському педінституті. Але в перший рік після повернення з Німеччини їй не дозволили працювати в школі. Один рік мусила проробити секретарем районного відділу освіти. Далі протягом 30 років Раїса Іванівна працювала вчителем математики в одній із шкіл міста Гуляйполя. Про таких педагогів кажуть: “У неї один запис у трудовій книжці”.

Вийшла заміж за колишнього в'язня чотирьох німецьких концтаборів Дмитра Павловича Савченка, стала мамою двох синів і дочки. Принагідно ділилася з членами сім'ї спогадами про пережите в роки своєї невеселої юності. При цьому бажала нам, дітям і онукам, щоб ніколи не довелось зазнати такого лиха, яке випало їй у війну.

Я росла наймолодшою в родині, з дитинства пам'ятаю маму тільки сивою, дуже скромною, спокійною, доброзичливою. Це ніби про неї і таких, як вона Борис Олійник написав до болю близькі мені рядки:

Сива ластівко,
Сиве сонечко.

Мама померла 25 січня 2002 року. Примусові роботи дуже підірвали її здоров'я і залишили у пам'яті й на душі зарубки на все життя.

Михайло Іванович та Марія Гнатівна Пономаренки

Лідія Кириченко,

начальник відділу кадрів та маркетингу

Михайло Іванович
Пономаренко

День Перемоги!.. Кожного року зустрічаючи це свято, я подумки повертаюся у своє дитинство, коли ми всією сім'єю проводили його. Для нас це було великою подією, великим святом, адже мої батьки обоє пережили увесь жах Великої Вітчизняної війни. Цей день був днем особливих спогадів. А згадувати було про що.

Мій тато, Пономаренко Михайло Іванович, воював протягом усієї війни, пройшов від Сталінграда до Берліна.

28 січня 1940 року його призвали до лав Радянської Армії. Службу проходив у 130-у стрілецькому полку 58-ї стрілецької дивізії.

З перших днів війни тато брав участь у бойових діях на Південно-Західному фронті. Був командиром вогневого взводу 149-го армійського запасного стрілецького полку 62-ї армії, у званні лейтенанта-артилериста воював на Сталінградському та Воронезькому фронтах, де його відзначили як одного з кращих командирів батареї.

З листопада 1943 року по травень 1945-го Михайло Пономаренко був учасником бойових дій на Білоруському фронті. У 1945 році отримав чергове військове звання – старший лейтенант. У серпні 1946 р. завершив службу в армії.

За цим сухим переліком фактів – ціле життя, сповнене важких подій і випробувань. Пригадую, як тато розповідав про страшні наслідки бою, коли ворожі танки перетворили в криваве місиво тіла наших піхотинців; як наші артилерійські гаубиці допомагали брати населені пункти; як приходилося пізньої осені вплав долати річку і т. ін. І за кожною цією подією говорить про згуртованість людей на фронті, коли національність і місце проживання бійців не відігравали ніякої ролі. Тато розповідав і про українця, і про росіянина, і про чуваша, і про латиша, які стали його друзями-побратимами. Їх ми бачили на фотографіях, з ними він листувався уже після війни. За кожним боєм, подією на фронті, про які ми чули з татових вуст, - подвиг бійця в ім'я своєї Вітчизни.

І це не голосні фрази, а це дійсно були подвиги. Ми розуміли, що завдяки таким людям, фашисти не змогли здолати нашу країну.

У війні тато був тричі поранений. Але, як говорив сам він, завжди відчував, що його постійно оберігав Бог. І цим тато завдячував молитвам своєї матері і батька.

У війні тато отримав бойові нагороди, серед них: орден Червоної Зірки, 2 ордени Вітчизняної війни II ступеня, медалі “За оборону Сталінграда”, “За оборону Києва”, “За визволення Варшави”, “За взяття Берліна”, “За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.”

Перегортаю грамоти, в яких наказом Верховного Головнокомандуючого Маршала Радянського Союзу товариша Сталіна оголошено татові подяки за прорив оборони німців на заході р. Одер і наступ на Берлін, за оволодіння містом Люблін, за плацдарм на р. Одер, де він виявив доблесть та героїзм.

Після війни з 1946 по 1973 р. Михайло Іванович Пономаренко працював на освітянській ниві вчителем російської мови і літератури, директором Андрушівської школи, потім Строківської школи Переяслав-Хмельницького району. Загальний педагогічний стаж становить більше 40 років, адже і до війни працював учителем. За свою сумлінну працю його нагороджено медаллю “За трудовое отличие”.

Марія Гнатівна
Пономаренко

Було про що згадувати у День Перемоги і моїй мамі, Пономаренко Марії Гнатівні. У 1942 році її, 18-річну дівчину, разом з іншими молодими хлопцями та дівчатами німці забрали і відправили в Німеччину як робочу силу. Мама розповідала, яким криком батьків було сповнене село, коли забирали молодь у Німеччину, на які жертви і подвиги йшли матері, щоб захистити своїх дітей. Вони, де могли, ховали їх. Одна мама заховала дочку в піч, наклавши хмиз спереду. Але поліцей, місцевий житель, розгадав материну схованку і наказав підпалити хмиз. Були матері, які намагалися самі поїхати, аби не пустити дітей.

У Німеччині мамі теж довелося нелегко. Протягом усього періоду вона працювала у 3-х бауерів біля Мюнхена. Важко їй жилося у першого бауера. Постійна туга за рідною країною та домівкою сповнювала серце молодої дівчини. Всі ці почуття вона виливала на папері, пишучи вірші. Два великі зошити

віршів, сповнені любові до рідної держави, до свого села і батьків та неприязні до ворогів – загарбників, знайшли господарі в кімнаті мами, коли вона захворіла і попала в лікарню. Хазяїни віддали ці зошити віршів у поліцію. Тільки важкий стан хворої врятував її від концтабору.

Про свого останнього третього бауера мама згадувала з повагою. Уважно, як до рівної собі, ставилися до неї у цій сім'ї. Коли наші війська визволили територію, де вона працювала, мама повернулася на Батьківщину. З яким хвилюванням вона розповідала про це повернення. Ешелон, повний молоді, що поверталася з Німеччини, перетнув кордон Польщі і України. Машиніст змушений був зупинити потяг, бо хлопці і дівчата на ходу вискакували з вагонів і зі сльозами на очах цілували рідну українську землю.

Після війни мама закінчила Київський державний інститут іноземних мов, працювала вчителем німецької мови в Андрушівській школі, потім у Переяслав-Хмельницькій СШ №5.

Наші батьки виростили нас, двох дочок, які теж стали вчителями. Педагогічну династію нашої родини продовжили їх онуки, Марія та Іра.

Відгомін Великої Вітчизняної... Він житиме вічно у серцях, у спогадах наступних поколінь, тих, хто чув їх від безпосередніх учасників.

Тож нехай завжди дзвонять дзвони Великої Перемоги, нехай ніколи не в'януть квіти на братських могилах, на могилах наших батьків.

Ніхто не забутий, ніщо не забуто!

Павло Петрович Калініченко

Лідія Руденко,

завідувач відділу гуманітарних та міжнародних зв'язків

Павло Петрович Калініченко після закінчення військового училища, кінець 1941 р.

Пам'ятаю ще з раннього дитинства – улюбленою піснею мого батька, Павла Петровича Калініченка, інваліда війни I групи, танкіста, учасника Сталінградської битви, була саме ця:

Дивлюсь я на небо,
та й думку гадаю:
– Чому я не сокіл,
Чому не літаю?

Ми з сестрами (а їх у мене дві – старша і менша від мене) любили слухати, як він її співає. От тільки довго не розуміли, чому саме на цих словах його очі починали блищати від сліз, а пальці мимоволі стискалися у кулаки. І чому так не хотів та й не любив розповідати про війну?

А чому, коли по телевізору демонстрували художній фільм про воєнне лихоліття, у нього майже завжди знаходилася термінова робота?

Лише з роками я зрозуміла, що не рани боліли моєму батькові і не важкий протез,

Павло Петрович Калініченко з батьком Петром Івановичем після демобілізації в 1944 р.

яким замолоду довелося озброїтися аж до самої смерті. Боляче було від того, що війна вкрала у нього юність і молодість, зруйнувала найзаповітніші мрії, що замість співу соловейка довелося вслухатися у свист куль над головою та в гуркіт гармат.

І дивним для мене був ще один факт. Працюючи в школі, я часто на свої уроки і позакласні заходи запрошувала ветеранів війни. Але жодного разу (!) не чула, щоб хтось із них проклинав ту хвилину, коли довелося йти на фронт, підніматися в атаку, мерзнути в окопах, ховати бойових побратимів. Це – святе, це – обов'язок, це – за Батьківщину...

Може саме тому метою всього мого життя стало навчити своїх учнів, племінників, си-на пам'ятати і шанувати ветеранів. Адже пам'ять потрібна не мертвим – пам'ять потрібна живим...

Квіти для дідуся Павла

Юрій Руденко

День Перемоги – свято „зі сльозами на очах”, свято-вшанування тих, хто загинув, свято-вітання тим, хто залишився жити. У цей день ми всією родиною підемо на могилу мого дідуся Павла Петровича Калініченка, який помер шість років тому.

Дідусь народився і виріс у нашому рідному місті Переяславі-Хмельницькому. Знання здобув у середній школі № 2. По закінченню школи навчався у військовому училищі аж у Забайкаллі. Закінчив навчання достроково, бо почалася війна, одержавши звання молодшого лейтенанта-танкіста, танк Т-34 та екіпаж таких же безвусих танкістів-юнаків.

Бойове хрещення “одержав” у боях бід Сталінградом. Тут для мого дідуся Павла війна почалася і закінчилася, бо тричі горів його танк, загинули або дістали каліцтво його товариші, а сам він із гангреною обпаленої ноги довго залишався в госпіталі. Нogu ампутували, навчили користуватися протезом і костуром. Після лікування виписали як “непридатного до стройової”.

Однолітки воюють, а він – інвалід (у двадцять два роки). Соромно було повертатися додому ось у такому стані. І дідусь почав працювати в тилу, далеко від дому і фронту.

Уже по закінченні війни повернувся до Переяслава, де на нього чекали батьки та сестри, де зустрів своє кохання з чарівним ім'ям Надія, де й одружився в 1947 році. Дідусь працював на різних роботах (бухгалтером, диспетчером, ревізором) та вмів виконувати і домашню роботу. Збудували з бабусею дві хати (обидві, на жаль, знесли під новобудови, а сім'я отримала квартири). Особливо вдалим був другий будинок – із цегли, просторий, великий. Дідусь власноручно поробив двері, вікна, красиву веранду. Посадив сад, куші, розводив кролів.

Яким був мій дідусь? Низенького зросту, красивий, з ямочкою на підборідді, завжди охайний. Любив дуже своїх дочок, свою Надійку – дружину. А ще дуже любив нас, чотирьох онуків – Вову (25 років), Аню (21 рік), Іру (їй 17 років) і мене. Аня і я вирости в нього на руках. Він водив нас у садочок, читав казочки. Коли Аня піросла і переїхала з мамою в Київ, єдиною втіхою для дідуся залишився я. Він мене вчив віршів, удвох з бабусею шили мені новорічні костюми.

Останні три роки перед смертю дідусь не ходив – не було вже сили тягати протез, далася ознаки контузія. То я приносив з дому баян (я ходив у 1-й клас музичної школи) і виступав перед дідусем із сольними номерами. Це були найпростіші п'єски, але він мені аплодував, ніби справжньому артисту. Або ще й підспівував. А співав дідусь – дай Боже!

На згадку про дідуся Павла мені залишилися шкіряний портмоне, годинник із танка і кисет, який дідусеві подарували ще на фронті. Це – наші з мамою реліквії, це – пам'ять про дідуся і війну.

Скільки себе пам'ятаю, я завжди 9 Травня зранку йшов до дідуся Павла вітати його зі святом. Дарував квіти.

Цього року я також понесу дідусеві квіти. На жаль, уже шість років – на його могилу.

P.S. 09.05.2000 р. Багато змін відбулося в моєму житті за останні п'ять років. Із золотою медаллю закінчив школу, вступив до вузу – зараз я студент п'ятого курсу Київського національного економічного університету. Та незмінною залишилася пам'ять – щороку цього дня ходити на могилку дідуся...

P.P.S. 09.05.2005 р. Прошло ще п'ять років. Стали меншими колони ветеранів війни. Та не меркне пам'ять про тих, чії душі білими журавлями піднялися в небеса. Їх все менше й менше. А було ж їх багато...

Петро Миколайович Бойко

**Березьніцька Марія,
студентка іноземних мов**

*Петро Миколайович Бойко,
1970 р.*

Петро Миколайович Бойко народився у 1923 році в селі Чепелів на Чернігівщині. Закінчив загальноосвітню школу, залізничне ФЗУ. Працював у локомотивному депо м. Гомеля. З початку Великої Вітчизняної війни займався евакуацією залізничних об'єктів.

У 1942 році був вивезений до Німеччини. За втечу з фашистського рабства був затриманий органами гестапо і після в'язницьких поневірянь попав у фашистський концтабір Захсенхаузен, а потім Освенцім, Бухенвальд, Ордруф. На початку 1945 року утік з "транспорту смерті" на території Чехословаччини.

Після служби в Радянській Армії повернувся додому у своє рідне село, де проявив ініціативу щодо відкриття сільського клубу і працював його завідуючим.

У 1954 році переїхав на постійне місце проживання у Васильківський район. Тут усебічно розгорнувся його самодіяльний талант. Він постійний дописувач районної газети, художник (картини експонувалися в Києві, Москві, Мінську), активний учасник художньої самодіяльності. За читання власних творів отримав почесне звання лауреата республіканського конкурсу. Немає жодного села в районі, де б не побував Петро Миколайович.

Одного надвечір'я до хати Миколи Тарасовича, батька Петра, прийшов поліцай, запропонувавши юнаку обрати одну з двох пропозицій: вступити до поліції або ж поїхати до Німеччини. Порадившись із батьком, юнак обирає друге, оскільки твердо вирішує для себе:

краще поїхати до чужої країни, аніж підіймати зброю проти свого народу. Але тоді він, мабуть, не міг собі й уявити, яким гірким буде цей вибір...

Перед виїздом до Німеччини таких “добровольців”, як Петро Бойко, запевняли, що ними будуть опановані нові спеціальності за кордоном і через рік-півтора вони повернуться додому. Прибувши до Німеччини, Петро був приємно вражений побаченим: вся країна в квітах, з гарними вулицями, будинками, людьми в гарному одязі. Але захоплення зникло, коли людям, з якими він приїхав, дали по тарілці варива з цільних листків шпинату на воді та по шматку брукви. Потім була біржа праці. Після цього Петро, разом з товаришем Євгеном, потрапив до Берліну на металургійний завод. Там працювалося тяжко, годували погано, тож хлопці вирішили тікати. Під час обідньої перерви хлопці взяли молот і лом та попрямували до виходу, але охоронець затримав Євгена, довелося пояснювати охоронцеві, що вони йдуть розвантажувати вагони, тож їх пропустили. Вибравшись на волю, друзі попрямували на схід.

Вийшовши з Берліну, втікачі, дочекавшись темряви, зайшли до залізниці. Потяг з’явився нескоро. Він віз танки, отже, напевне прямував на схід. Хлопці вирішили сховатися під покриттям танків, але не вийшло. Їх помітили. Декілька днів перебували вони у в’язниці, яка кишіла вошами та була переповнена людьми.

У таборі Заксенхаузен, до якого потрапив Петро, окрім голоду та тяжкої праці, існували жахливі тортури – це було незручне, грубе взуття, яке арештантам спеціально видавали на розмір менше. Коли Петро зрозумів, що ходити більше немає сил, то сказав це своєму наглядачу. Той відправив в’язня до бараку для слабких та хворих, де люди виконували легшу роботу, але довго не жили. Фашисти використовували їх у якості живих мішеней, пристрілюючи зброю.

Петро, в будь-який момент чекав на смерть в тому середовищі, серед якого знаходився. Але одного разу всіх ув’язнених, які були усунені від складних робіт, вишикували на подвір’ї та оголосили, що відбирають людей для невеликого табору в Дрегені. Огляд здійснював Едуард Беш – німець в одязі в чорно-білу смужку. На Петра в Заксенхаузені чекала неминуча смерть, тож він, набравшись сміливості, сказав Бешу, що хоче працювати, і той взяв юнака до своєї команди.

Доки їхали в Дроген, конвоїр остарбайтерів із Заксенхаузена переконував Беша, що краще прийняти діючий режим, аніж гнити в таборах. Едуард переконував його, що антифашисти все одно переможуть. Той засміявся, ніби цим переконуючи, що де ж ті антифашисти? Знайди хоч одного в машині, хто б міг підтримати тебе. Едуард почав запитувати всіх: “Ти більшовик?” – люди у відповідь ховали очі. Не пам’ятаючи себе, Бойко вигукнув: “Я – більшовик!”. Беш дістав з кишені шматок хліба з ковбасою та протягнув Петру. Відкусивши раз, юнак віддав бутерброд товаришам, які жадібно дивились на нього. Едуард посміхнувся охоронцю: “Так вони ж усі тут більшовики, тільки бояться зізнатися”.

Концтабір у Дрогені знаходився при есесівській школі. Начальник приходив лише на ранкову перевірку, фактично ж табором керував Едуард Беш, з його допомогою життя було досить стерпним.

Якось Петро після обіду мив посуд. Дзенькнула тарілка – і раптом подумалось, що в приміщенні чудова акустика. Захотілось співати і він затягнув тихенько: “Широка страна моя родная...”, але потім так розспівався, що забув про все на світі, навіть не помітив, як під дверима зібрався натовп. Пізніше до нього підійшов Еде (Едуард Беш) і запропонував заспівати щось на зборах гуртка антифашистів. Петро виконав декілька пісень, а потім його запитали чи вміє на чомусь грати, але він відповів, що лише на балалайці. Вони не знали, що це за інструмент, тож попросили його намалювати. Намалював Петро аби-як, а вони по його примітивному кресленні балалайку і зробили. Грати на цій балалайці було неможливо,

адже юнак не думав, що вони дійсно візьмуться за її створення. Довелось взятися за серйозне креслення балалайки, пригадуючи найдрібніші деталі цього інструмента... На новій балалайці вже можливо було грати.

Едуард Беш

Закінчились антифашистські гуртки раптово. Один німець виказав членів гуртка, після чого всіх відправили до Освенціма із супроводжуючим їх наказом: “Знищити протягом декількох днів”. Але Едуард Беш зміг відмінити загибель товаришів, завіривши есесівців, що посилати до “камери смерті” таких міцних в’язнів – велика марнотратність.

Петра Бойка відправили до стайні. Там також було важко, але біля коней було легше протриматися. Інколи на фургоні, запряженому кінями, він возив вантажі на “волю”, тож там діставав трохи їжі, щоб підгодувати товаришів. Приносив то шматок брукви, то окраєць хліба...

Виживати в таборі людям допомагали і якісь пам’ятки про мирний час. В Освенцімі такою пам’яткою був “базар”, де проходячи один повз іншого, люди обмінювались зекономленою їжею та новинами.

Старий єврей навчив Петра варити картоплю без вогню, тож він вирішив почастивати “делікатесом” свого земляка – Василя з кузні. Здобувши декілька картоплин, поклав їх у відро, зверху заслав сіном, потім карбідом і знову сіном. Доливши води, накрив кришкою та підвісив під фургоном. Їхав так Петро, а назустріч – наглядяч. Німець зупинив його, запитусь: “Що це?”. Юнак оглядівся і помітив, що під фургоном іде пар. Виявилось, що картопля переварилась. Німець записав його номер у свій записник, це означало, що порушникові без покарань не обійтись. Але того разу все минуло. Коли воєнні дії підходили до завершення, фашисти взялися замітати сліди. В’язнів у концтаборах мали знищувати.

(...) Усім остарбайтерам видали по п’ять варених картоплин. Посадили до товарних потягів, під’єднали два великих порожніх вагони для мерців і відправили. Це був потяг у нікуди. Дві шпали розділяли вагон, в якому їхав Петро, на дві половини, у кожній з яких було по сорок людей. Поміж в’язнями ходило два охоронці з автоматами та довгими палицями, якими вони били людей. За шість днів дороги з вісімдесяти осіб залишилося тільки дванадцять. Складати тіла мертвих людей не було куди, тож їх використовували у якості подушок. “Якщо не спробуємо тікати, то загинемо всі!” – не витримавши, сказав якийсь чоловік. Згуртувавшись, всі, хто залишився живим, накинулися на охоронців, відсунули нещільно закриті двері вагона та стали вистрибувати.

Коли потяг зник у далині, в’язні-втікачі почали рухатися, хто куди. Петра дорога привела до села, як виявилось, чеського. Йти було страшно, але виходу не було. Юнак підійшов до будинку “по-бідніше”, який стояв на околиці. Помітивши у дворі кролятник, Петро в думках поздоровив себе з королівською вечерею. Та в клітках виявив лише двох кролиць із малими кролятами. Не наважившись залишити кроленят без їжі, Петро, набравшись сміливості, постукав у двері будинку...

Люди допомагали Петру, чим могли: хто дав шматок хліба, хто – старе взуття та штюпані штани. Навіть якась старенька бабуся не пошкодувала грошей: “Якщо спіймають – відкупишся”. Та в очах усіх цих гуманних людей жалість поєднувалась зі страхом за особисте життя, і коли юнак ішов геть, вони з полегшенням зітхали. Петро міг їх зрозуміти, адже за допомогу в’язню-втікачеві суворо карали. Мабуть саме тому югославку, яка запропонувала ховати його до самої перемоги, Петро і нині пригадує із вдячністю. Коли він сховався в лісі

під ялиною, то помітив жінку, яка, у свою чергу, помітивши його, одразу втекла. Петро знайшов собі нову схованку, звідки побачив, що жінка, яка щойно втекла, веде за собою черницю з кошиком. Вона підійшла до юнака і віддала йому кошик з їжею. Черниця розповіла, що її чоловік і брат у концтаборі. Поцікавилась, чи не зустрічав він когось з її родичів. Петро не міг відповісти напевне, оскільки зустрічав багато югославів, але як знати, чи були серед них родичі цієї жінки. Зітхнувши, черниця сказала: “Не йди нікуди, оскільки по дорозі можуть спіймати. Ти тут чекай на перемогу, а я тебе годуватиму”. Декілька днів вона годувала Петра, який збирав для неї хмиз. Потім юнак познайомився з поляком-утікачем, з яким і пішов на схід. Та хлопці відійшли недалеко: в наступному селищі Петру стало зле. В нього був жар. Він заліз на горище якогось сараю, де й зліг. На горищі його знайшов власник будівлі, але дозволив лишитися. А вже через декілька днів прийшла перемога. “Злазь донизу, Петро! Ховатися більше не потрібно!” – кричав хазяїн, але юнак вже не міг злізти. Виявилося, що в нього тиф...

Петру вдалося тоді вилікуватися від тяжкого недугу. На сьогоднішній день Петру Миколайовичу Бойко вісімдесят три роки. Він і досі гарно пам’ятає обличчя всіх своїх друзів. Після війни він розшукав кого зміг: Євгена, який, відпрацювавши своє, повернувся додому, Едуарда... Навіть приїжджали один до одного в гості...

*Петро Бойко та Едуард Беш
із дружинами*

У гостях в Україні

Балада о командире

Синие дали, вольные птицы,
 Ширь необъятная, зреют пшеницы.
 Где-то курган возвышается древний,
 В призрачной дымке тают деревни.
 Запах душистой травы полевой,
 И тишина тебе здесь, и покой.
 Дышится вольно на этом просторе,
 Но не забыли мы прошлое горе,
 Как оставляли мы эти деревни,
 В год тот тревожный, в год сорок первый.
 Где-то сражалась здесь горсть храбрецов,
 Смелых, отважных советских бойцов.
 Здесь защищая в бою эту ширь,

С грудью простреленной пал командир.
Воду достали, лекарств принесли,
Как не старались, а все ж не спасли.
С жаждою жить произнес он слова
В миг по степи разнесла их трава:
– Прожил я мало, но верно служил,
Честью Отчизны всегда дорожил.
Бейте, ребята, пришельцев чужих,
Чтобы следа не осталось от них.
Бейте гранатами, бейте штыком,
Все, что положено, будет потом.
Очень прошу, сообщите жене,
Где похоронен в степной стороне.
Если окончится скоро война,
Может, она навестит здесь меня.
Милые детки... Ванюша, сынок,
Будь, как отец ... – прошептал и умолк.
Ветер небрежно коснулея волос
Каменный только б не выронил слез.
В землю родную вонзились лопаты,
И навсегда с ним простились солдаты.

Ветер

Сильный южный ветер дул в сорок четвёртом,
Снег кровавый таял, оттепель была.
Мы тогда на Запад двигались всем фронтом,
Нас неудержимо месть к врагу звала.
Эх пути -дороги, серые шинели...
Через дым да пламя двигались полки
Позади остались русские метели,
Да глаза любимых, словно васильки.
Где-то под Варшавой помню крик старухи:
Дорогой, желанный горю помощи!
В доме погибают мальчишки, два внука,
Уходя фашисты дом мой подожгли.
Паренек не медлил ни одной минуты:
Не уйдет, мамаша, гитлеровский гад!
Сам я с Украины, из деревни Круты...
Снял шинель и в пламя бросился солдат.
Сколько раз рискуя жизнью ради жизни,
В грозные те годы, в пламени войны,
Пареньки простые, верные Отчизне,
Рапорт отдавали: – Дети спасены!
Сколько их хороших, сколько их желанных,
Сколько ненаглядных, сердцу дорогих,
Сколько незабвенных, сколько долгожданных
Пало на дорогах трудных фронтовых.

Что б не говорили матери о сыне,
Сердце протестует: Нет он не убит!
В центре Трептов-парка в городе Берлине,
С девочкой спасенной, как живой стоит.

Под небом Бухенвальда

Ты спишь мой друг под небом Бухенвальда,
Давно почил ты непробудным сном,
А где-то там, в краю отцовском дальнем,
Старушка-мать заждалась под окном,
Ей чудится вот-вот ты из дороги.
Откроешь дверь и в горницу войдешь.
Развеешь грусть-тоску, тревоги,
И сердцем боль её поймешь..
Я вспомнил всё, что память сохранила,
Чумы коричневой зияющую пасть,
Как мы держались друг за друга,
Чтобы в последнем марше не упасть.
Застыли в бронзе люди, как живые,
Прописка здесь на долгие года
И как тогда, в те времена былые,
Над Бухенвальдом облака.

Петро Бойко

Стефан Родіонович Макаров та Іван Максимович Ткаченко

Олеся Ткаченко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри загальної історії,
методології і методики навчання

Вікторія Тарапон,
учениця 11 класу Переяслав-Хмельницької ЗОШ №1

Стефан Родіонович Макаров

Наше покоління виросло під мирним небом. Лише з історичних праць, документів, спогадів живих свідків ми знаємо про період 1939-1945 рр. У моїй родині учасниками бойових подій стали обидва моїх дідусі – Стефан Родіонович Макаров та Іван Максимович Ткаченко (нині покійні). Саме з їхніх розповідей ми дізнавалися про події Другої світової війни. Я пам'ятаю листи, які приходили дідусям від однополчан. Ось цитата із одного з таких листів: “Дорогий наш друже! Виповнюється 40 років Сталінградської битви. Давно відгрімилі бої, зрівнялися із землею окопи і траншеї, бліндажі і дзоти, а в серцях ветеранів, як і колись,

незагойні рани тієї далекої війни. Солдати жадають зустрічі із своєю юністю, обпаленою боями...”

Важкий бойовий шлях пройшов Стефан Радіонович Макарів у роки Великої Вітчизняної війни. За мужність і героїзм на фронтах він був нагороджений орденами “Вітчизняної війни” II ступеня, “Червоної зірки”, медалями “За відвагу”, “За бойові заслуги”, “За оборону Києва” та іншими.

По закінченні лісового технікуму С.Р. Макарів був призваний до лав Червоної Армії. У складі 122 гвардійського артполку 51 гвардійської стрілецької дивізії був на посаді арттехніка дивізіону, а з 1943 р. – начальником артмайстерні полку.

У кінці липня 1941 р. 817 артилерійський полк, у якому служив С.Р. Макарів, зайняв оборону біля Новгород-Сіверського. Ворог готував танковий наступ з метою захопити місто, звідки був відкритий шлях на Київ. Пізніше дивізія бере участь в оточенні фашистських військ під Сталінградом. Було міцно замкнено кільце, в якому опинилася 330-тисячна армія Паулюса.

Стефан Радіонович пригадавав запеклий бій у грудні 1941 р. в районі станції Карпівки. Командир артбатареї їхнього полку Данилов, перебуваючи на своєму командному пункті, раптом побачив, що з усіх боків повзуть фашисти. Як вони прорвалися, невідомо, але це загрожувало полку. Командир зрозумів – виходу немає, і він викликав вогонь батареї на себе. Старший на батареї Покидько не повірив, ще раз запитав, і коли команда повторилася, – накрив ціль.

*У колі товаришів.
Ліс на північ (3 км) від станції Єлькуземи.
Курляндія 17. 04. 1945 року*

ко було, піт заливав очі, а фашисти показували на радянських воїнів пальцями і сміялися, хоч були в полоні. Вони ще вірили у свій “бліц-кріг” і вели себе визивно, зухвало.

І пригадає Стефан Радіонович інших фашистів – фашистів 1943 року, як вони після розгрому під Сталінградом десятками тисяч йшли під супроводом маленького нашого конвою. Йшли понурі, обдерті і мовчазні, ніби приречені на смерть.

*С.Р. Макарів
у дні Вітчизняної війни.
Курляндія 17. 04. 1945 року*

Загинув командир, та разом з ним загинуло кілька десятків ворожих солдатів, що облягли командний пункт...

Після Сталінградської перемоги дивізія була перекинута спочатку під Орел, а потім в район Белгорода. С.Р. Макарів брав участь в історичній Курській битві, визвольних боях за Полоцьк, Вітебськ, Прибалтику, до повної ліквідації Курляндського угруповання ворога.

Стефан Радіонович не дуже любив згадувати про події війни. Але інколи він вдавався до спогадів. Так, наприклад, він розповідав, що в жовтні 1941 року він уперше побачив двох полонених фашистів, що під конвоєм обганяли їхню колону. Наші війська відходили і руками тягли гармати на гору. Тяж-

Ні, цим фашистам було вже не до сміху! І коли хтось із них знесилений падав чи відставав, його не добивали і не цькували вівчарками, а надавали медичну допомогу, саджали на автомашини.

Стефан Радіонович закінчив службу в Радянській Армії у званні капітана і повернувся до своєї мирної і благородної роботи лісовода.

Рядки автобіографії Івана Максимовича Ткаченка

Іван Максимович Ткаченко
(праворуч)

“Народився 15 вересня 1913 року в с. Помоклях Переяславського р-ну в селянській середняцькій сім’ї. З дитячих років трудився, спочатку у своєму (батька) господарстві, потім (з 1930 р.) в колгоспі. В 1931 р. поступив після семирічки, а в 1934 р. закінчив педтехнікум в м. Золотоноша. 1934-1937 р. працюю вчителем мови в селах Виповзки й Гайшин, а 1937-1939 рр. – директором семирічної школи в с. Григорівка (тепер Канівського р-ну).

В свій час, в юнацькі роки, мріяв про службу в армії, та вчителів не призивали, надавали відстрочку у зв’язку з нехваткою вчителів у той час. Думав, що так уже й не доведеться здійснити почесний обов’язок, послужити у рядах Червоної армії. Але помилився. В 1939 році, як і багато вчителів, що користувались відстрочками призову, був призваний на службу в армію. Тоді мені було вже 26 років. Дома оставалась сім’я, дружина, троє дітей.

Кадрову воєнну службу я проходив в 204 стрілковому полку 10-ї стрілкової дивізії Білоруського, а потім Прибалтійського військочастини. Спочатку рядовим, а спустя 2 місяці (з лютого 1940 р.) на посаді й і в званні замполітрука батареї 76 мм орудій (полкова батарея). В 1940 році приймав участь в звільненні Литви, і з того часу наш полк був розквартирований в м. Плуңге Литовська РСР (25-30 км від кордону з Німеччиною).

Військова служба проходила успішно. Як політпрацівнику, мені дозволялось проводити з солдатами політвиховну роботу й самому опановувати військову справу, вивчати артилерійську премудрість. А в 1941 році вже почав думати й про повернення до своєї учительської професії, до своєї сім’ї, що мало бути здійснено восени 1941 року. Та грянула війна, і моя служба в армії продовжувалась аж до травня 1946 року.

Наш 204 с/п, як і вся дивізія, перед війною з травня 1941 р. був зайнятий будівництвом польових укріплень першої лінії оборони у безпосередній близькості від кордону (200-300 м). Тут нас і застала війна. На мою долю і моїх товаришів випало приймати перші удари гітлерівців, бачити, як вони в усій своїй наглості переходили з музикою наш кордон і ступили на нашу землю, сіючи смерть.

Надзвичайно трудним був перший день війни. Полк був дуже розтягнутий, розкиданий по батальйонах, не був приведений в бойову готовність. Ми не мали досвіду, не були обстріляні, не чули близько себе розривів снарядів і мін, свисту пуль. В перші хвилини наступу фашистів не мали наказу відбивати наступ, боячись провокації. Тому полк вже в ці хвилини війни поніс значні втрати. Правда, замішання, зв’язане з вказаними причинами, тривало недовго. Командування дивізії й полку менше чим через півгодини дало наказ відбити на-

ступ фашистів, зрозумівши, що їх наступ не провокація, а справжня війна. Німцям вдалося потіснити наші частини, але кілометрах в 2-3 вони були зупинені. Бій на цьому рубежі тривав цілий день. Ми артилеристи били по фашистах часто прямою наводкою, прикриваючи піхоту. Через болотисту місцевість фашисти на нашому напрямку танків не пускали, що трохи полегшувало нам оборону.

Цей перший день війни для мене особливо пам'ятний. Його довелось пережити під страшним огнем – снарядів, мін, кулеметів і автоматів ворога. Якось під час підвозки снарядів на огневу позицію батареї я попав під нальот артилерійського вогню німців. Один з снарядів розірвався прямо перед кіньми (1-1,5 м) й повозкою, на якій ми з їздовим сиділи. Нас відкинула зривна хвиля, залишились живі, дякуючи тому, що всі осколки й основну силу розриву прийняли на себе коні.

Після цього я сказав собі: тепер виживу, переживу всю війну. І ніколи до кінця війни не думав, що можу бути вбитим. З боями ми потроху, по 4-6 км, відходили шість днів (вночі відхід, займали нову лінію оборони, а вдень бій). А потім для нас почався тривалий відхід. В зв'язку з тим, що фашистські війська обійшли наше угруповання військ, що було в Литві, і загрожували оточенням, ми відступали, відірвавшись від ворога. Зупинившись, зайняли оборону в Естонії, недалеко від м. Тарту. Тут знов тривали запеклі бої. І тут 19 липня 1941 р., майже через місяць після початку війни, я був тяжко поранений, осколок міни пробив ліву ногу. Під час переїзду батареї на нову вогневу позицію нам потрібно було проскочити відкрите місце на виду в німців. Німці це помітили й накрили батарею мінометним вогнем. До смерті буду вдячний товаришам по батареї, які вчасно підібрали мене непритомного від великої втрати крові, зупинили, наклали жгут, кров і цим врятували мені життя.

Настав для мене тривалий, майже піврічний період лікування в госпіталі в м. Пермі.

Післявилікування направлений знов в діючу армію. З січня 1942 року по грудень – 42 р. проходив службу в 294 артполку 170 стрілк. дивізії на посаді замполітрука управління артдивізіону. Дивізія займала оборону й вела наступальні бої на Волховському, а потім на Північно-Західному фронтах, приймала участь в оточенні й розгромі німецько-фашистських військ в районі м. Дем'янська. З грудня місяця 1942 р. по серпень 1943 р. я був старшиною артбатареї 76 мм орудій 19-го гвардійського повітряно-десантного стрілкового полку 10-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Дивізія також вела оборонні, в основному, бої на одній із ділянок Північно-Західного фронту в районі м. Стара Руса. Тут, в умовах лісисто-болотистої місцевості, особливо в період весняного бездоріжжя, надзвичайно важливу роль відігравало постачання військ боєприпасами – для артилеристів снарядами, фуражем для коней і продуктами харчування людей. Тому обов'язки старшини доводилось виконувати в особливо трудних умовах: на плечах, на в'юках завжди під вогнем ворога. За безпосереднє постачання батареї боєприпасами й всім необхідним людей і проявляючи при цьому мужність і відвагу в червні 1943 р. я був нагороджений орденом Червоної зірки. Орден вручив командуючий артилерії генерал Н.Н. Воронов. Це був мій перший орден, перша бойова нагорода.

В серпні 1943 р. нашу дивізію було перекинуто на Україну в склад Степного фронту. Я був призначений на посаду парторга 1-го стрілкового батальйона в цьому ж 19-му полку з присвоєнням мені офіцерського звання молодшого лейтенанта. Після короткого відпочинку й поновлення, дивізія була введена в бій по розгрому й переслідуванні відступаючих гітлерівців від м. Харкова через Полтаву до р. Дніпра.

До Дніпра в районі міста Кобеляки ми підійшли в останніх числах вересня. Полку було поставлене завдання – з ходу форсувати річку, не дати німцям закріпитися на правому березі, захопити й розширити плацдарм, щоб дати можливість нашим військам побудувати переправу через Дніпро.

Вночі батальйон на підручних засобах – човнах, плотах, переправився через Дніпро, захватив плацдарм, лощину в районі села Мішурин Рог (це нижче м. Кременчуга), а рано вранці пішов в наступ, піднімаючись на виступ правого берега річки. Я був разом з батальйоном. В нас були лише автомати, іншої зброї ще не встигли переправити й підвезти. Не було навіть гранат, але ждати не було можливості. Німці могли підтягнути сили й скинути нас в Дніпро, ліквідувати зайнятий плацдарм. Потрібно було наступати з автоматами. Відбивати танки у нас не було чим, довелось відійти й закріпитись в овразі (круча). Німці намагалися вибити нас з оврагу, обстрілювали з пушок, закидали з люків танків гранатами, але ми стійко трималися цілий день і цим дали можливість нашим військам (дивізії) перекинути через Дніпро додаткові сили, навести переправу. Запеклі бої батальйон вів разом з іншими підрозділами й в наступні дні весь час тиснули німців які чинили відчайдушний опір, намагаючись затримати наступ наших військ. Для мене це були надзвичайно трудні дні. Як парторг батальйону, я не встиг ще вивчити людей, а молоді бійці, якими батальйон поповнився, ще були не обстріляні, потрібно було бути з ними. Тому я був разом з бійцями в передніх окопах і передніх шеренгах в час атак. Німці засипали нас градом мін і снарядів, кулеметів і автоматів. Німецькі літаки на день по десятки раз налітали, засипаючи сотнями бомб наш передній край. Але наш наступ продовжувався неухвально. 6-го травня 1943 року під час чергової нашої атаки ворожа куля попала мені майже в рот, розбила нижню челюсть. Так я одержав третє тяжке поранення. (перед цим я був легко ранений осколком розривної пулі в руку в той час коли кидав гранату).

Знов наступив тривалий період, вдруге, лікування в госпіталі. За форсування р. Дніпра і участь в боях на правому березі я був нагороджений орденом Вітчизняної війни II ст. З госпіталю (в м. Харкові) вибув в вересні 1944 року. Декілька місяців був в резерві Політуправління 2-го Укр. фронту, а з вересня 1944 року проходив службу інструктором політвідділу 6-ї гвардійської танкової армії. В складі військ цієї армії приймав участь в боях по звільненню від окупантів Румунії, Венгрії, Чехословачії, Австрії. За участь в цих боях був нагороджений орденом “Червоної Зірки” (третій) й медалями: “За звільнення Будапешту”, “За взяття Вени”, “За звільнення Праги”.

День перемоги зустрів в Чехословаччині недалеко від м. Праги.

Але війна для мене, як і для інших бійців і офіцерів 6-ї танкової армії, на цьому не закінчилась. Вся 6-та гвардійська танкова армія, якою командував генерал Кравченко, була перекинута в Монголію, в склад військ Забайкальсько-Амурського фронту і потім прийняла участь у війні з японськими самураями, розгроми квантунської армії в Маньчжурії. Для армії був надзвичайно трудним перехід через пустині Гобі й через перевали гір Великий Хінган. Після капітуляції квантунської армії до лютого 1946 р. армія перебувала в Маньчжурії, м. Мукаден.

З поверненням на свою територію я подав рапорт з проханням демобілізації і в травні 1946 р. в званні старшого лейтенанта прибув додому в село Помоклі, в наш рідний Переяслав, віддавши службі в збройних силах Батьківщини 6,5 років, з них 4,5 роки 1418 днів і ночей в діючій армії на фронтах війни (якщо не рахувати відпочинку в госпіталах).

Після демобілізації з армії 6 років працював інспектором шкіл РВНО, 2 роки заввідділом РК КПУ, 21 рік – з 1953 по 1974 р. директором середньої школи № 3

З вересня 1974 року – пенсіонер”.

І. Ткаченко

(У тексті автобіографії Івана Максимовича Ткаченка повністю збережено авторський стиль написання та орфографію. – ред.)

Бережіть дітей від війни!

Ольга Метелиця,
інспектор відділу гуманітарних та міжнародних зв'язків,
студентка факультету педагогіки і психології

Кожна людина народжується на світ, щоб прожити життя, яке їй призначається. Та на її долю може випасти те, до чого ми не готові. Ось і зараз я хочу розповісти про життя звичайної української сім'ї.

Петро Микитович Метелиця

Я виросла у великій сільській сім'ї, в якій завжди шанували старших і виховували почуття вдячності перед тими, хто дійсно боровся за мирне небо над головами своїх нащадків. Родина мого батька, Метелиці Олександра Петровича, складалась із 7 дітей – 3 хлопців (мій тато наймолодший), 4 дівчат. Тато народився вже після війни, але бабуся з дідусем були одружені ще до її початку.

Я мало пам'ятаю свого дідуся, він помер, коли мені було 5 років, тільки знаю, що він мене дуже любив і його слова залишаться назавжди зі мною: “Сонце зійшло, значить треба жити”. Згадую його буркотливим і повчаючим усіх. Мене вчив бути чесною, говорив, що це запорука успіху і поваги від людей.

Мій дідусь Метелиця Петро Микитович – народився 21 листопада 1911 року в селі Безпальче на Черкащині в родині селянина, яка мала четверо дітей. Почав працювати з 12 років у колгоспі на різних роботах. У 1934 році познайомився із своєю майбутньою дружиною Євтушевською Палажкою Федорівною.

Моя бабуся Євтушевська Палагея Федорівна народилась 15 жовтня 1915 року в селі Левченки на Черкащині (11 кілометрів від Безпальчева) у багатодітній родині селянина. В родині бабусі було семеро дітей. Із 14 років пішла працювати, варила їсти, а згодом стала помічником повара.

Ось так і жили мої дідусь і бабуся, виховуючи дітей, чесно працюючи для світлого майбутнього своєї родини. Але крило війни залишило свій відбиток на всьому роді.

Коли розпочалася війна, Метелиці Петру Микитовичу було 30 років, він мав уже двох дітей. Жили вони у селі Тополі, що на Черкащині, де і зараз живемо ми. На війну пішов у 1942 році, залишивши дружину і дітей.

Військова доля Метелиці Петра Микитовича склалася не дуже гладко. Довелося форсувати Дніпро, де був уперше поранений. Після госпіталю знову повернувся на фронт. Продовжував захищати вітчизну в лавах військ Першого Білоруського фронту. Воював на території таких країн, як Литва, Польща, Латвія, форсував річку Нарва, військова дорога довела Петра Микитовича до Берліну. Дружині не писав, бо обоє були неграмотними. Другий раз був поранений у 1943 році. Підірвав танк і осколки з протитанкової гранати глибоко засіли в тілі солдата. Тоді він перебував у госпіталі у Києві. Бабуся дізналася про це і, незважаючи на малих дітей, пішла пішки провідати чоловіка.

Пелагея Федорівна Метелиця

Та зустрітись їм не вдалося. По дорозі Метелиця Пелагея Федорівна, так звали мою бабусю, потрапила в полон до німців. Вона йшла через село (назви, на жаль, не пам'ятаємо) і зустрілася з німецьким патрулем. Полон тривав недовго. Бабуся була дуже маленькою на зріст і худю, тому вночі, коли йшли через ліс, сховалася в канаві. В госпіталі з чоловіком не зустрілася, бо його знову відправили на фронт. Думка про те, що він живий, зігрівала душу, зі сльозами військова дружина повернулася до своїх дітей. Та хоч і не могла допомогти своєму чоловіку, намагалася допомагати іншим радянським солдатам. Протягом двох останніх років війни носила харчі партизанам та допомагала пораненим. Так і не судилося їм побачитись аж до закінчення війни. Дідусь перебував у Берліні, де демонтували заводи, вивезені з України і повертали назад на Батьківщину в Дніпропетровськ і Нижедніпропетровськ.

У грудні 1946 року Метелиця Петро Микитович був звільнений із лав Радянського армії в запас. Тоді й повернувся додому.

Подяка Петру Микитовичу Метелиці від маршала Радянського Союзу Г. Жукова та генерал-лейтенанта Телегіна

Орденська книжка

Тяжка доля продовжувала ставити свої капкани для сім'ї Метелиць. Дідусь дуже хворів, тому що осколки гранати назавжди залишились у ногах, а під час форсування Дніпра був прибитий бетонною плитою, що пошкодило роботу внутрішніх органів. Та всеодно не здавався. Тяжко працювали все життя. Виховали семеро дітей, дали їм дорогу в життя.

За проявлену сміливість під час війни Метелиця Петро Микитович був нагороджений орденом "Отечественной войны II степени", медалями "20 лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.", "30 лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.", "40 лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.", "50 лет вооруженных сил СССР", "60 лет вооруженных сил СССР", "70 лет вооруженных сил СССР".

Метелиця Пелагея Федорівна була нагороджена медалями: "Материнська Слава" III-го ступеня, "Медаль материнства" I-го ступеня.

Уже немає в живих ні дідуся, ні бабусі, та світлу пам'ять про них моя родина берегти-ме вічно. Нещодавно мій тато мені сказав, що, коли помирав дідусь, його останні слова були: "Бережи дітей від війни!"

Сорок років самотності

Не легшою долею жили батьки моєї мами Метелиці Алли Дмитрівни, дівоче прізвище Астаф'єва. Бабуся Євмен Катерина Василівна 1924 року народження з родиною проживала в селі Ленінське Драбівського району Черкаської області (у воєнні роки радгосп Андреевський, потім Радгосп імені XXIII з'їзду КПРС, згодом село Радгоспне). Під час війни німці розпочали забирати молодь, яка не воювала, до Німеччини на примусові роботи. Село, де проживала бабуся, також не обминули, але батьки Катерини Василівни сховали дочку у бочку з квашеною капустою. Залишившись на Батьківщині, усім, чим могла, допомагала радянським військам: рила протитанкові окопи, збирала поранених і звозила на конях до госпіталю, возила харчі партизанам, варила їсти пораненим. Після визволення території (1943 рік) брала участь у відбудові колгоспу. Продовжувала підвозити харчі на фронт.

Уже по закінченні війни познайомилася з майбутнім чоловіком Астаф'євим Дмитром

*Катерина Василівна
Астат'єва*

Андрійовичем 1920 року народження. Дідусь воював у лавах Першого Українського фронту. Був тяжко пораненим ще на початку війни, але з госпіталю знову повернувся на війну. Так з підірваним здоров'ям пройшов увесь шлях до перемоги. У 1948 році Дмитро Андрійович і Катерина Василівна одружилися. Та недовго тривало їхнє щастя, дідусь уесь час хворів і 17 березня 1966 році помер, залишивши сиротами шестеро дітей. Тож бабусі довелося несолодко. Треба було самій виховувати дітей і давати їм дорогу в життя.

За роки війни Астаф'єв Дмитро Андрійович був нагороджений медалями "Медаль за отвагу", "Медаль за взяття Берліна", "20 лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг."

Астаф'єва Катерина Василівна нагороджена медалями "Медаль Материнства I ступеня", "Медаль Материнської Слави", "50 лет вооруженных сил СССР", "60 лет вооруженных сил СССР".

21 листопада 2005 р. на 81 році життя померла Астаф'єва Катерина Василівна, навіки поєднавшись із чоловіком. А в березні 2006 року діти Дмитра Андрійовича зберуться разом над могилою батька вже в сороковий раз. Світла пам'ять їм, і всім тим, хто захищав мирне небо над головами дітей! Ми – пам'ятаємо! Ми – не забудемо!

Частина виставкової експозиції

Ольга Метелиця на виставці "Не думай, що війна була давно, забудеш - стане знову на порозі".

Микола Якимович Братчик та Мефодій Костьович Бережний

Ольга Шкира,
директор бібліотеки Переяслав-Хмельницького
державного педагогічного університету

*Микола Якимович Братчик,
1906-1990 рр.*

*Мефодій Костьович Бережний
1903-1944 рр.*

Тут розроблялися плани форсування Дніпра і створення Букринського плацдарму. Координаційним центром по керівництвом залишався будинок мого діда в Дениса, де в кінці вересня 1943 р. відбулись збори командного Воронезького фронту, на яких виступав генерал армії М.Ф. Ватутін.

Я дуже добре пам'ятаю свого дідуся Братчика Миколу Якимовича. Мої спогади про нього завжди по-дитячому світлі. Ми з братами Олександром та Анатолієм любили слухати дідові розповіді про війну. Сидячи у вечірній час біля груби, слухали розповіді дідуся і чекали вечерю – картоплю в “мундирах”, яку самі накладали у вогонь. Дід Микола був цікавим і дотепним співрозмовником, його можна було слухати годинами. Дідусь розповідав про те, як він пішов на війну, про свої поранення та полон у Німеччині, заслання до Сибіру у місто Кемерово на примусові роботи за свій полон. Він не любив дивитися фільми про війну, бо знав її не з розповідей. Про ті тяжкі роки дідові постійно нагадували його особисті речі – велика валіза та лезо для гоління. Він прожив 84 роки, носячи в собі дві кулі. Дідусь мав романтичну натуру. Йому до вподоби була телепередача “Клуб кіноподорожей”, постійно цікавився міжнародним життям із газет та передачі “Новини”, знав напам'ять “Кобзаря” Т. Шевченка, цитував “Енеїду” М.Котляревського.

Другого свого дідуся, Бережного Мефодія Костьовича, я не знаю взагалі. Моя мама Віра Мефодіївна була ще зовсім маленькою дівчинкою, коли її батько пішов на війну. У березні 1944 року він загинув на переправі через Дніпро, де загинули тисячі переяславців в районі Букринського плацдарму. У сімейному архіві лишилась єдина фотографія.

Восени 1943 року в будинку мого дідуся Миколи та бабусі Ганни в селі Дениси розміщувався командний пункт 1-го Українського фронту, командуючим якого був генерал армії М.Ф. Ватутін. Цей історичний факт зафіксований у книгах “Історія міст і сіл УРСР. Київська область”, та “Пам'ятні місця Київської області”.

*Будинок М.Я. Братчика
у с. Дениси*

*Микола Братчик (праворуч)
під час заслання до Сибіру,
м. Кемерово*

Війська, керовані Миколою Федоровичем, здійснювали героїчну оборону Воронежа, брали участь у Сталінградській та Курській битвах, у битві за Дніпро, у визволенні Лівобережної та Правобережної України та визволенні в листопаді 1943 року столиці УРСР – Києва.

Дід Микола в цей період був на війні. Тато, Іван Миколайович Братчик, маючи на той час 7 років, добре запам'ятав генерала Ватутіна, який охоче катав хлопця на своєму “бобіку” і ділився з ним своїм солдатським пайком. Дитяче захоплення мужнім командиром дуже вплинуло на подальше життя мого батька. Він мріяв стати військовим. Після закінчення Київського ремісничого училища за відмінне навчання його було направлено до військового училища. Але життя внесло свої корективи у долю батька, він повернувся до рідного села, де в місцевому господарстві працював шофером і теж на “бобіку”. Скільки його пам'ятаю, батько читав багато книг, і цими книгами були виключно мемуари радянських полководців. Він назбирав солідну бібліотеку військової мемуаристики. А я вже в ті роки всі книги інвентаризувала, записувала у великий журнал. Мабуть, доля вже тоді підказувала мою майбутню професію бібліотекаря, якій я згодом присвятила своє життя.

*Командуючий 1-м Українським фронтом
М.Ф. Ватутін і командуючий 3-ю гвардійською танковою
армією П.С. Рибалко серед офіцерів на передовій.
Район Букринського плацдарму, жовтень 1943 р.*

І взагалі, ми, діти дітей війни, онуки своїх дідів-героїв, учасників боїв за визволення рідної землі від ворогів отримували знання про війну з художніх, документальних фільмів, книг, пісень, спогадів наших рідних. Ми проймалися патріотизмом та мужністю героїв і самі бажали бути такими ж сміливими, наполегливими, стійкими до труднощів, відповідальними і гуманними людьми.

Іван Карпович та Зоя Олексіївна Ізмалкови

Валентина Лізнєва,

доцент кафедри спортивних дисциплін, ігор та туризму

*Іван Карпович Ізмалков
під час службової вахти на
торпедному катері*

Мої батьки, Іван Карпович та Зоя Олексіївна Ізмалкови, були учасниками бойових дій у Другій світовій війні.

Батько народився 23 листопада 1916 року в селі Закутано Орловської області. У 6 років разом зі своїми батьками переїхав до Запоріжжя, де в 1933 році Іван Карпович закінчив 8 класів школи та вступив до ФЗУ металургійного заводу “Запоріжсталь”. У 1937 році Івана Карповича призвали до лав Радянської армії. Після закінчення школи зв’язку Чорноморського флоту в 1939 році він був призначений командиром відділу радистів ДК №54 ОВРА Північного флоту.

Початок війни Іван Карпович зустрів, будучи командиром Відділу радистів ДМО ОВРА. Служив він у селищі Полярне – Воєнно-Морська База Північного флоту. За хоробрість, стійкість та мужність Іван Карпович був нагороджений Орденом Червоного Прапора, медаллю Ушакова, двома орденами Червоної Зірки, медаллю “За бойові заслуги”.

Прикладом його відмінної служби може бути такий епізод. У складі команди торпедного катера (21 особа) Іван Кар-

пович Ізмалков супроводжував караван кораблів, що поставляли на Велику Землю зброю, продукти харчування, техніку. Під час переходу німецька авіація спробувала затопити цей караван. Зав’язався відчайдушний бій. Бомбардування було таким сильним, що декілька радянських кораблів затонули. Моряки торпедного катера, де був Ізмалков, збили один німецький літак. Катер знищили, а з команди залишилося всього двоє живих.

У складі кращих моряків Північного флоту Іван Ізмалков був направлений для отримання бойових кораблів до Сполучених Штатів Америки.

Зоя Олексіївна Ізмалкова з перших днів війни пішла на фронт добровільно. Як і її чоловік Іван Карпович, була зв’язківцем.

Зоя Олексіївна нагороджена орденом “Вітчизняної Війни II ступеня” за те, що вона одна із команди чергових зв’язківців почувала сигнал SOS, який подавав радянський військовий корабель, що тонув. Вона також має такі медалі: медаль Жукова, “Двадцять років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років”, “За доблесний труд”.

*Іван Ізмалков
у колі товаришів по військовій службі*

Єдине свідчення

Олександр Колибенко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та культури України

Друга світова війна круто змінила долі великої кількості людей. Десятки мільйонів загиблих та безневинно знищених, понівечені людські долі, діти, що залишилися без батьків – це лише невелика частина тієї гуманітарної катастрофи, що супроводжувала цю війну. Особливим трагізмом перебіг цієї війни позначився на українських землях, які протягом кількох років були зоною бойових дій двох найбільших армій тогочасної Європи.

Війна стала важким випробуванням на життєвому шляху покоління “дітей війни”, у тому числі й моїх батьків, які рано залишилися сиротами. Обидва мої діди загинули на початковому етапі війни, коли моєму батькові йшов шостий рік, а мамі – лише третій. Їх пам'ять зберегла окремі епізоди, пов'язані з батьками, а також розповіді матерів, доки останні ще були живі. Крім цього, збереглися ще деякі випадково уцілілі документальні свідчення – кілька довоєнних фотографій діда по батькові Колибенкова Олександра Андрійовича та короткий лист діда по мамі Винника Гаврила Назаровича, датований груднем 1941 р. Цей лист – усе, що залишилося від мого діда, не збереглося ні його фотографій, нічого іншого. В пам'яті моєї мами залишилися лише розповіді її мами Марії Романівни, яка померла 1957 р. З цих розповідей у загальних рисах можна скласти уявлення про долю цієї людини.

Винник Гаврило Назарович народився на початку ХХ ст. у великій селянській родині на Слобожанщині, на українсько-російському порубіжжі. Одружившись приблизно в середині 20-х рр., він вів самостійне селянське господарство, а з початком колективізації був позбавлений усього. Дві голодовки (1932-1933 та 1947 рр.) пережило лише троє з багатьох його дітей (син Василь 1928 р.н. та дві доньки – Женя 1939 р.н. і Ліда 1942 р.н.). Менша з доньок народилася уже після загибелі батька.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Гаврило Назарович мав бронь від призову в армію і займався евакуацією майна з території Луганщини на схід. Однак, на самому початку війни, за несправедливим звинуваченням його було заарештовано й відправлено до штрафної роти, де він і загинув. Таким чином, цей нашвидкуруч написаний у другій половині грудня 1941 р. на невеликому аркуші паперу лист – це єдине документальне свідчення про долю одного з моїх дідів, про історію однієї звичайної людини. З мільйонів таких історій складається історія всього людства.

Лист бійця штрафної роти Винника Гаврила Назаровича

“Пущено сіє письмо от вашего мужа Гаврила Н дорогой жене Марія Романовни и деточкам своим Васки Г и дочке Женочки Г. Шлю вам всенижайшее почтение с любовью. Клянюсь вам от своего Белого Литца до сирой Земли и желаем всего наилучшого на белом свети прожить и усем нам увидится, дорогіє мое семейство. Я вам пропишу.

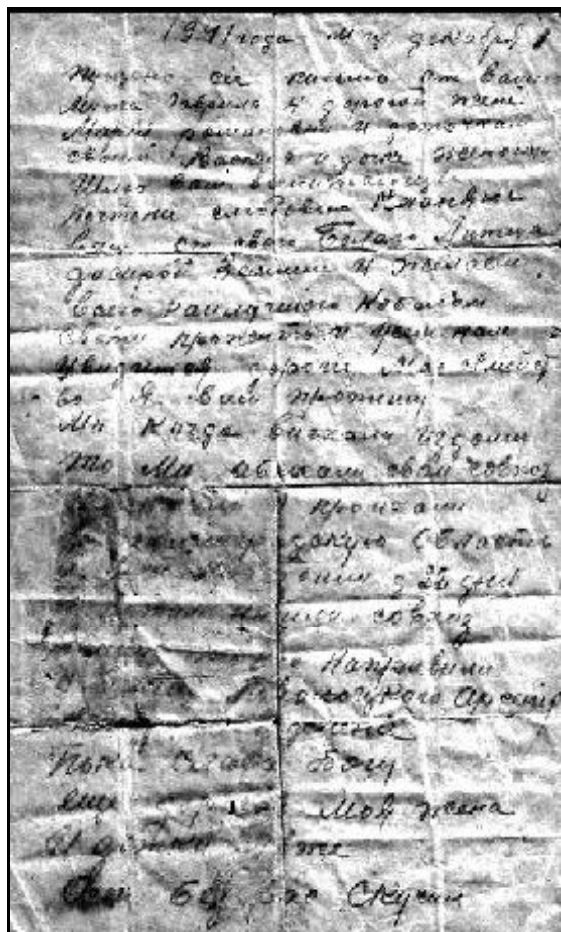
Ми когда виехали издому, то ми об'ехали свой совхоз (нерозбірливе слово – О.К.) и проихали в Сталинградскую область, а у ней произдили 22 дня. А потим нашли совхоз. Явилис то нас направили у (нерозбірливе слово – О.К.) Поволоцкого Арсенія (два нерозбірливіх слова) деление. Пока слава богу. Еще догрозая моя жена и детки. Я вже очень без вас скучил.

То ми уже нашли совхоз 14 декабря и только удвох с Ягорой. Дорогіє детки, слухайти мами. Чи у вас еще есть мука у вас или неть, то пишите все подробно, яки новости. Чи хлеба у вас не забрали чи корова ничево чи кабанчик ничево мясо есть или вже поили все

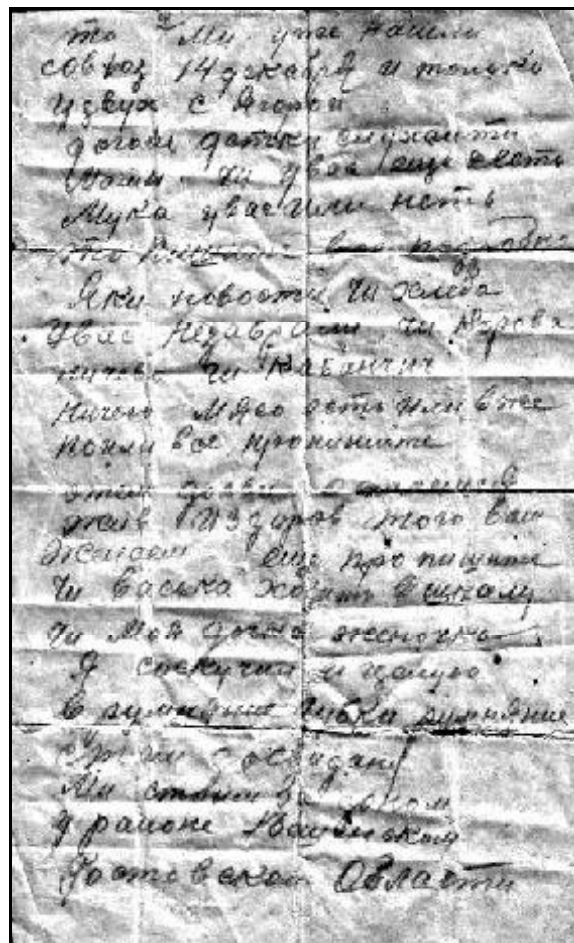
пропишіте. С тем досвідання. Остаємся жив и здоров, того вам жєлаєм. Еше пропишіте чи Васька ходить в школу чи моя дочка Женочка. Я соскучил и целую в румняние губки румняние.

С тем досвідання. Ми стоим за Доном у районє Вешенском Ростовской области”.

* Текст листа подано з дотриманням граматичних помилок та пунктуацією автора.

Автограф листа
Винника Гаврила Назаровича

Автограф листа
Винника Гаврила Назаровича (зворот)

Михайло Андрійович Матвієнко

Тарас Нагайко,
керівник навчально-наукового
центру усної історії кафедри
історії та культури України

Для нашої родини святкування Дня перемоги було одним із традиційних свят. Ще з раннього дитинства пам'ятаю як, щороку 9-го травня бабуся вранці діставала з шафи дідів костюм, на якому виблискували медалі. До нього додавалися капелюх та легкий плащ, а в останні роки життя ще й палиця. Все це робилося для того, аби дід пройшов у колоні ветеранів центральною площею міста. Декілька разів поряд з ним проходив у цій колоні і я. Коли подорослішав і навчався у старших класах, я також ходив “на парад” і, стоячи на площі, спостерігав, як по ній проходили ветерани, шукав поглядом свого діда.

Повертаючись додому, дід лягав відпочивати, бабуся несла до шафи костюм з нагородами. У цей момент я поспішав за нею, аби приміряти його на себе. Певний час він був на мене завеликий і я, тонучи у рукавах, знімав його з себе, і чекаючи, коли дід прокинеться, передивлявся медалі. Дід відверто не любив згадувати війну. Майже ніколи про це не згадував у родинному колі. Лише іноді розповідав, що-небудь із подій воєнного часу. З його розповідей я знав, що він був розвідником, мав звання старшини та служив десь на кордоні з Іраном. Двічі був поранений. Пам'ятаю також, що дід згадував прізвища своїх товаришів, з якими разом служив, писав листи кудись “до Москви”, намагаючись відновити якісь документи. Вже більше п'яти років минуло з того часу, коли я в останнє бачив свого діда у колоні ветеранів...

Сьогодні, коли його вже немає на цьому світі, пам'ять про війну для нашої родини зберігається у спогадах моєї бабусі Матвієнко (Прокопенко) Оксани Михайлівни, батько та один із дядьків якої загинули під Москвою, а також у старих дідових фотокартках воєнного часу. Про цей період його життя розповідають рядки деяких документів, що збереглися у нашій родині:

З матеріалів особової справи 1945 р.

IX-1936 г. – VI-1940 г. – студент Верхнеозёрского селскохозяйственного техникума. Павловский район Воронежской области.

VI-1940 г. – IX-1940 – агроном Рождественно-Хавской МТС. Рождественно-Хавский район Воронежской области.

IX-1940 г. – IX-1941 г. – красноармеец 337 артполка Кавказского округа. г. Кировакан Армянской ССР.

IX-1941 г. – III-1942 г. – курсант окружной школы мл. командного состава АИР Кавказского фронта. г. Гурджаани Грузинской ССР.

III-1942 г. – V-1943 – школа АИР помкомвзвода. г. Гурджаани Грузинской ССР.

V-1943 г. – VII-1943 г. – 817 ОРАД помкомвзвода топографической батареи Закавказского фронта (действующая армия). г. Ленинанкан Армянская ССР. г. Кивахи Азейбарджанская ССР. Ольхотово. Орджоникидзе.

X-1943 г. – III-1945 г. – 727 ОРАД старшина топобатареи Закавказского фронта (действующая армия). г. Ленинанкан Армянская ССР.

III-1945 г. – XI-1945 г. – курсант Харьковского военно-политического училища. г. Харьков.

З автобіографії 1945 р.

“Я, Матвеевко Михаил Андреевич, родился в 1920 году в Воронежской области, Елань-Коленовского района, Полежаевского с/с п. Соколовский. С 1929 пошёл учиться в начальную школу, семилетку окончил в 1936 г. В сентябре месяце поступил в Верхне-Озёрский сельскохозяйственный техникум, который закончил в 1939 году, после чего был послан на работу в Рождественно-Хавское Райво, где проработал до мая 1940 г. В мае 1940 г. был призван в ряды РККА и служил в 337 ГАП АРГК в городе Кировакан. В 1941 г. направили в школу АИР, где проучился до февраля 1942 г. и оставлен был при школе АИР на должности помкомзвода. В мае 1943 г. во вновь сформированный разведдивизион в лагерях Вазнани на должность старшины топбатареи где и работал до настоящего времени”.

20. 03. 1945 г.

Старшина Матвеевко.

З автобіографії 1958 році

“Я, Матвеевко Михаил Андреевич, родился в 1920 году в посёлке Соколовском, Полежаевского сельсовета, Елань-Коленовского района Воронежской области в семье крестьянина-середняка. В 1936 году я окончил Михайловскую НСШ и осенью того года поступил учиться в Верхне-Озёрский сельскохозяйственный техникум, который окончил в 1940 году. С июня по сентябрь 1940 года работал агрономом в Рождественно-Хавской МТС. В сентябре 1940 года был призван в ряды Красной Армии.

Родители до 1917 г. занимались сельским хозяйством. После Октябрьской революции до момента коллективизации также занимались хлебопашеством, в хозяйстве имели хату, корову, пару быков и лошадь.

В 1930 году во время коллективизации вступили в колхоз, где родители проработали до Великой Отечественной войны.

Мать во время войны работала в колхозе, а отец был на трудовом фронте, где заболел и 11 сентября 1941 г. умер. В настоящее время мать живёт с братом в Киеве. По линии отца и матери раскулаченных нет, а так же и за границей.

Семья содержит: жена, сын, я, мать, брат героя Советского Союза, учится в аспирантуре в городе Киеве и сестра на 4-м курсе Киевского университета.

Член ВЛКСМ с 1938-1943 годы, с 1944 г. член Коммунистической партии”.

З листа до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР

“Я служил в рядах Красной Армии с сентября 1940 года по ноябрь 1945 года. С сентября 1940 года по сентябрь 1941 служил в 337 армейском гаубичном полку солдатом. По началу войны переместили нас на турецкую границу, потом иранскую. В сентябре 1941 г. направили в школу артиллеристской инструментальной разведки, которую окончил в 1942 году и был при окружной школе АИР Закавказского фронта помощником командира взвода до мая 1943 г. С мая 1943 г. помкомзвода топографической батареи в 817 отдельном артиллерийском разведывательном дивизионе в составе 45 армии Закавказского фронта до июля 1943 года.

При следовании на фронт за городом Баку, когда разгружались для движения своим ходом, наш эшелон бомбили фашистские самолёты, где часть товарищей погибло. Так помню старшину фотобатареи Каргина Ивана, ст. лейтенанта Крымова и др. Я получил два лёгких ранения. В госпитале не лежал, так как лечили в собственном дивизионе. Освобождая Закавказье у подножья Кавказского хребта, проходили близко [от] города Орджоникидзе, Ольхотово. С октября 1943 г. по март 1945 года служил в 727 отдельном артиллерийском разведывательном дивизионе, который придавался 45 армии.

В марте 1945 г. меня направили в Харьковское военно-политическое училище”.

25 мая 1985 г.

3 листа до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР

“Я служил в рядах Красной Армии с сентября 1940 года по ноябрь 1945 года, был призван в Закавказский военный округ. С сентября 1940 года служил в 337 армейском гаубичном полку солдатом. По началу войны наш полк из города Кировакан Армянской ССР был направлен через перевалы на турецкую границу, где мы, разведчики, наблюдали за турецкими войсками и заставами. Питание получали только ночью и считались действующей армией. Позже перебросили на иранскую границу, когда наши армии 44-я, 47-я, 53-я вводились в Иран в августе 1941 года согласно договора.

Также был наш полк в сопровождении делегации Советского Союза в Иран на Тегеранскую знаменитую конференцию. В 1941 году в сентябре месяце меня, солдата, направили в школу артиллеристской инструментальной разведки, которую окончил в 1942 году и был при окружной школе АИР Закавказского фронта оставлен помощником командира взвода по май 1942 года.

В мае 1942 года из школы АИР организовали два отдельных разведдивизиона – 727 и 817. С 1942 года мая месяца служил сначала в 817 разведдивизионе, который принимал участие в обороне Кавказа, потом, после ранения, был переведён в 727 ОРАД, в котором прослужил до марта 1945 года. Этот дивизион проводил разведку и привязку тяжёлой артиллерии в составе 45-й армии, а потом 44-й армии при обороне Кавказского хребта с суши и моря от немецких захватчиков. В марте 1945 года меня направили в Харьковское военно-политическое училище, где служил до ноября 1945 года, откуда был демобилизован как специалист сельского хозяйства”.

23 лютого 1991 р.

Під час служби, 1941 р.

м. Леніканан Віпменська РСР, 1943 р.

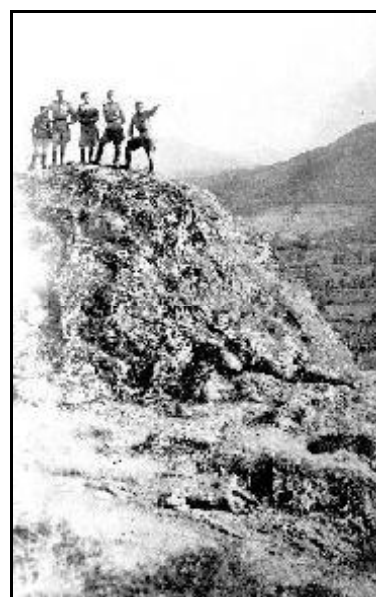
м. Кіровакан Вірменської РСР, 1941 р.

1943 р.

1944 р.

У горах Вірменії, 1943 р.

Матвієнко
Михайло Андрійович,
1943 р.

Матвієнко
Іван Андрійович, м. Ялта,
1944 р.

Прокопенко
Михайло Іванович

Під час закінчення школи АІР, 1943 р.

З товаришами по службі, 14. 08. 1944 р.

Мати зустрічає сина з фронту, 1945 р.

Біля батьківської хати, 1945 р.

За перемогу!

★

**ЦЕНТРАЛЬНЫЙ
АРХИВ**

Министерство обороны СССР
19 декабря 1957 г.
№ 3 / 272040
Москва, г. Ивановы, Моев. дом

УСС: Киевская обл.
г. Пересыпи-Хмельницької
ул. П. Шевченка
д. 99 кв. 1

МАТВЕВНО М.А.

На Ваше письмо сообщаем, что в разведывательном ведомстве на время отсутствия содержания: разведочного и оперативного отделов 727 отдельного разведывательного армейского полка в декабре 1943г., с января по декабрь 1944г. известны:

"МАТВЕВНО М.А." (должность и звание не указаны).
Сведения: оп.180800, д.8, л.28,1-41
оп.180888, д.8, л.9, 226

727 брэд в состав Действующей армии не входил.
Документов 827 отдельного разведывательного армейского полка за хранения в ЦАМО нет.

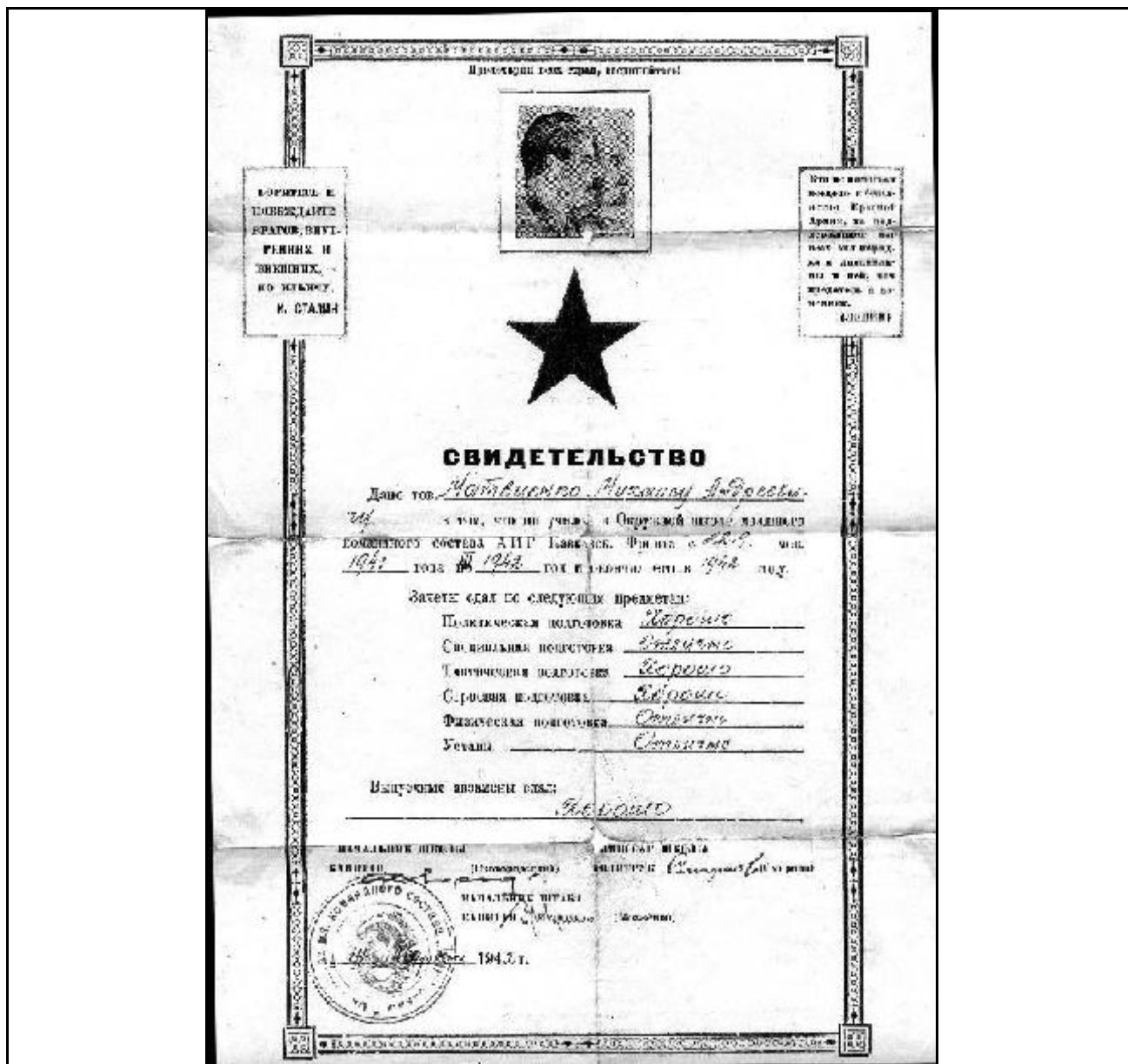
519 отдельный разведывательный батальон в П.О. в 1942г. по 29.8.1944г. входил в состав Действующей армии.
Сведения: Пересыпи 31, л.292

827 брэд входил в Пересыпи казачий и оседлый гражданских уездов в оборона Качкала.
Сведения: инт.325, с.309

НАЧАЛЬНИК УСС
МОСКВА

пол.Мамеджонов
и

Лист-відповідь
на запит до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР

Свідоцтво про навчання в окружній школі молодшого командного складу АІР Кавказького Фронту

Серед представників моєї родини по материній лінії учасниками війни були мій прадід Прокопенко Михайло Іванович, його рідні брати Прокопенко Іван Іванович та Прокопенко Григорій Іванович. Прадід Матвієнко Андрій Іванович, його брат Матвієнко Тихон Іванович, мій дід Матвієнко Михайло Андрійович, його рідний брат Матвієнко Іван Андрійович, Герой Радянського Союзу, який з 17 років добровільно пішов на фронт, був командиром танкового екіпажу.

P.S. За час перебування в лавах Червоної Армії мій дід Михайло Андрійович Матвієнко був нагороджений медалями “За оборону Кавказа” (1943 р.) та “За перемогу над Німеччиною” (1945 р.).

Обпалене війною дитинство

Надія Коцур,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри валеології, анатомії та фізіології

Катерина Митрофанівна
Коцур

Катерина Митрофанівна Коцур народилася 3 травня 1937 р. в літописному, старовинному Недригайлові, що на берегах мальовничої Сули. Батько, Митрофан Андрійович, увесь час трудився на землі, хлібороб. З перших днів війни – на фронті, пройшовши разом із матінкою-піхотою у складі 21 стрілецького полку через пекло Сталінграду шлях аж до Румунії. Був тяжко поранений під Ізюмом, обморожений. Нагороджений 8-ма медалями, у тому числі “За відвагу”. Інвалід війни другої групи. Після війни працював у місцевому колгоспі. Мати, Харитина Степанівна, трудилася на колгоспних ланах.

Маленька Катя відчула на собі всі лихоліття війни, фашистської окупації. Сьогодні Катерина Митрофанівна пригадує: *“Ніколи не зможу забути 22 червня 1941 року. Була неділя. Сонячний ранок. Мама напекла пирогів. Я сиділа біля двору на лавочці й смачно їх їла. Тут побачила, як біжать люди вулицею. Мені сказали, щоб я бігла до хати та повідомила батьків, що почалась війна. Я так і зробила.*

Ще нічого не усвідомлюючи, я зрозуміла, що моя звістка дуже засмутила батьків. Мама почала плакати. А потім ми всім сімейством (мама та нас четверо дітей) зі сльозами проводжали тата на війну.

Довго-довго чекали його повернення. І лише взимку 1946 року він повернувся. Скільки було радощів! Батько розповідав вечорами про всі ті страхіття, які переніс на фронті.

...Я також ніколи не забуду, як на нашій вулиці з’явилися німецькі солдати. Один із них вривається у двір і біжить прямо до сараю. З нього виводить теля. Мама, сестра, брат і я взялися за телятко, щоб не віддати фашисту. Той наставив на нас дуло автомата. Ми дуже злякались і з плачами відступились.

Через декілька днів німці забирали вже й корів. Мама вночі відвела нашу годувальницю до сестри Явдохи, де ще не було чужинців. Але скоро довелося забирати корівчину звідти, бо їхні солдати нищпорили й там. Ми з мамою переховували молочницю біля річки, в гущавині, на городах, у сосновому лісі. Одного разу потрапили під обстріл, кулі свистіли поруч з нами. Чудом залишились живі. Невдовзі вночі перевели корову до комірчини, де ще на деякий час врятували її.

...Якось до окопу, де ми переховувались, заглянув височезний озброєний німець. Він забрав у нас останній рукавець із сухарями. А ми залишились голодні й холодні. Сестричка, яка народилася напередодні війни, померла, бо простудилась в окопі.

Запам’ятався ще один випадок. Мама пішла по воду. Колодязь був майже в кінці городу. В картоплі лежав наш солдат. Це був розвідник. Він попросив що-небудь поїсти. Мама швиденько повернулась, збрала децю у вузлик. Я віднесла. Він дуже дякував. Я була рада, що з’явилися уже наші солдати.

...Як тільки вигнали фашистів, ми всі пішли працювати в колгосп. І дорослі й діти трудились біля молотарки. Мама з сестрою подавали снопи, брат поганяв коней, я

підносила воду людям, підмітала на току, збирала колоски, а потім пасла колгоспних гусей”.

Катерина Митрофанівна із шестирічного віку працювала нарівні з дорослими. Виконувала різні роботи в колгоспі ім. Дзержинського.

У 1945-1955 роках навчалась у Недригайлівській середній школі. Потім знову трудилася в колгоспі.

У 1958 році поєднала свою долю з Петром Михайловичем. Закінчила Прилуцьке педагогічне училище. Працювала вчителем молодших класів.

Нині Катерина Митрофанівна Коцур на заслуженому відпочинку.

Від сули до Ельби: шлях до перемоги

Надія Коцур

Правдюк Сергій Корнійович народився в 1904 р. в с. Правдюках Роменського району Сумської області, що розташоване на березі тихоплинної і чарівної своїми ліліями ріки Сули, неподалік села Пустовійтівки – батьківщини останнього кошового отамана Війська Запорізького Петра Калнишевського. Та й сам Сергій Корнійович походив із славного козацького роду.

*Сергій Корнійович Правдюк,
фото 1970-х рр.*

У 1924 р. одружився, разом з дружиною Оксаною Павлівною виховували чотирьох дітей: Івана, Варвару, Марію та Ганну.

Після колективізації, у 1930-ті роки, працював у колгоспі теслею на будівництві споруд сільськогосподарського призначення.

У грізному 1941 р. пішов до лав Червоної Армії, боронив рідну землю від фашистів. На все життя залишилися спогади про форсування Дніпра і визволення Києва від німецько-фашистських загарбників восени 1943 р.

З чисельними пораненнями, отриманими в боях пройшов український солдат від Сули до Ельби, узяв участь у штурмі Берліна.

За участь у Великій Вітчизняній війні і перемогу над Німеччиною нагороджений багатьма орденами і медалями.

Сергій Корнійович був скромною в побуті людиною, ніколи не вихвалявся своїми бойовими відзнаками. Але в день Перемоги односельці бачили сивого і мудрого дідуся, скромно одягненого, із сяючими орденами і медалями на грудях.

До діда Сергія часто забігали онуки і онучки – бадьорі, життерадісні, щебетали, мов пташки, затамувавши подих, слухали його казки. Але старий завжди намагався обійти у своїх розповідях жорстоку війну. Кожним словом він утверджував радість життя, любов до праці, повагу до людини.

За сумлінну працю в післявоєнні роки Сергій Корнійович був нагороджений медаллю “Ветеран праці” та нагрудним знаком “Заслужений колгоспник”.

Сергій Корнійович був людиною з великої літери, солдатом, лікарем людських душ. Він залишив цей світ 16 березня 1983 р.

Немає тепер у поріділих лавах ветеранів війни 1941-1945 рр. Сергія Корнійовича Прудюка, але односельці і молодь пам'ятають і вшановують безсмертний подвиг героя...

Про мого батька: солдатська нагорода

Катерина Коцур

Палає Сталінград. Плавиться метал. Кипить Волга. Темної ночі бойова група просувається до траншей фашистів. Наказано: за любую ціну дістати “язика”.

Мій батько – рядовий Гордієнко – ступає тихо, але йому здається, що німці давно помітили їх. Ось освітили ракети. Стало видно, як удень. Група припала до землі. Прострочили ворожі кулемети і замовкли Все ближче і ближче. Фашистів не видно. Та ні. Ось по дну глибокої траншеї пройшлися два німці. Вартові. Решта в землянках. Добре охороняється. Коли поверталися назад, бійці блискавично кинулися прямо на голови ворогів. Гордієнко діє швидко, уміло. Саранча навалюється на німця, але той у темряві спритно вивернувся і став душити його. Поки що боротьба йде тихо. І хто знає, чим все закінчилося б, коли б не один боєць, що вдарив з усієї сили наседаючого німця. Треба зв'язати (німців). Гордієнко, високого зросту солдат, подужав “язика”. Він “стриножив” його, як потім казав. Витяг на бруствер, але німецька передова вже закипіла. Злітали ракети, били кулемети. Тисячі тракуючих куль впалися в темряву. Бійці повзуть самі і тягнуть вірьовками полонених. Та ось застогнав солдат, крикнув німець якимось глухо. (Випав кляп). Кулі вп'ялися в тіла. Нарешті появилася невеликий балочок в кущах верболозу. “Слава тобі, Господи, – про себе Митрофан. – Тепер ми в безпеці”. Повели. Понесли свого й ворога. Ось і наша передова. І пригадалося тоді рядовому Гордієнку Митрофану Андрійовичу, як його, прямо із жнивного поля, в 1941-у році, забрали на фронт. Бої. Відступ. Перший бій під Ізюмом, що біля Харкова, і поранення. Лікування. І знову бої. Відступ. Пекло. Але Сталінград був найпекельніший. Часто спливали образ дорогої дружини Харитини, діток Галі, Вані, Каті, крихітної Марійки. “Як ви там? Чи живі?” – роїлися думки. І вистоїть солдат. Захистить рідну землю. І візьме квіти з рук вдячних австрійців на вулицях Відня.

Повернеться рядовий Гордієнко додому взимку 1946 року поранений, обморожений, обпалений війною. Стане заліковувати рани. Працюватиме в колгоспі, розповідаючи дітям, внукам і правнукам про бої-пожежі, ненависну війну. Багато було в нього нагород, але медаль “За відвагу”, за “язика”, для нього була найпам'ятнішою. Не даремно називають солдатською нагородою за мужність і доблесть.

9 травня 2000 р.

В обіймах смерті

Анатолій Коцур,
доктор історичних наук,
професор кафедри української історії
та етнополітики
Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Коцур Уляна Павлівна народилася 17 серпня 1904 року в с. Войтенки (Красножони) Коровинської волості Роменського повіту Полтавської губернії (дівоче прізвище – Войтенко). Вийшла заміж за Коцура Михайла Кіндратовича в с. Сакуниху Червоно-слобідської волості Роменського повіту.

Війна застала 23 вересня 1941 року в с. Сакунісі. Виривши з сусідкою окоп, що нагадував літеру “Г”, вона разом з дітками Іваном і Петром вирішила врятуватися в ньому під час запеклого бою.

– Цілу ніч перебувала я з дітьми та свекрухою в підземеллі. Було холодно і сиро. Темрява на дворі, а в окопі – ще більша, бо вхід у нього був закритий подушками. Сиділи з сусідами одягнені. Діти наші заснули в нас на колінах, – пригадає Уляна Павлівна і продовжує: – Коли стало ледь-ледь світати (десь о 5 годині ранку), ударили кулемети на сході та заході села. Враз затріщали автомати. Відчайдушно бахкали гвинтівки. Над нашими головами рвалися снаряди і міни. Земля трусилася, стогнала і плакала. Тисячі осколків і куль впиналися в неї. Раз-у-раз доносилося могутнє “Ура!” Доносився гул моторів танків і літаків. Боже! Яке то було пекло! Горіло все: хати, сараї, клуні. Фашисти мечем і вогнем нищили село – його захисників і мешканців. “У нас у сараї стояли прив’язані корова, теличка і теля. Як вони мукали і задихались у вогні і диму. Тут же в передсмертній агонії кричали свині. Я перехрестилася і стала лізти з окопу до виходу. Та в цю мить закричали мої дітки. Затужила свекруха: “Куди ти, Уляно, йдеш? Там лише смерть гуляє. Мамочко рідненька, на кого ви нас покидаєте? Ви ж самі росли круглою сиротою. Невже і нас посиротіти хочете?” – “Для чого жити, коли один попіл буде кругом? Що я дам дітям їсти? Усе згоріло. Усе пропахло димом”.

І тоді свекруха і діти її рідні своїми тілами закрили вихід з окопу. А вогняний смерч лютував далі. Уже майже не чути було “Ура”. У цей день сакунівці не бачили проблиску сонця. Від диму і попелу стояла пільма, що перейшла в ніч.

Наступного ранку пішов невеликий, дрібний осінній дощ.

– Явилася з окопу й побачила мертвих наших, що були в різних позах. Деякі з них (поранені) ще стогнали, але німецькі автоматники добивали їх. Ні кола, ні двора не було. Лежали обвуглені наші домашні тварини. Від Шарика, що був прив’язаний до будки, залишився лише цепок та трішки кісточок. Ото і все. Навіть яблуні погоріли. Не хотілось жити. Де наша хата? Де хліб і до хліба? Немає, спалили все фашистські факельники. За димом пішло.

Ховали наших солдат удома, у садочках на третій день, коли дозволили німці. Воно ж, бачте, без їжі, води, медичної допомоги через три дні любий помре. Ще й досі в сакунівських садках є окремі безіменні солдатські могили. Наприклад, у Гакаленка В.М., Голінка М.М. та ін. Царство їм небесне.

Були вбиті й німці, але вони своїх кудись перевезли. Кажуть, що в м. Ромни.

Сакуниха була спалена дотла.

Мене часто просять мої правнуки:

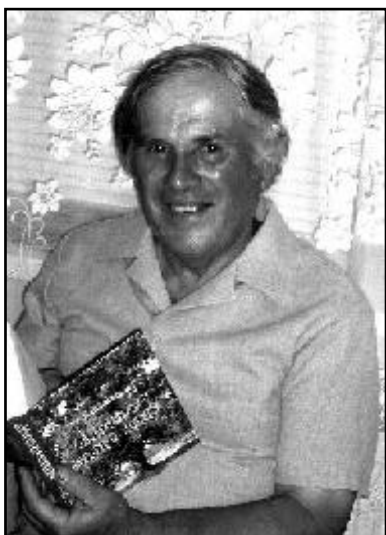
– Розкажіть, бабусю, що таке війна?

– Якби її вік не бачити, мої золотенькі. Коли б її ніколи не було.

Літописець рідного краю

Борис Білецький,
кандидат історичних наук,
доцент Чернівецького національного ун-ту
ім. Ю. Федьковича

Петро Михайлович Коцур належить до тієї категорії людей, котрі не тільки засвоїли народну мудрість “хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього”, а й доклали максимум свого розуму, серця і душі, щоб воно стало надбанням його земляків, громадян України загалом. Як педагог від Бога, патріот своєї землі, історик за фахом усе своє свідоме життя він віддав цій благодатній справі. Про це засвідчує його подвижницька діяльність і на ниві педагогічної практики, і на ниві журналістської та громадської роботи, що він робив в ім'я возвеличення рідної землі. Так він “докопувався” до глибокого коріння свого роду, шукаючи відповідь на риторичне запитання “Хто ми?” “Чиї ми діти?”, ставлячи його одночасно до своїх земляків, а через них і до всіх українців. Його пошуки призвели до написання патріотичної праці, що має не тільки пізнавальне, а й практичне значення.¹ Його величезний досвід значною мірою може бути використаний у справі навчання, а ще більше – у справі виховання підростаючих поколінь, котрі збудують справді незалежну Українську державу.

Петро Миколайович Коцур

На основі вивчення значної кількості архівних матеріалів, різних документів, статистичних збірників, монографічних праць вітчизняного та зарубіжного походження, шукаючи відповідь на питання про корені роду Коцурів, він заглянув аж у глибини сивої давнини краю. У книзі розповідається про історію його рідного села Сакунихи та хутора Коцурового, що в Посуляньському краї, ідеться про походження назви цих населених пунктів, час існування, висвітлюється життя їх мешканців із давніх часів і до сьогодення. Є відомості про участь земляків у селянсько-козацьких повстаннях першої половини XVII ст., Визвольній війні під проводом Б.Хмельницького, Першій та Другій світових війнах, боротьбі за незалежність на різних етапах державотворення. Особливо широка та різнобічна інформація про глибини коріння роду Коцурів, корені якого сягають першої половини XVII ст. (1638 р.)

На цьому загальному фоні, ми відчуваємо не тільки літописця рідного краю, а й майстра-педагога, відданого рідній землі, педагога, котрий вмів читати людські душі. Його серце б'ється в унісон з його ближніми, сусідами, учнями. Особливо це відчутно в його практичній діяльності, журналістських замальовках, розповідях з його власного життя, родини, односельців.

Йому характерна відданість ідеї, оптимізм, віра в добро. У нарисі “До Кобзаря”, написаному після відвідин могили Тараса Шевченка, він указує, що це найсвятіше місце на землі, що сам великий поет – то вже національна ідея, дух свободи, велич надії, її гордість, безсмертя.

Саме таке його ставлення до духовних скарбів України наштовхує його на ідею необхідності створення в рідному селі Сакуниха (1972 р.) історико-краєзнавчого музею, який із

¹ Коцур П.М. Дерево мого роду. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 408 с.

часом стає музеєм бойової і трудової слави в Сакунівській школі. Ініціатором, організатором і керівником якого впродовж десяти років був учитель історії цієї школи – першого в Недригайлівському районі на Сумщині – Петро Михайлович Коцур. Його першими помічниками в цій справі стали сини Вітя, Толя і Володя, а також учні класу, у якому він був класним керівником, інші школярі, сільська громада. Створений на громадських засадах музей, по суті справи, перетворився на базу, де навчали музейної мудрості ентузіастів цього руху з інших сіл, запозичували досвід і створювали музеї чи музейні кімнати на місцях.

Петро Михайлович як людина активної життєвої позиції не тільки ретроспективно вів сільських дітей дорогою в минувшину, а й серйозну увагу приділяв питанням військово-патріотичного виховання молоді, облагороджував її почуттям гордості за наших людей, рідну землю. Вони, його земляки, на фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах гідно воювали з німецько-фашистськими загарбниками. 117 з них полягли смертю хоробрих, 86 його односельців із Сакунихи відзначено урядовими нагородами. У центрі села Сакунихи їх подвиг увіковічує меморіальний комплекс.

Петро Михайлович показує у своїх журналістських замальовках, що розум, праця, кмітливість людини завжди перемагали, розповідав про чудових, безкорисливих, скромних людей, які завжди дбали про те, щоб Батьківщина була вільною і багатою. Героїня замальовки “Чоботи”, наприклад, наголошувала, що тільки всі разом своєю великою працею поставимо її на ноги. В цьому краса людської праці.

І справді в родині Коцурів – Пєрта Михайловича та Катерини Митрофанівни – панував культ праці. Це була родинна традиція, яка закладалася в цьому козацькому роді з діда-прадіда. Невтомна і самовіддана праця додавала їм великого авторитету серед односельців, а внуки й правнуки достойно продовжували справу своїх дідів і батьків на ниві науки, служби в армії, служіння рідній державі.

Усі вони прагнули знань. Царство науки, любов до книги панували в цій родині. Ніякі труднощі на шляху до поставленої мети не могли їх зупинити. Успіхові сприяла шана і повага, що були характерні для роду Коцурів.

Не можна не захоплюватися учителями, серед яких були Петро Михайлович і Катерина Митрофанівна, котрі виховували в учнях і своїх дітях високий дух гуманізму, доброти, щирості, вимогливості до себе, шанобливе ставлення до церкви і релігії, бережливе ставлення до рідної природи. До всього цього був причетний Петро Михайлович – учитель, який прекрасно навчав, любив дітей, умів прощати і ні на кого ніколи по-християнськи не мав зла.

Особливо цінував він у людях такі риси характеру, як воля, відповідальність, терпіння і толерантність у стосунках серед людей. Ці риси він прищеплював своїм дітям і учням. І що особливо цінне – вони його не підвели, виправдали надії і сподівання, які він покладав на них.

Якщо оцінювати наслідки його педагогічної і громадської діяльності, то з повним правом можна стверджувати, що його кращі риси знайшли своє втілення в його учнях, дітях та внуках, які стали відмінниками прикордонної служби, медиками, вихователями, будівельниками, студентами, докторами наук та ін.

Петро Михайлович повторився у своїх дітях і внуках. Тільки на більш високому рівні. Знання і виховання, здобуті в родині Коцурів, стали тим “стартовим майданчиком”, який вивів їх на належні висоти. Вони – справжні життєлюбів і гуманісти, доброзичливі і відповідальні, працьовиті і чуйні, справжні патріоти української землі, люди високої духовної культури. “Не засмучуйтесь при невдачі, не горюйте, коли що втратили, чогось у вас немає. Перед вами – ціле життя. Зумійте взяти все хороше собі – і стане світ добрішим, і усміхнеться вам доля”, – стало девізом цієї родини.

Сини Петра Михайловича і Катерини Митрофанівни Віктор і Анатолій стали професорами, докторами наук. Перший із них – ректор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, голова Ради ректорів вищих навчальних закладів Київської області, автор більше, ніж 300 наукових праць, серед яких і праці, присвячені Сумщині та її людям, землякам, звідки йде коріння роду Коцурів.

Анатолій – завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Його перу належить понад 320 наукових праць, монографій, посібників, розвідок тощо.

Коло їх наукових інтересів – історія української державності, українська національна ідея XIX – XX ст., актуальні питання історії України XVIII – XXI ст. Вони як учені знані не тільки в Україні, а й поза її межами.

Не відстають від своїх чоловіків і їх дружини Галина і Надія, які також є вченими – вузівськими викладачами.

Наймолодший син Петра Михайловича та Катерини Митрофанівни Володимир з відзнакою закінчив вуз. Талановитого юнака залишили на викладацькій роботі. Він пішов стежиною старших братів. І, звичайно, був би в майбутньому з нього кандидат чи доктор наук, вартий поваги і добрих слів. Двері широко відкрилися в життя. Але трагічна смерть зруйнувала все, коли йому було 24 роки.

Найбільші свої сподівання покладає Петро Михайлович у свої 70 років на внуків – Віталія, Дмитра і Віту, які виховані по-коцурівськи старанними, гуманними, відповідальними, які уже першими своїми кроками й успіхами не тільки в Україні, а й поза нею прославляють рідну землю, достойно продовжують естафету, започатковану прадідами, дідами і батьками в ім'я розбудови Української незалежної соборної держави.

Виховання підростаючого покоління як справжніх патріотів України варто починати з пошуків коренів свого роду, з історії рідного краю. Важливо виховувати у нього активну життєву позицію, зберігати пам'ять минулих поколінь, толерантні стосунки між людьми, у родині, гуманізм, доброту, щирість, шанобливе ставлення до церкви і релігії, відповідальність за свої дії, відроджувати духовність нашого суспільства, дбати про збереження довкілля, виховувати естетичні почуття, готовність захищати ці цінності. Усе це так виразно і чітко відчувається в кожному кроці, у кожній дії учителя, краєзнавця, журналіста з Сумщини Петра Коцура, який усім своїм життям стверджував, що повноцінне виховання громадянина своєї країни можливе лише при спільних зусиллях школи, сім'ї, громадськості.

За журналістським плугом – на полі освіти

**Віктор Коцур,
ректор Переяслав-Хмельницького
державного педагогічного університету
імені Григорія Сковороди**

Петро Михайлович Коцур народився, коли займався рожевий світанок. Баба-повитуха Степанида, що приймала пологи, хутко схопила олівчик і затиснула в його ручці, промовляючи до Уляни Павлівни: “Дай, Боже, йому не плуга тягати, а писарем стати”.

Було це 15 вересня 1935 року в с. Сакунісі Недригайлівського району на Сумщині. Ім'я батькові дала бабуса Олена. Так у селі появилася ще один Петя – Коцур Петро

Михайлович. Його мама, Уляна Павлівна, та батько, Михайло Кіндратович, були дуже раді, що їхнього полку прибуло. До старших братів, Павлика та Вані, добавився Петя, а колгоспний бригадир засумував, що на один день “вийшла зі строю” Уляна Павлівна, бо вже наступного дня вона була “на рядках”.

Ріс Петя слухняним хлопчиком серед мальовничої природи та непосидючих ровесників. Страшна війна спопелила батькове село двічі – у 1941 та в 1943 роках. Руїни, убиті, поранені, стогін, плач навіки залишилися в його серці.

1 вересня 1944 року він разом із босоногими дітлахами прийшов до зруйнованої школи. Знову похоронки, сльози, горе заповнили шкільні класи. У 1951 році Петро Михайлович закінчив семирічку “на відмінно”. Став навчатися в Недригайлівській середній школі. Щоденно долав шлях до школи в 9 кілометрів і назад стільки ж. У школі зустрів чимало чудових друзів. Особливо ж полюбив уроки історії, що їх майстерно подавав учитель П.І. Биценко та уроки української мови і літератури, що їх читали незабутні С.К. Проскочило та А.М. Капленко. Це були уроки-свята.

По закінченні школи, як і всі діти війни, пішов служити до лав Радянської Армії. Дописувати до “районки” Петро Михайлович став ще зі шкільної парти. Життя було таке цікаве, різноманітне, насичене, що не писати про шкільні будні, успіхи та невдачі було б просто гріх. У редакції працювали добрі, чуйні, з відкритою душею і серцем, люди. Батько їх полюбив. З 1955 по 1958 рр. проходив військову службу у Туркестанському та Київському військових округах у ВПС. Час був напружений (події в Угорщині, англо-франко-ізраїльська агресія та ін.). Коцур П.М. писав в окружні і армійські газети. Найтісніші зв'язки були з редакцією газети “Крылья победы”. Герої його заміток, нарисів були рядові, сержанти, офіцери авіації.

Після демобілізації поступив до Харківського державного ордена Трудового Червоного Прапора університету і м. О.М. Горького на історичний факультет, який закінчив у 1965 році. Потім уесь час працював в одній і тій же школі на посаді вчителя історії. Продовжував дописувати до райгазети Недригайлівщини та інших.

Разом з дітьми створив шкільний музей.

Удостоєний літературної премії імені поета-земляка Івана Чумаченка. Писав нариси, новели, оповідання, замальовки та просто замітки. Постійно редагував, починаючи зі школи, стіннівки. Теми для них підказувало саме життя.

Одружений. Дружина, Катерина Митрофанівна, має педагогічну освіту. Виростили, виховали, дали вищу освіту трьом синам – Віктору, Анатолію, Володимирі.

Нині Коцур П.М. на заслуженому відпочинку, але зв'язки з редакціями газет не пориває й досі. Починаючи із 2000 р., побачили світ три книги П.М. Коцура: “У кожного свого доля” (2000 р.), “Про все розкажуть берези” (2003 р.), “Дерево мого роду” (2005 р.), які є проміжним підсумком його літературної і журналістської діяльності. До книг увійшли десятки нарисів і оповідань про героїв-односельчан, які і в бою, і в праці були гідними синами своєї Батьківщини. Отже, життя продовжується.

Здрастуйте, рідні (Не забути тої слави)

Петро Коцур

Глуха канонада відлунювалася далеко-далеко. Тільки важке небо та сріблясте перекотиполе ставали свідками його смерті. Ні однієї живої душі. Мертві були поруч, інколи доносилася чужа мова і брязкіт гусениць. Він падав у забуття. Марив.

Уночі було трохи легше: прохолода гасила пекельні рани. Третій день після бою він, воїн, лежав у окопі без їжі, без цілющої краплини води, облитий власною кров'ю, помирав у насадженні шовковиці біля невідомого, спаленого фашистами села Сакунихи.

23 вересня 1941 року воїни Воронезького комуністичного полку (добровольців) вели запеклий нерівний бій із фашистами за село. Понесли втрату, але наказ командування виконали до кінця. Прикрили частини, які займали новий рубіж оборони.

...Агафія Михайлівна взяла мішечок і пішла, придавлена горем, щоб нарвати пирію. Тяжкі думи, як свинцеві хмари, гнітили душу. Повільно підняла голову і... завмерла. Поруч лежали вбиті солдати, а з одного окопчика ледве поворухнулася рука. Підійшла. Так і є. Наш. Живий. Що робити? Як допомогти йому?

А він, обійнявши край окопу, тулився до його холодної землі.

– Бідний мій синку: Дитя моє!

Вона хутко пішла в село. Не бачила руїн, не помічала фашистів, що йшли і їхали дорогою. Не звертала уваги на їх окрики. Перед її очима був син. Син Росії чи Білорусії, Грузії чи України. То був син. А вона його мати. Вона йшла безстрашна, могутня і оспівана, хоробра і нерозгадана мати.

Вам доводилося бачити ластівку, що мужньо захищає своїх дітей від ворога, чайку, що на лузі відводить косаря від гнізда.

Тут мати рятувала невідомого сина.

Якимсь чудом знайшла конячину, напіврозламаний віз. Свою таємницю повідала двом жінкам, сказала німеччому чоловіку про все.

Агафія Михайлівна зупинила конячку. Разом із жінками стала рвати густе просо, що давно осипалося. Коли вже було чимало на возі, оглянулися, поїхали.

– Ось він, – тихо сказала жінка.

Обережно покладали на підводу, прикрили просом. Повезли. А дорогою все рухалися фашисти. Ось ще один зупинив їх. Позаглядав кругом. “Тільки б не застогнав”, – серця жінок німіли.

От і хата.

– Сина привезли, – тихо і з гордістю сказав Конон Митрофанович.

І понесли радянського бійця, сина Росії, в українську хату. Спочатку покладали його па звичайній печі. Господарі подалися шукати лікаря і ліків. Але з трудом знайшли лише йод. Помили і переодягли. Нагодували, як могли.

Від тепла і ласки поверталися сили до Івана Єгоровича. Щодня по хатах гасали німці. Тоді Конон Митрофанович сидів біля хворого, а Агафія Михайлівна була неодмінно в дворі.

– Матка рус! Яйкі, цїп цїп. Партізан ніхт? – втупляв булькаті очі фашист, тикаючи автоматом у груди.

Жінка виймала з фартуха яйця. Мовляв, на, подався. Відвести б біду від хати, сина. Дні і ночі стерегли радянського солдата.

Скільки раз нависала небезпека, але подружжя Баранців відводило її.

Одна рана не гоїлася. Почала загрожувати життю Івана. Конон Митрофанович знав, що тільки добрі ліки і лікар допоможуть урятувати їх сина.

Зробивши все можливе, Конон Митрофанович повіз свого сина та іншого тяжкопораненого воїна в Ромни в лікарню. Життєвий досвід, велика мудрість, чистота серця допомогли старенькій людині провезти радянських солдатів повз усі заслони.

...Невідомими стежками-доріжками, обминаючи фашистів, ішов до лінії фронту І.Є. Кондобаров.

Відгриміла війна. Агафія Михайлівна поралася разом із Кононом Митрофановичем по господарству. Раптом:

– Здрастуйте, мамо! Здрастуйте, тату! Чорнявий широкоплечий красень міцно обійняв худенькі плечі матері, батька. Цілував і плакав. Йшли сусіди.

– Ваші приїхав. Наш Ваня. Батька і матір відшукав, – шуміли односельці. А він стояв вродливий і щасливий.

Сміялося сонце. Цвіло і пахло все. То була весна. Тоді Іван Єгорович дав слово писати, приїхати в гості з дружиною, словом, сім'єю, яка буде в нього.

Перед святом Перемоги, проїжджаючи по місцях ратних подвигів з ветеранами-воронезьцями, завітав Іван Єгорович з дружиною Таїсією Іванівною до старенького подружжя. Це була незабутня зустріч. Під зеленим шатром кленів сіли за столи. Сіли всі великою сім'єю односельців. Підіймали келихи за щастя. А потім, задумавшись, Іван Єгорович сказав:

– Подивіюсь, Тасю, на піч, на якій я лежав. Все так. Тільки...

– Сивими ми стали, Ваню.

– Дорогі мамо й тату! А це від мене на довгу згадку, сказала дружина і поцілувала стареньких.

– На довгу! – сказав Іван Єгорович і подав подарунок.

Міцна дружба навіки з'єднала їхні долі. Вони стали найріднішими у світі, “Мої дорогі рідні! Найдорожчі! До кінця свого життя перед вами я у великім боргу...”. Це слова подружжя рятівникам.

У музей Сакунівської восьмирічної школи заходить юнь і дорослі. Довго стоять перед фотографіями трьох людей, а потім чують: “В грізному 1941 році, 23 вересня...” То слова екскурсовода. І дізнаються про подвиг звичайних людей із степового мальовничого села на висотці.

18 квітня 1978 р.

З мертвих воскрес

Петро Коцур

Травень буяв на Недригайлівщині. Цей день був найщасливішим для Світлани і Володі. Вони закінчили вузи, а сьогодні – весілля. У батьківському домі, під кучерявими яблунями, радісні, збуджені господарі запрошували всіх до святкових столів.

Підвівся блондин з якимись загадково добрими очима і сказав:

– Люди! Підніmemo келихи за мир на землі. Щоб наші діти, внуки і правнуки не знали страхіть війни.

Блондин дивився щасливими очима на молодят, на людей, що сиділи поруч, і пам'ять линула в глибину...

Бої. Запеклі, відчайдушні. Доводилося відстоювати кожен сантиметр землі. Фашисти

кидали все нові і нові сили. Танки повзли лавинами. Літаки з чорними хрестами бомбили вдень і вночі. Іван утратив лік дням. Вночі спокійніше. Та не до сну було. Займали оборону, рили траншеї, окопи. На світанку знову починався жорстокий бій. І звично лунав голос комісара:

– Уперед!

І перший підставляв свої груди фашистським кулям і снарядам.

В одному бою одержав контузію. Опам'ятався в концтаборі. Головорізи-есесівці з собаками пильно несли свою службу. Уранці полонених вели на роботу.

Не так легко тікати по землі фашистської Німеччини. Гітлерівці нападали на слід відразу. Утікачів розстрілювали на очах полонених.

Знову сірий день. Штовхають у спину прикладами, слабих розстрілюють.

Іване, – шепнув мученик-сусіда. – Ми йдемо мимо картопляного поля. Куші ж які під ногами... Хлопці, вирвемо?

Декілька чоловік кинулися рвати бадилля. Та ось пролунала команда:

– Стій!

Завмерла колона. Есесівці вивели тих, хто мав у кишенях картоплю.

Підганяючи і б'ючи, їх підвели до ями, в якій було багато розстріляних.

Фашисти ставили своїх жертв так, щоб падали вздовж і впоперек – штабелями.

Ось черга підійшла і до Івана. Молодий, з гарними очима. Ще мить – і вони навіки закриються. Фашист б'є без промаху.

... Концтабір. “Хлопці, а може, хтось є живий у цій могилі”? – шепоче хтось в темряві.

Ніч. Темрява. Ось і могила. Хтось стогне. Гребе руками.

Івана не можна було впізнати. Але хто вдихне йому друге життя. Де взяти лікаря?

Темної ночі принесли його в лікарню. Черговий німецький лікар побачив військовополонених.

– Прийміть, пане лікарю, тяжко пораненого. Розумієте, був наліт американської чи англійської авіації...

Документи на німецькій мові померлого воїна були вже приготовлені Івану.

Хлопці повернулися в концтабір до світанку. Треба було все обдумати, щоб не викликати підозри.

Однієї ночі Іван зник з лікарні. Всю ніч тікав з товаришами лісами, брели через річку, вранці була несамоविта тривога. Собаки наздогнали втікачів у заростях, але тут же були зарізані і вкинуті в річку. Знову дні і ночі по чужій землі. І нарешті свої, рідні бійці. Сльози і радість, обійми і сміх.

Линуть роки, солов'їні трелі. Десь далеко в Сибіру трудиться на буровій майстер, шанований людьми Іван Юрійович Стецюра. Свою долю, як і його брат, пов'язав із газом і нафтою. Іван Юрійович надзвичайно добра, чуйна людина. Хто його знає, чи відомо його колегам, що працює з ними не просто керівник, а людина, яка воскресла з мертвих. Мабуть, не всі знають, що шрам на шиї і обличчі – то почерк війни.

Родом І.Ю. Стецюра із Сакунихи. У земляка чотири брати, три боролися з коричневою чумою у роки Великої Вітчизняної війни. Нині і брати, їхні сини, племінники працюють у Тюмені, добувають газ, нафту.

10 червня 1980 р.

(Надруковано в кн. “У кожного своя доля” – Чернівці, 2000.)

Пам'ятаймо ваші імена

Петро Коцур

У пишному цвітінні сад. Петро Митрофанович стоїть під крилатою яблунею, милується весняною красою. Він чекає друга воєнних літ, свого однополчанина. Давно відгриміла війна. Заросли глибокі окопи. Але в пам'яті його залишилося все навіки. Перезжити ж довелося немало. Пам'ятає він усе. Рано став на трудовий шлях. До служби в армії був хорошим шофером. Потім три роки служби на Далекому Сході. Сумлінний червоноармієць Петро Войтенко стане улюбленцем полку, до нього придуть визнання і нагороди. Потім знову рідне село, батьківська хата, праця в колгоспі.

Односельці не раз говорили матері:

– Гордися, Анастасіє Гнатівно, своїм сином. І гарний, і роботящий, і меткий.

Мати й гордилася сином. І готувалася до весілля. Та загриміла війна. У перший же день пішов на фронт Петро Митрофанович. Пішов туди, де палали села. Випало молодому воїну випробувати себе на мужність і вірність Вітчизні. Ні тимчасовий відступ, ні пекельні дні і ночі - ніщо не зломило його віру в перемогу. Скільки разів дивився смерті у вічі... Часто й вона зачіпала його своїм крилом, та не в силах була подолати.

Воював П. Войтенко у складі 163 стрілецької дивізії, якою командував Герой Радянського Союзу генерал Ф.В. Карлов, яка звільняла Сумщину, його рідну Сакуніху.

Сержант. Сапер. Військова професія така, що помилитися можна лише раз. А скільком урятував життя, ризикуючи своїм, не перелічити.

На адресу ветерана йдуть листи, привітання від однополчан, червоних слідопитів, його запрошують діти в різні школи, у міста і села, які визволяв. Листується. Зустрічається.

Ось знову він стоїть перед учнями. Проводить урок мужності. Нелегко розповісти про важкі дороги війни, про себе. Давайте й ми послухаємо його розповідь.

Зима... Тріщить мороз. Глибока ніч. Командир дав наказ зробити розвідку боєм силами батальйону. В маскувальних халатах вирушають у путь. Спить село. Ось і крайня хата. Скрипить сніг під ногами вартових. Їх "знімають" швидко. Разом із бійцями сержант вривається в хату. Вороги сплять. Вони шоковані. Навіть зброї не встигли схопити. Бійці діють швидко і злагоджено. В селі зчинилася стрілянина. Та вже пізно: 400 фашистів взято в полон.

А на виручку своїм головорізам німці кинули танки. Зав'язався нерівний бій. Сержант Войтенко влучним вогнем косив фашистів. Завдання було викопано.

...Слухають діти уважно. Вони переносяться то на Лютезький плацдарм, то під село Ливенці. Разом штурмують станцію Золотуху. Форсують Віслу, Тису. Визволяють Західну Європу.

За ратні і трудові подвиги П.М. Войтенко нагороджений орденами і медалями. Має ордени Червоної Зірки, Вітчизняної війни II ступеня, орден Слави 3-го ступеня, бойового Червоного прапора, медалі "За відвагу", за взяття ряду міст, подяки Верховного головнокомандуючого.

Далеко від Батьківщини був його останній бій. Повернеться сержант Войтенко з Перемогою до рідного села. Колоситиметься високе жито, на польовій стежині зустріне синьооку вчительку, що стане його дружиною. Роститимуть чотирьох дітей. Кредо його життя – чесна, самовіддана праця. По волі партії, за покликком серця він виконуватиме будь-яку роботу. Жар душі передасть своїм побратимам, товаришам по роботі, друзям.

*Петро Митрофанович
Войтенко*

Зараз йому за 80. А ветеран трудиться. Ні, не помилився генерал Карлов, коли в числі героїв 163 стрілецької дивізії у своїй книзі “На вогняних рубежах” назвав ім’я Войтенка П.М. Не забув генерал свого хороброго воїна.

Стоїть під яблунею колишній сержант, чекає бойового побратима. Та ось підбігла маленька дівчинка в білому фартушку, з бантиками.

– Дорогий, Петре Митрофановичу, – почала вона. І збилася. З її оченят покотилися сльозинки. Він помітив, поцілував русяву голівку. Запитав, як звати. Дівчинка подала запрошення і червоні гвоздики, витерла сльози. Петро Митрофанович голубив дівчинку натруженою рукою, заспокоював. Ще раз прочитав листівку. “Запрошуємо вас на вечір “Помним ваши имена”...”

11 квітня 1985 р.

*Петро Миколайович Коцур
з дядьком Петром Митро-
фановичем Войтенком*

Вересень, 1943...

Петро Коцур

Ранок займався тривожний. Було тихо-тихо. Але кожен чекав, що ось-ось почнеться бій. Люди ховалися в окопах, погребах, прислухалися, як стогне земля. А вона стогнала, ніби поранена людина. А чому б ні? Її груди топтали танки, шматували снаряди і міни, бомби, топтали ковані німецькі чоботи.

В окопі тісно, темно. Матері тулили до себе дітей. Адже в 41-му фашисти жбурляли гранати, посилали автоматні черги в мирних людей, що рятувалися в окопах. А тепер, відступаючи, зовсім звірюють.

– А може й не буде бою, – примовила бабуся Олена.

– Коли б то, – озвалася її молода невістка, до якої горнулося двоє малят.

– Ні, буде бій – промовила сусідка. – Адже вчора до піз-

нього вечора били з гармат німці по дорозі Недригайлів-Сакуниха. А сьогодні гармат мов ще побільшало.

Пригадали 23 вересня 1941 року, коли Сакуниха палахкотіла, задихалася в огні, задихалася в диму. Плавилася і горіло все. Довго тривав бій. Чимало загинуло тоді наших бійців, та дісталася добре й фашистам.

... Ще вчора чулася чужа мова, грубі окрики, у вічі сакунівців дивилися дула автоматів. А сьогодні, 9 вересня 1943 року, тихо з самого ранку. А ранок входить у свої права. Защебетали пташки. І раптом почулося:

– Тут, Васю, господарів, напевне, немає живих. Невже фрїци всіх знищили?

– Не дивно. Та як тут вижити, село спалили, мабуть, ще в 41-му.

Говорили тихо. Але щось рідне, до болю близьке проймало серця тих, хто сидів в окопі.

– Та це ж свої! Рідненькі, ураз заплакали жінки, діти.

Швидко виходили з окопів, обіймали людей з червоними зірочками на пілотках. Вони ж так чекали їх, своїх визволителів. І нехай поруч ще були фашисти, ще не скінчився бій, не

визволене село, але люди радо зустрічали перших солдат, пригощали яблуками, молоком, напували водою.

– Рідненькі, вибийте їх швидше, – стала на коліна старенька бабуся.

– Та що ви, мамо, ми неодмінно змемо фашистів. Сила у нас тепер он яка! Ось завтра побачите, – весело говорив невисокий сержант. – Ви тільки нам вибачте, що ми заявили до вас отакі нечепурні.

Справді, вони під самим носом німців повзли по-пластунськи. Тому гімнастерки були в землі. Але для сакунівців вони були найпрекрасніші солдати.

Це були воїни з батальйону майора М.Я. Захарченка. Три дні точитиметься бій за Сакуниху. Тут буде поранений комбат, тут фашисти пізнають силу наших танків і “катюш”. І справедливо напише потім у своїй книзі командир 163-ї дивізії Ф.В. Карлов, що фашистська дивізія під Сакунихою була так оббита, що Ромни не могла по-справжньому утримати.

Сакунівці щиро вдячні своїм визволителям. Ніколи не заростає стежина до могили героїв, що навечно застигли в граніті. Пам'ять про них вічна. І в серці кожного покоління сакунівців – ранок 9 вересня 1943 року.

6 червня 2000 р.

(Надруковано в кн. “Дерево мого роду”. – Переяслав-Хмельницький, 2005)

Zwangsarbeit для мільйонів

Сергій Литвиненко,
кореспондент газети “Педагогічні обрії”,
Андрій Будугай,
редактор газети “Педагогічні обрії”

2-4 листопада 2005 року – дні, коли в 409 аудиторії першого корпусу нашого ПХДПУ імені Григорія Сковороди за ініціативою спеціаліста відділу гуманітарних та міжнародних зв'язків університету Світлани Чернецької проходила міжнародна німецько-українська виставка “Zwangsarbeit – Примусова праця”, яка займала дев'ятнадцять стендів і була присвячена темі, яка в роки радянської влади ретельно замовчувалася. Виставку до нас привезли представники громадської організації з Німеччини АСФ (Aktion Sühnezeichen Friedensdienste) – “Акція спокути – служба миру” Гезіне Штерн (Gesine Stern), Володимир Роор (Wladimir Roor), Фредеріке Пфайфер (Friederike Pfeifer), Мартин Гнятчик (Martin Gniatczyk) на чолі з Сарою Пфаффенхьофер (Sara Pfaffenhofer).

Офіційну частину відкриття виставки вела спеціаліст вищезазначеного відділу Світлана Чернецька, яка надала слово ректору університету професору Віктору Коцуру. Віктор Петрович наголосив на важливості проведення цієї роботи, яку виконує і ця виставка: збереження пам'яті про драматичні, проте дуже важливі сторінки історії. Ректор повідомив, що університет бере участь у такого виду роботі не тільки тим, що створена організація волонтерів, які допомагають колишнім оstarбайтерам, але й планується створення Центру усної історії, який буде збирати й вивчати свідчення очевидців про різні сторони повсякденного життя населення України, починаючи з 1917 року.

Перший із 19-ти стендів німецько-української виставки про остарбайтерів "Zwangsarbeit - Примусова праця" у Переяслав-Хмельницькому ДПУ імені Григорія Сковороди.
 Фото Віктора Сокола

Далі виступила Сара Пфаффенхюфер, координатор роботи АСФ у Білорусі й Україні. Сара говорила своєю рідною мовою, а перекладав з німецької третьокурсник факультету міжнародної економіки Київського Національного економічного університету Олександр Яхній. Вона повідомила, що засновниками цієї виставки стали представники Євангелічної церкви "Рейнські землі", які вважали, що ними зроблений недостатній внесок у справу примирення із населенням тринадцяти країн, які найбільше постраждали від німецького націонал-соціалізму. Зараз у рамках цього проекту в Німеччині в Центрі людей із фізичними вадами, розташованому біля одного з колишніх концтаборів, працюють і двоє українців.

Наступним виступив Володимир Роор, який відрізнявся від інших гостей своєю просто бездоганною російською мовою. Це пояснюється тим, що юнак до дванадцяти років, до дня еміграції його сім'ї до Німеччини, жив у Північному Казахстані. Володимир акцентував увагу на тому, що ця виставка важлива не тільки як данина пам'яті попереднім поколінням, на долю яких випав період того страшного лихоліття. Необхідна вона й для молоді, адже, наприклад, при відкритті виставки волонтерами АСФ 3

квітня 2005 року в Одесі Володимир був свідком, що серед гостей презентації були учні, які взагалі нічого не знали про цю сторінку історії. Гезіне Штерн, котра, як і Володимир, прибула в Україну в якості волонтера на півтора роки, виступила після нього й погодилася з попередником відносно необхідності проведення такої роботи.

Наступною виступила Ольга Будугай, старший викладач кафедри літератури і методики навчання ПХДПУ. Ольга Дмитрівна розповіла про своїх батьків Раїсу Іванівну і Дмитра Павловича Савченків, на долю яких в юнацькі роки випало стати остарбайтерами. Раїса Іванівна перебувала на примусових роботах в приватному сільському господарстві в Австрії на кордоні з Угорщиною. Дмитро Павлович спочатку виконував роботи в місті Есен, а потім потрапив під сфальсифікований так званий превентивний арешт, унаслідок якого став в'язнем спочатку концтабору в місті Вевельсбурзі, потім – у Бухенвальді, а згодом – і в концтаборах Дора та Равенсбрюк. Самими страшними й важкими для батька були роки, проведені в Дорі, де випускалася надсекретна зброя Третього рейху – ракети Фау-2. Про них Ольга Дмитрівна написала у книзі "У тунелях таємничої Дори". А завершила вона свій виступ віршем, присвяченим її батькам, який вона написала ще коли вони обоє ходили по цій землі (див. статтю "Нові виміри історії про Дору" – Ред.).

Лідія Кириченко, начальник відділу кадрів і маркетингу, на початку свого виступу підкреслила, що представлений на виставці матеріал дуже цінний у плані виховання патріо-

тизму молодого покоління, особливо майбутніх учителів. Лідія Михайлівна розповіла про те, що її мама була також примусово вивезена до Німеччини. Спогади її матері про моменти, коли молодих людей примушували покидати рідну землю та їхати працювати на чужині, були по-справжньому жахливими й страшними. Батьки були ладні піти на все заради захисту своїх дітей. Вона розповіла про випадок, коли одна жінка, прагнучи зберегти свою доньку, заховала її в печі, прикривши купою хмизу. Але поліцай, який прийшов забрати дівчину, здогадався, де знаходиться дочка й наказав підпалити хмиз. Подітися було нікуди й довелося відпускати на чужину сімнадцятирічну дочку.

*Ольга Будугай розповідає про долю своєї матері Раїси Іванівни Савченко в роки війни на відкритті виставки "Zwangsarbeit" (2 листопада 2005 року).
Фото Віктора Сокола*

*На виставці Zwangsarbeit.
Зліва направо: Тетяна Пастушенко, Андрій Будугай, Сергій Литвиненко, Світлана Чернецька, Гезіне Штерн, Ольга Будугай.
Фото Віктора Сокола*

Лідія Михайлівна розповіла про свою маму, котра на чужині писала патріотичні вірші, сповнені любові до рідної Батьківщини та ненависті до її гнобителів. Така творчість була суворо заборонена, а тому, коли ці вірші потрапили до рук бауера, в якого вона працювала, він, не довго думаючи, відніс її "скарб" у поліцію. На неї чекало ув'язнення в концтаборі. Урятувало її тільки те, що вона в той час була хвора і перебувала в лікарні. Не менш хвилюючим із спогадів матері Лідії Михайлівни був і той епізод, у якому розповідалося про повернення молоді з Німеччини на Україну. Машиніст змушений був зупинити потяг на кордоні, бо юнаки й дівчата на ходу вискакували з вагонів і зі сльозами на очах цілували рідну українську землю. А скільки невільників Третього рейху так і не дочекалися хвилини звільнення!

Наступною виступила викладач історії ЗОШ №2 Переяслава-Хмельницького Надія Черней. Надія Михайлівна працює в школі вже 33 роки. Вона керувала роботою школярів по збору свідчень остарбайтерів. Робота однієї з її учениць, Інни Знак, зайняла перше місце на конкурсі робіт присвячених висвітленню долі примусових робітників, оголошеному восени 2003 року Фондом взаєморозуміння й примирення. Окрім того, Надія Михайлівна доклала багато зусиль, щоб відкрити біля ЗОШ №2 пам'ятник, присвячений тим, хто під час Другої світової війни, в дитячі роки, потрапили до концтаборів. Листя на дроті пам'ятника символізує непереможну жагу до життя.

Тетяна Пастушенко, молодший науковий співробітник Інституту історії НАНУ, яка була першим екскурсоводом на цій виставці, коли була її презентація 9 квітня 2005 року в Центрі дитячо-юнацької творчості міста Києва, розповіла про історію створення цієї виставки. В основу виставки лягло фундаментальне дослідження німецького історика Уве Камінського, який досліджував питання остарбайтерів, котрі працювали в Рейнських землях при

євангельській церкві: у лікарнях, притулках, приватних господарствах окремих пастирських сімей. Таких остарбайтерів було біля тисячі п'ятисот і десь 800 з них – з України. Було вирішено знайти тих із них, котрі ще живі, й узяти в них інтерв'ю. Їх виявилось вісімнадцять осіб. На матеріалі зробленої роботи й була організована виставка, яка міститься на дев'ятнадцяти стендах середньої величини, де розповідається не тільки про життя примусових робітників під час війни, але й про їх долю після війни. Адже, хоч під час примусових робіт здавалося, що скінчиться війна й почнеться щасливе життя, проте випробування тривали й згодом, бо радянська влада сприймала їх як зрадників. Ці люди зазнавали величезних утисків, якщо хотіли одержати вищу освіту, престижну роботу, а особливо – поїхати за кордон навіть як туристи. А найбільше допікало не це, а та завіса мовчання, яка склалася в суспільстві по відношенню до цих людей. Їх не запрошували на заходи, так чи інакше присвячені темі Другої світової війни. І це не зважаючи на те, що з України на примусові роботи до Німеччини було вивезено близько 2,5 мільйонів її мешканців – цифра, м'яко кажучи, не мала. Усього ж у Німеччині на примусових роботах було десь 9-12 мільйонів громадян, а з території Радянського Союзу – біля 4,5 мільйонів.

Тетяна Вікторівна підкреслила, що, на жаль, зневажливе ставлення до колишніх остарбайтерів зберігається й зараз, особливо в деяких організаціях ветеранів. Тому виставка покликає змінити таке положення, розповісти про минуле сучасникам і перш за все – дітям та молоді, які не хочуть дивитися фільми та читати книги, поставлені та написані під час радянської влади. То ж пам'ятаймо про уроки історії, щоб по можливості уникати того, що може спричинити ще одні її чорні сторінки.

Після закінчення офіційної частини Тетяна Вікторівна провела першу екскурсію, а Оксана Вовчок, волонтер, студентка 3 курсу історичного факультету проводила екскурсії для всіх студентів і викладачів, які відвідали виставку після її відкриття.

(Матеріал надрукований у газеті ПХДПУ імені Григорія Сковороди "Педагогічні обрії" – №№35, 36).

Нелегка доля остарбайтера

Тарас Нагайко

Напередодні ювілейної 60-ї річниці з дня Перемоги загострилася увага громадськості до проблеми Другої світової війни. Україна – одна з тих європейських держав, в історії якої ця сторінка є однією з найбільш трагічних. Відлуння тих страшних років ми відчуваємо і сьогодні, коли вже народилися нові покоління українських громадян, що ніколи не бачили і не знали, що таке справжня війна. Проте, сьогодні поряд з нами живуть її безпосередні учасники-свідки і не лише ті, хто безпосередньо узяв участь у бойових діях, захищав свою Батьківщину зі зброєю у руках.

Війна спричинила до появи багатьох інших категорій населення, що також відчули на собі усі її випробування. Однією з цих категорій є колишні жертви нацизму, українські громадяни, примусово вивезені на роботу в рейх – остарбайтери (у перекладі з німецької "робітник зі сходу"). Усього з України під час нацистської окупації було вивезено близько 3 млн. осіб різного віку. Вони направлялися в основному до Німеччини, Австрії та деяких інших країн для виконання робіт у промисловості та сільському господарстві. Для їх вивезення окупаційна влада на захопленій території організувала цілу сітку відділень так званих "бірж праці", що займалися вербуванням робочої сили серед місцевого населення. На початку де-

хто сам виявляв бажання їхати на заробітки, але таких були одиниці. Основну масу з числа вивезених на захід громадян доводилося у насильницький спосіб відправляти у товарних вагонах до тих місць, де їх розподіляли на підприємства чи віддавали до рук “хазяїнів-бауерів”.

Проблема остарбайтерів має чимало важливих аспектів як з історичної, так і з моральної точки зору. Сьогодні до колишніх жертв нацизму привернута увага громадськості в більшості країн Європи, що мають гіркий досвід використання своїх громадян на примусових роботах в рейху. Ними опікуються різноманітні державні та громадські фонди та організації. Україна – єдина з країн Європи, у якій статус остарбайтера тривалий час не дозволяв цій категорії людей відчувати себе достатньо захищеними як у матеріальному, так і в соціальному аспекті. Більшість із колишніх “східних робітників-українців” ще й досі зайвий раз не афішують того, що вони були у свій час забрані на примусові роботи, а навпаки, частина цих людей багато років не може встановити історичну справедливість, і вже наприкінці життя змушена звертатися до різних інстанцій, щоб отримати статус остарбайтера.

На Переяславщині сьогодні проживає значна кількість тих, хто волею долі у свій час стали жертвами нацизму. За період німецької окупації з міста та району було вивезено на примусові роботи більше п'яти з половиною тисяч осіб. У молоді роки вони були забрані від своїх родин і потрапили до Німеччини або Австрії. У тяжких умовах, що часто межували з відвертим знущанням та насильством, ці люди пробули там від одного до двох років, працюючи на користь рейху. За цей час багато з них загинули на чужині за різних обставин. Більшість із тих, які повернулися, були скалічені та виснажені тяжкою працею. Вдома, після повернення, в умовах тоталітарної радянської дійсності, до них поставилися як до зрадників Батьківщини. Для багатьох із цих людей було великою проблемою почати або продовжити навчання, влаштуватися на більш-менш пристойну роботу тощо. Усі роки, з моменту свого повернення включно до незалежності, їм випало тяжке випробування жити з тавром зрадників Вітчизни.

Сьогодні переважна більшість колишніх остарбайтерів – це люди, яким уже виповнилося 80 і більше років. Багато з них потребує сторонньої допомоги та опіки. На базі нашого університету ще в минулому році було започатковано проект організації волонтерського руху, направленого на підтримку саме цієї категорії населення. Студенти-волонтери, що навчаються в нашому університеті, надають соціальну допомогу тим остарбайтерам, які на даний момент залишилися самі й не можуть обійтися без сторонньої допомоги. Приємно відмітити, що участь у цьому русі беруть студенти з різних факультетів. Частина з них опікується самотніми остарбайтерами, що проживають у селах району, решта доглядає тих, хто мешкає в межах міста. Загальна кількість осіб, над якими здійснюється опіка студентами Переяслав-Хмельницького університету, на сьогодні становить більше, як сто осіб. Дана справа лише починає розгортатися в нашому місті, і потрібно ще чимало часу, аби вона набула необхідного розмаху. Проте з огляду на її існування в нашому університеті, слід очікувати, що ця ситуація зміниться, і ті люди, які сьогодні потребують нашої підтримки, отримуватимуть її на належному рівні, як годиться у розвинених європейських країнах.

(Матеріал надрукований у газеті ПХДПУ імені Григорія Сковороди “Педагогічні обрії” – №32).

Пам'ять – найцінніший скарб

Тарас Нагайко

Досліджуючи тему війни, сьогодні неможливо оминати увагою розповіді людей – живих свідків подій воєнного лихоліття. Серед нас ще й досі залишається чимало тих, на чюю долю випало пережити буремні роки війни. Кожне їх свідчення, кожна розповідь про власну долю доносить до нас знання про долю цілого народу. Адже кожний окремий епізод з життя однієї людини є складовою частиною загального історичного тла. Саме тому вкрай важливим для нас сьогодні є зберегти пам'ять про минуле тому, що, як відомо, пам'ять – найцінніший скарб. Підтвердженням цьому є народна мудрість: “Хто не знає свого минулого – той не вартий свого майбутнього”.

Наведений нижче матеріал було зібрано у контексті комплексного дослідження спрямованого на вивчення життя та побуту сільських мешканців України періоду 1921-1945 рр. аспірантами кафедри історії та культури України Тарасом Нагайком і Олексієм Лукашевичем та аспірантом кафедри філософії Артемом Пилипенком під час польових досліджень, що проводилися на території Переяслав-Хмельницького району Київської області упродовж червня-липня 2003 року. У його основу лягли фрагменти спогадів жителів сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області, у яких, в тій чи іншій мірі, висвітлена тема війни. Частина матеріалів відноситься до інших місцевостей, про що є окремо зазначено у тексті.

Зі спогадів:

Марфа Гаврилівна Гордієнко 1926 р.н.

(с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)

Про прихід німців

У Вовчкові у сусідньому селі автомати поставили на сараї і дуже шкоду робили, стріляли. Ми самі у погребі сиділи. Сусідка з двома дітками і нас троє. А батько мій уже із дочкою її сидів у ямі, раньше ж картоплі закопували в ями, так ото у тій ямі сидів батько. А тоді вже мов трохи і вщухло, а в нас і хату розбило, і собаку вбило, а батько й виліз із того. Він замітив та як шарахнув, то недалеко так від тієї ями упав снаряд. Ну батька воздухом кинуло, і батько в яму вскочив ото.

Хлопці забраті були, уже їм і годя були, так різали ноги бритвою, а тоді солі насипали і ото його не можна злічить. А хто у Германії лічитиме? У нас одна поїхала з нашого села. Таке у неї з головою... Рід у них такий, і батько був такий, брат і вона. Ото у двадцять год, у неї таке случилось, так її отравили. Хто там нас лічитиме? У нас три чоловіки не вернулося – один з голоду... Оце мій хазяїн (чоловік) був на заводі. Дуже трудно було. Він тоже був невеликий, шістнадцять год йому, так він... Оце ж німці на роботах там разом з ними на заводах же, так вони, як не доїсть там шось трохи, так мій хазяїн їм танцює, співає ото по їхньому. Хоч він і не розуміє, теліпає ото язиком, то вони йому і дадуть шо ото доїсти. А тоді, як їде поїзд, так він пролізе в дірку, а з поїзда десь такий добрий чоловік, що ще і кине, або там печення, або там буряк сирий, або капустину. Ну шо везуть. А то був уже такий у годах чоловік, то з голоду умер там ото на заводі.

Нас ловили і везли зразу на Переяслав, а тоді з Переяслава на Переяславську станцію і там ото погрузжали і повезли.

Хто вас ловив?

Нема вже тих.

Свої?

Свої, собаки. Мене зловили як? Вони указували німцям, німці ловили. Вони ж тільки вказували куди, вони ж нам на очі не показувалися.

До вас у хату прийшли за вами?

Ні. У лісі. У лісі ми з хазяїном були. Повтікали, такі ж підручки. Ми ховалися вряте-нами. А вони ж ото налетіли, а тоді вилетіли. То ми вернемося.

Про перевезення до Німеччини

Нас везли тоді, хай бог милує, неділь, мабуть, дві. Повезли у город Вайтен, а у Вайтені тоді приїжджали і купували нас. Ото приїхав трактором, да гарба у його. Приїхав чоловік і ото нас купив скільки... ото двоє... і троє... шість чоловік нас. Но не він, а тільки ж на гарбу. І як освободили нас, так той чоловік нас і привозив у Вайтен.

Страдали і голодом, і холодом, і вошима, і всім. І оце ж так. Став поїзд, вискочили. І там у котрої єсть картопля чи шо є, тільки шо пристроїли варить – поїхали, все покинули. Давали з тирси хліб. Покришать у... Чи холодна вода, чи кип'ячена... Ото покришать, і такий суп.

Баня була. Роздягали нас і в баню водили. Побанили нас, та ото трохи ми і одкидалися. Знаєте, діти, у чому ми приїжджали? Із села люди. Таке – спідниці, худо було, не було ні матерії, нічого. Палатки ото як покидали, так ми з палаток собі спідниці шили. Можна ж було придумати, яке воно, так я його і назад привезла.

Я жила, як оце моє нещастя, як я змалку худо жила, худо і там мені було. Тоже шестеро дітей і я коло дітей. Бо я ж так, чи корови доїть, чи шо, я ж ще неспособна. Коло дітей клопот мені великий був. Шестеро дітей, кожному треба кирпичину нагрить, знести, там же не топиться.

Хазяїн, на кого ви працювали, хто був?

Бідняк, нікого не було, ото тільки я одна у нього. Не можна обіжаться. З одягу він мені нічого не давав і не платив. А я, як уже порвалася у мене спідниця, я піду по кутку просить. То єсть такі добрі люди, що ще й дадуть. А так, шо не бив, і я більш нічого від нього і не хотіла. Ото така жизнь була.

Про листування

Ми получали, но ми не писали, нам присилали.

Про що вам писали?

Хто ж тобі правду напише. Хорошо, все хорошо. Ще й посиочки присилали, такі торбинки, так насіння ото присилали батьки. А шо вони пришлють?

Про визволення

Я знаю, як сказали, шо победа, победа, так я вийшла, схилилася на заборчик, коли йдуть. Я їх не знала, ото американці. І пачку печені такої дали, і дуже хороші люди були.

Ви відразу з ними поїхали?

Ні, через время. У нас там один парень був, з нашого села, він уже умер. Так він ото прийшов і до мене, і до другої там, ізвестив, шо приходьте до мене на такі-то часи, приїде трактор і поїдемо додому. І ото ми до його пошли, і той самий чоловік, шо нас привозив, і сюди, і туди одвіз нас. Назад нас поїзд віз, товарняк, но уже не такий закритий. І двері було другий раз відкриють, а форточки тієї вобщє не закривали.

Щось додому із собою привезли?

Я привезла тільки свою палаткову спідницю, а єсть люди понавозили багато, ну таке, із одежи. Привезли нас на Переяславську зразу. А ми вже тоді самі добірались.

Як до вас ставилися вдома?

Ми враги були. Мені нічого такого не траплялося, а хазяїна один за груди брав і каже: “Ти ізменщик Родіни”. А він каже: “А що ж ти мене не захистив, я ж дитина?”

Про відступ німців

Нас спасло болото. У нас потері великої не було. Як відступав німець, це розказують уже нам, що ото там по тій дорозі, так сараї палили, хати палили. А де Борщів, там два рази знищувалось. Уходив німець – так знищив, і виходив – так знищив. А у нас ото болото мов спасло, так у нас тут тишина.

Коли жили в Німеччині, чи можна було виходити кудись на прогулянку?

У кого время було, хто робив у хазяїна чи на город там ходив, то вони вільніші були. Так ходили, а я не ходила, я зайнята, у мене ж дітей шестеро. А одежа ж у їх уся така, воно рветься бистро. Так оце день із ними плутаєшся, а ввечері повкладаю. Їх шестеро, їм треба шість кирпичин на газу нагріть, у мішковину обмотають і знести, під задницю положить. А тоді трошки полежить, прибрати його, однести дитину, положить, а те у ноги йому. Мені не було коли, я там не дуже ходила.

Хто з вами робив на німців у тому селі?

Були у селі і поляки, і французи, всяка нація робила. А у нас нікого, я одна тільки. В мене [господар] бідний був, так одна я тільки, до дітей найняв шоб...

Про військову позику

В мене батько був портний, шив. Так на його шістсот рублів накладали позики. І під сільрадою тижнями лежав, не пускали додому, поки не підпишеш позики. У сільраду визивають і додому не пускають поки не підпишеш.

Скільки він мав нашити, аби заробити такі гроші?

Та де він його нашеє? Хто тоді й носив що?

А як же з нього гроші забрати?

Курочку викохаєш, курчат викохаєш, свиняку заколеш, яйце, ніколи ти його не їв, це крім однеє на Паску з'їси. А то все у Березань. Молоко на плечі, у Березань [несеш], торгуєш. А на город же, ми город мали, на город накладали податок, так шо в колгоспі заробимо якийсь кілограм, то вони дають нам.

Записано Т. Нагайком, 9 квітня 2005 р.

Ганна Іванівна Ребченко 1928 р.н.*

(с. Вороньків Бориспільського району Київської області)

“Нас не били, нічого такого. У нас був начальник табору дуже добрий. У нас була жінка-перекладач з Волгограду і ми могли їй жалітися, в разі коли хотілося їсти, тоді нам добавляли хліба. Конвоїрів у нас не було. Взимку ми чистили дороги, весною та літом забирали нас хазяїни на городи копати, садити, полоти. У хазяїна вкрадемо, щось аби їсти зварити, він прийде вилле усе й не дасть щоб ми поїли. У хазяїна не ночували. Він нас щовечора повертав до табору, бо він за нас відповідав.

Ганна Іванівна Ребченко з подругою Марією 1945 р. (На звороті фотокартки напис "На память родным от дочки Ани. Сфотографированная при воинской части в декабре месяце 1945 г. с подругой Марией. 25 января 1946 г. Ребченко Аня. ")

У таборі де ми перебували були естонці, латиши, французи, італійці, іспанці, поляки, росіяни, українці. Усі однаково працювали. Загальний табір був. Робили там куди нас забирали. Прийде хазяїн, куди йому треба, туди нас і забирав. Взимку сніг розчищали, працювали на різних роботах. Перебували в цьому таборі, поки наші не звільнили. На момент визволення ми перебували у таборі. Охорони у нас не було. У вечері до нас зайшло три чоловіки вдягнені у російську форму. Нам сказали, аби ми не хвилювалися і що незабаром придуть свої. Пройшло два дні, а на третій приблизно у дві години ночі табір оточили. Нас намагалися евакуювати до міста Данцига. Це портове місто, хотіли вивозити нас на пароплаві. Для цього нас повезли у бік міста Сопота. По дорозі до нього знаходився бункер. Хто зміг, то ті втекли до нього, а нас вели далі. Пізніше частина з нас втекла та повернулася до табору. У нього зайти ми боялися, через те що думали, що німці поставили на горі гармати, а за горою вже перебували наші. Ми підійшли до будівлі школи і там присівши сховалися, а кулі били по стінах. Близько чотирьох годин ранку (бо вже світало) ми вирушили у бік табору, однак в повний зріст не йшли, а поповзли бо вважали, що у таборі перебувають німецькі солдати. Ми вже майже дійшли, коли поруч з нами вибухнув снаряд і нас поваляло у погріб. Ми там пролежали певний час поки відійшли, а

тоді вилізли і дісталися бункеру. Німців ніде вже не було. Хлопці, які були з нами сказали, що слід вийти з бункеру бо можуть постріляти. Ми перейшли до школи і зайшли у підвал, де вже було повно людей, і німецькі люди теж. Німці, що відступали позакривали двері і напустили у підвал газу. Хлопці одбили двері і ми почали звідти випадати. Один з французів вирішив піти до начальника нашого табору і ми пішли з ним. Начальник сховав нас у підвал. Ми почули звідти гуркіт танків, вигуки "ура", а тоді все стихло наче нічого і не було. Думали, що наші відступили, та що нам тепер буде каюк. Вийшли вже вранці і побачили своїх. Так нас і звільнили.

Коли наші нас забрали, пройшли НКВД, на предмет того чи не добровільно ми поїхали. Нас направили в табір чекати відправки додому. Для однієї з військових частин знадобилося 30 осіб і мене у їх кількості забрали до міста Лігниця. Там ми робили на складі, перебирали апаратуру, телефони, радіо, грузили у вагони і кудись відправляли

Там ми перебували до 1946 р. поки не вийшов наказ про те, що усіх репатрійованих слід відправити додому. Їхали до Брест-Литовська, далі до Києва. Повернулася в с. П'ятихатки Дніпропетровської обл. де проживав батько".

Записано Т. Нагайком, 6 жовтня 2004 р.

** Ребченко Ганна Іванівна до війни проживала в м. Новгороді на Волхові, (тепер Новгородська область Російської Федерації) де батько працював кондуктором, а мати в колгоспі "Красний огородник" від м. Мурманська. Пізніше переїхали на станцію Наці Єрмоленської сільської ради, де батьки працювали у ліспромгоспі. Звідти була забрана на призові роботи. На момент виїзду їй було лише 15 років.*

P.S. Можливі неточності у написанні власних назв.

Уляна Сергіївна Юр 1921 р.н.

(с. Гланишів Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)

Про початок війни

Юр Уляна Сергіївна 1921 р.н.
с. Гланишів

Війна була, а ми робили як у колгоспі. Як війна почалась мені було сімнадцять год. Снопи возили болото, косили жінки, хліб косили, убірали до машини. У ночі снопи в'яжемо, щоб не розсипалися, а вдень до машини носили. Важко робили. Бригадир приходив і загадував. Ми й сіяли і орали. Дядько старіший, а я дівчина мала поганяла його воли й кобилу. Я з дванадцяти год почала ходити на роботу.

Як війна почалась то я на окопи їздила скрізь. Висилали з села на окопи. В Борисівку як одвезли, на самольоти окопи розкопували, на тиждень. А тоді додому прийдеш, візьмеш хліба да ще туди підеш. На тиждень гурка солоного, часничну та паляницю хліба. Був дощ, то й по дощу копали. Я заболіла та й ослабла. В мене температура тридцять п'ять була, доктори перевіряли. На хутір Коптуха ночувати по хатах розсилали. Прийдемо мокрі. Хто підвісить на комені одяг, то трохи підсохне, а чие на лаві, то таке й на другий день надіне, завоняється мокре, то в такому треба йти копати. Доктор мене осмотрів, а я така слаба, що не подужаю копати. Сімнадцять

год, молода дівчина, не доїдала і важко робила – заслабла. З Коптухи аж в Гланишів больна пішки йшла. Він на бумажці написав, що звільняєтесь з роботи, справочку, і хоч ти і на дорозі умри – ніхто тебе не возив і нічого тобі не робив.

Чи годували тих хто копав окопи?

Ні. Своє їли. Люди не давали нічого, бо коли в них ночує по чотири душі, хоч би воно своїх годувало. Хліб сухий часником натреш, з'їв та води нап'єшся, бо часник гіркий.

Ви у період окупації залишалися в селі?

Тут. Німці як прийшли то воно бомбилося... знаєш.

Бої в селі були?

У нашому селі не було, а через село туди на Борщів на Баришівку, ото туди везли ранених селом. Де дорога поверта на Вовчків лежать – “Люди добрі – водички, водички.” А може хто і хлібця дасть. Просять як везуть.

Давали люди?

Давали воду, виносили напували. У кого ще й корівка була у кого ще й молочко було – тим людям давали.

Чи залишалися у вас у селі на проживання такі з поранених?

Таке було що лежали і ранені, тільки гурт лежав. У них була своя частина. Вони туди ходили, там їх доктори перевіряли.

Військові чи ваші?

Звідкіля? У нас у селі не було ж таких докторів.

Життя при німцях

Чи розміщувалися у вас в селі нмці?

У нашому селі, де сільрада стоїть, була школа, так у школі ото німець один жив і там, де пошта тамочки дом був. А так нігде по хатах вони не жили. Ото начальник один був німець, такий, шо командував. Ми поїхали у поле туди, аж далеко, сіять. І це там, як обично з роду, на обід становися, бо треба скотину годувать, напувать тамочки, щоб воно робило, бо

воно ж тоже упаде. Стали на обід, трохи постояли, а він із села їхав і ото ж дивився, що оно стоять. І засік врем'я, і приїхав. Кажє: “Чого ви довго стоїте”. “Да ми ж не довго, ми ж тільки щоб худоба попоїла покормить та напоїть, а тоді будемо й робить.” Так він як узяв пльотку, да пльоткою.

При німцях була можливість лікуватися?

Де там та була медицина? На мене як напала цинга, як на яснах ото, зуби чуть не всі випали, так ото тільки і спасу було, що цибулею натирала. Трохи спасла, бо було б усі випали. При німцю жили – мати була, братік, сестричка і я. Четверо нас. Кобилу тримали і корова була а вже ж зіма замерзло все, було багато голольоду, а сіна не було, бо тоді ж война йшла. Ніхто його не косив, нічого не було. Так самі їздили косить. Косили на болоті очерет, щоб топить і ото така вже осока стара – корові. Ну і повидержували так худобу. До весни додержали, так я поїхала лодкою на болото. Води багато. Косить і збіраєть в лодку.

Воно ж при німцю закону ніякого не було. Двоє поросят на два хазяїни. Заколоть одне поросятко розрішали, накидали щоб шкуру здавали. Як колгосп був, то якось воно все було, хоч і не досталь, но якесь вільне, а при німцю страшно.

Після звільнення

Як радянські війська повернулися, то почався опять же ж колгосп. На полі землю обробляли, картоплю садили. І баштани садили. Було чого їсти, і гурки й помідори. Пшеницю сіяли і жито, і горох, і ячмінь, і просо, і машина молотила. Все це косили люди руками. Молотити до машини йшли. Я на сівалці була. Сівалкою сіяла. Два чоловіки, я третя, коні поганяла.

Записано Т. Нагайком, липень 2003 р.

Єлизавета Іванівна та Василь Павлович Ткаченки 1925 та 1927 рр. н.

(с. Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)

Про відсилку молоді на роботи в Рейх

*Єлизавета Іванівна та
Василь Павлович Ткаченки 1925 та 1927 рр. н.*

Зогнали, ждали, коли будуть вигонить значить видсіля. В школі (с/ш №1 м. Переяслава) собрали всіх, з усіх сіл, з району звезли ото. Те плаче, те співає, те так. Це страшно. А ця ж, оце кажу Паральчукова бігає так, по тому, це ж її, вона така сама як я, її не беруть, бо вона ж уже ж заміж виходить за поліцає. Через те ж її не взяли. Тоді нас душ десять чи більш з нашого села, ото староста написав такі довідочки, шо – дома остається, так мені написав, шо сестра там малолітня остаєця. А двох нас разом беруть – Катерину(сестра) і мене. Значить, треба щоб сестру ж доглядала дома одна, а одну ж уже тоді брали. В нас ше ж Наталочка ше жила, а він же того ж не написав. Або де мати стара, одна мати стара остається, немає з ким. Оце, отої Свиридова була, Потупина, оце їх самі мати, ну вони ж не старі були, ну він так уже ж написав. Тоді оце Гребіншина Улька була – ця, Цивинська, тоже двох заразом брали, а мати стара дома остається. Корнійовичова, оце Мухівнина Манька, тоже написав – дома остаєця стара мати, без догляду. Оце він нам, оце таку поміч зробив.

Коли ж вночі ото, глупої ночі, нагукують – отака й отака – пидийдіть сюда. Коли ж оце ціх, шо оце дав оці довідки, оце всіх ночью вивели з школи, щоб не дуже хто й бачив і ідіть собі додому. І через сіки времня, не знаю, нас ото погнали у Хоцьки, у радгосп. Там за Хоцьками є радгосп, ото там де німців поле обробляли. Німецьке поле було, власовська армія там була і ми ото там робили ціле літо любую роботу. І сапали, і садили, і жнивували, все насвіті, куди пошлють.

Примусові роботи на шляхах сполучення

Або як весна, дороги ж не було, щоб це викладена там дорога чи шо, а просто так, дерева навожують і оце заставляють, щоб оці ж люди ж, шо оце їх нагоняць – бере деревину і то вимощують де. Ото од Каратулі (с. Мала Каратуль) дерево на плечах. Навозили дерева здорового, довгого – сосни довгої. Оце между Виповзьками і Каратулею оце називалися Білі Комини (урочище). Там николи не могли вимостити, крім з дерева закласти а так ... Дорога ж ішла, ну вона ґрунтова була, там долини були, дощо, їх там не можна висипать землею. На Ташань там шлях був. Ото через те увесь мир ототам. Каждый день. Клали дерево, бо машини (німецька техніка) ж ідуть – прогрузають, а тоді засипали землею. Впоперек клали, робили так, як настил. А тоді весною, дак ото дерево носили. Оце йде, йде – впало, деревина придавила, до він (німецький солдат) прийде, як шльогоне тім – уставай. Мадяри там, німці були оце. Дерево носили, а тоді кучугури снігу – лежить, розтає воно, той, канавки викопують, щоб на поля вода стікала, щоб на дорогу не текла. Ото такі давили людей все времня.

Снігу було, така маса, шо оце розчищають кажин день – дорога щоб чиста була. Кажин день. Розчищають, оце вже дальше нема куди кидать – один припичок отакий накидають, ті стоять зверху, ці кидать туди, ті перекидають дальше – иначе не кинеш. Цілу зіму ходили.

Діяльність старости села

Ішли до старости (Канівець Іван Леонтійович), шо треба, до йшли до старости, щоб він там шось таке посприяв. А так більш яка ж влада була? Ото один староста був. Ну він такий був однак, не лукавий. Він трошки людям помагав. Казали, шо він трошки з партізанамі був зв'язаний. А бач, сидів (після війни в радянському концтаборі) однаково.

Про німецьких солдат

Були німці всякі, осьоде розказує баба Галька, шо у клубі стояли кіньми і прийшли бабі Марині кажуть, шо бабо спичіть нам хліба, нате вам мішок борошна. Баба ж напекла, до утра спикла і отако ж на привалку заклала ж усе. Коли він прийшов же, вона: “Забірайте ж осьо, я напекла”. А він каже: “Матка то ми вам, їжте. То ми вам принесли щоб ви їли”. Не взяв. Ото мез ними були хароші, а були собаки. Були якісь тоже ж офіцери видно, показує фотографію – сім'ю свою, дітей. Каже: “Якби Гітлер і Сталін зийшлися і лобами побилися,” – це розказує, шо люди не винні. Шо каже: “Нас гоняць – ми йдем”.

Радіо

Не було в селі. У людей забірали, якщо знали місцеві поліцаї. Баранчук Сашко і Сашуник на кладовищі натягнули антену і зробили детекторний прийомник, і слухали. Складався з двох лат, на які накинута проводи, які приєднувалися до прийомника.

Медицина

У Чобітьках (с. Пологи-Чобітьки) стара докторша травами помагала у войну і після, а так нигде никого. Всіх дівчат, шо до війни проходили курси медсестер, їх забрали у армію.

Записано О. Юрченком, лютий 2004 р.

Настя Степанівна Левченко 1925 р.н.

(с. Жовтневе (Студеники) Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)

Мої батьки були комуністи. Тільки прийшли німці, батька зразу забрало гестапо. Він партійний, був головою сільської ради. Ми вважалися партійна сім'я. Значить, до нас предвзято всі відносились. Селянам понаділяли то городи, то... і кожен пахав. В того конячина була, то пахали. Но, а нам як, то на горбі дали такий невеликий учасок, орать там не можна, копали лопатами. Батька забрали, а ми ж так. Сім'я була: батько, мати і нас троє. Ті двоє менші, а я була старша. А тоді німці як прийшли, то яказала забрало гестапо, так він у гестапо й загинув. Я точно не знаю, де він, чи його в Переяславі тут розстрілювали, чи вивезли десь у концтабори.

Про старосту і поліцаїв

Вони призначали. Там находилися ті, що при радянській владі, може, обіжені чим були. Знайшлися. Зразу знайшлися, повилазили наверх. І було так, що оце ми разом ходили в школу, були комсомольцями, я знаю, дружили. Хоп, німці прийшли. Він прийшов, став поліцаєм. Приходить він до нас. А де твій комсомольський квиток? Я кажу: "Мій – там, де треба, а твій де?" Кажу: "Де твій?" Но він нічого ото мені і не зробив. Як кажуть, можна було мене забрать, наказати. Но він, правда, ніде нічого не видав. Но один раз попалася. В селі були воєннопленні. І вони так жили, по людям. І от так трапилося, я не знаю, як воно вишло, що ми щось зробили таке, що нас треба було визивать у поліцію. Я уже забулася. І ото цей руський [поліцай] нас врятував. Заховав нас. Він нам сказав: "Ви будьте на сторожі". Таке-то і таке донесли на вас уже.

Про підпілля

А воно так, батько, поки ще був не забратий, так він підтримував зв'язки і по суті сказать, підпілля було. Я знаю, що ми ожидаємо, чи не іде хтось з болота у село, наші. Ми це знали. Листівки десь він доставав. А де? Був учитель у нас перед війною, поробив він у селі і, видно, так ото з батьком моїм дружив. І він, по-моєму, той учитель, був зв'язаний з підпіллям, що там, за Дніпром, бо він сам із-за Дніпра. І він, оце, по-моєму, був у цім об'єднанні. І ото листівки чи якісь відомості про радянську армію він приносив. Я знаю, посідають тихенько, щоб ніхто не бачив, і з батьком балакають, вчать. То, може, донесли і на батька. Його миттю забрали. Оце воно так тянулося трохи, де які комісії. Той, що був головою колгоспу, – розстріляли. Тоді один чи коня не так підкував, чи не знаю що – повісили привселюдно. Це я вже це бачила. Залякування таке було. Ну і свій поліцай був падлец такий, що видав багато людей. Багато видав.

Я знаю, що мій батько опинився на території окупованій. У війну вони всі потрапили у армію. Призив був спеціальний тих, були як броня. І тоді їх у оточення під Києвом, німці оточили. Він утік і у Помоклях у своєї сестри на горищі ховався довгий час. Но ховаться довго не можна, там місяців скільки. Він прийшов у село. Тут почалося гоненіє і тоді забрали його. Но забірали уже, я дома не була, бо нас зразу у Германію забрали. І я уже була в Германії, мені з дому написали, що гестапо забрали батька.

Про вивезення до Німеччини

В 42-му році весною, в травні місяці забрали. Нас просто добровільно загнали всіх, посадили, на станцію одвезли, вагони-товарняки підігнали, позаганяли нас туди. Були такі, що й тікали, хлопці, но а ми уже, дівчата, так знаєте, уже сидимо собі в вагоні – везуть – куди везуть. І потім уже в Германії узнала, що батька забрало гестапо і немає. Нас забрали, оце з одного села, нас було двадцять п'ять дівчат, і робили ми всі в одному місті, на заводі. До війни вони там виготовляли таке господарське, прикраси різні, люстри оздоблювали. А в війну окремі цеха перейшли на переробку для війни. Баки бензинні до самольотів паяли

там. Сварку робить, дак оце руських як поставлять, дак уже і руська швайне було і шо хочеш. Я робила по суті на сварці, так дірку зробиш таку, дірку таку, хай він уже лата – не лата, но то вже брак. Так ото підійде і каже “У русіш швайн, комуніст”. Голодні були, нас багато мерло. Ой, як згадаю, так то страшний суд. І жили в лагерьях у бараках. Ми жили там всі разом. В цьому таборі, де я жила, в лагері цьому, так тут були різні, поляки там, а це руські, українці – це разом ми були. І оце ми були і з нами ще з західної українці. Но з західної українці, я вам скажу, що було багато підлих. Якось так вони відрізнялися від українців східних.

Записано А. Пилипенком, липень 2003 р.

Людмила Андріївна Луговик 1922 р.н.

(с. Дем'янці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)

Про окупацію

*Луговик Людмила Андріївна
1922 р.н. с. Дем'янці*

Я слухаю по радіо скільки вони всього брешуть. От приклад я свій наведу. Я жила одна. У Германію я не пошла, в мене була мати і нас було п'ятеро дітей. У голод четверо вмерло і я одна осталася. То мати вже не хотіла, щоб де я ділася. А в Германію брали, це так, тебе, мене, туди, сюди. А другий раз набор був мобілізовано як в армію, по годах. Із 1920 году і по 1925. А я з 1922 була. Я підійшла туди. Брали усіх на світі. Мати за мене поїхала, думала, що вернеться. Коли забрали, не вернулася. Я осталася сама. На роботу кожний божий день гонив бригадир. Осталася я викопать яму, щоб закопать картоплю, а просо не віється. Вийшов староста, каже чого не віється? А бригадир каже, я посилав таку то і таку, чогось вони не прийшли. Приходить поліцай, забирає мене з вінтовкою до старости. Він до мене, чого ти не вийшла? Я кажу, що я не вийшла через те, що я осталась закопать у яму картоплю. Вже холод настає, а в мене погреб не має. Стоїть шкаф, а на шкафі лежить, косою сплетена... та що бить, пльотка. Він бере ту пльотку і ще не вдарив, а я як закричу. А сидять два поліцаї і вони кажуть, що Олександр Степанович не бийте. Вона дівчина молода, вона на роботу кожний день ходила, вона справиться. На шо ви її будете бить. Ото так було оставаться. Тоді всі ішли на роботу.

У вас в селі з німців хтось проживав?

Так ні, а як уступали, то їх тут було чорт знає скільки.

Про початок війни

22 червня почалась війна. Ми були в городі (місті), коли сирена як закричить. Кажуть почалась війна, почалась війна. Люди все своє збирають, коли і літак налетів. Я поки прийшла, тут сільська рада була через річку – уже мобілізація. Уже людей хтозна скільки, вже чоловіки з торбами, жонки із дітками їх випроводжають.

Про присутність німців

Вони (німці) у нас не довго. Вони старалися, тут у нас Дніпро, туди за Дніпро наших гнали. Так вони у нашому селі... Отам у Харківцях більша остановка у них була, а тут у Дем'янцях вони мало, тільки перейшли. 22 червня почалась війна, а 23 вересня уже німці були. Ото стільки воювали. Вони собі пішли, а ми тут жили. Колгоспи були, бригади. Розтягли, розділили. Оце тобі конячку і мені, або на двох одну, плуга. Вообщем, що не було то розтягли. І ото 1942 і 1943 рік до вересня місяця, ото люди самі жили, пахали.

Ми собі старосту вибрали самі. Люди зійшлись селом і сказали, що нам оце цього поставте старостою. Він не хотів, отказувався, а люди тільки за його. Так як вже німців вигнали і наші прийшли, так ходила жінка і всі люди розписувалися, що він не в чим не винуватий, що ми самі його селом вибрали.

Чи залишився колгосп при німцях?

Така робота яка була, така і залишилася. Вони землі нам прибавили, города десь з пів гектара.

Про податки при німцях

Як корова була, то й молоко носили, і яйця носили, здавать треба було.

Можливо на дерева?

На дерева, то вже як наші війшли, так воно ж було все розбите. Ішов фронт, все побите, все розбите, то треба ж було десь кошти брать. То платили і позику, платили й налоги, і дерева щитали і сотки.

Про церкву

До війни була, а тоді роздробили, да перенесли на стадіон, да думали зробити клуб. Коли війна. І так воно все і пропало.

Німці не робили спроб відновити церкву?

Хата була, в ній церква. Був там чоловік та бабки старенькі помагали. Хто хотів той шов співать, хто знав.

Записано Т. Нагайком, липень 2003 р.

Марія Савівна Дзюбенко 1920 р.н.

(с. Гайшин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)

*Дзюбенко Марія Савівна 1924 р.н.
с. Гайшин*

Про землю

Було, щоб кожен брав собі, а як оброблялося не докажу.

Німці були у вас на квартирах?

Були. Офіцер отут лежав. Телефон був у вікно проведений. Молодий такий був, як я на года і худенький. А зайшов в шинелі, такий страшний, картуз ото у їх такий величезний. І до матері: "Матко, курки, яйкі." Мати каже нема ні курей ні яєць, нічого нема. Він у шафу і в комору ходив, а потім остався на квартирі у нас. А тоді і каже мені: "Марушка – бо мене Маруся звать – ваші писали, що ми як прийдем то будем вас насилувать і забіратимем усе." А я кажу: "Чого ж ви лазили в шафу да в комору ходили?" А він: "То я просто за інте-

ресом.” Був у його денщик Йоган, да все було. Світла не було, а лампа. Буває читає пісьмо от брата. “Та чого це ти плачеш Йоган?” Убили брата руські. “Рус бум, бум, бум!!!” Убили брата, а чотири кіндер остались.

Як поводитись з людьми?

Не знаю. У нас на початку нічого поганого не робили в селі. І в хаті були, так нічого. Но ми ж їх боялися.

Вони себе вільно почували?

Ні, теж боялися. Це ж він офіцер був, молодий, то вони ці позакривали ставні тільки вікна, і вартові стояли. А йому був день народження, так прийшло ще три старіших до нього. Одна пляшка вина цілу ніч стояла, пили потроху. І я нічого ж по німецькі так тоді не понімала. Тільки чую шо він каже: ”Рус на Шаркав (на Харків) бум-бум”. Такий старий да повний, а наш худенький слухає, слухає. А я на печі голову підніму подивлюсь. А він: “Марушка спать, Марушка спать не слухать.” Я кажу я вас не понімаю. І так цілу ніч сиділи, нічого поганого не робили.

А їсти кисіль варили, ягдовий або сливовий, так як наварять, то він просив: “Матка, дай шліхтика.”

У вас брали продукти?

Ні – своє. Возили їм. Кіньми приїхали, великі коні в них були, приїхали да сливу зламали. А моя мамо вийшла та каже, по своєму ж: “Хлопці, що ж це ви зробили.” А він добрав. “Матко, шитко єдно война.” Всьо равно война, можна було ламать. А так великої шкоди не робили. Свині брали. Тут у сусіда свиню забрали.

За що?

Нізащо, їм треба. Так обсмалили її, порізали і жарили. Дехто потерпав, у нас нічого не брали в нашім господарстві, а у людей брали.

Записано Т. Нагайком, липень 2003 р.

Антоніна Остапівна Глоба 1911 р.н.

(м-н Борисівка м. Переяслав-Хмельницький Київської області)

*Глоба Антоніна Остапівна
1911 р.н. м-н. Борисівка*

При німцях

Поліцаї били, гонили, щоб окопи йшли копать на Дніпрі, щоб не пройшли красні. Я ховалась. Чого я піду? Я жила в Глибовці, а заховалась в Борисовку. Взяла свою дівочку і прийшла.

Умерла у мене мати, так я ходила в Бір, там дядько в мене жив, так я ходила хвалиться, шо в мене мати вмерла. А тоді, як я ввійшла в бір, я глянула – Красна армія. Я думаю де ж це я. Я ж йшла німці були. Коли сіла на пеньочку, а жінка каже, чужа там: “До кого йдете?” Фамілію назвала. Осьо хата. Я ввійшла, а дядина каже: “Це партизани.” Тут каже тисяча партизанів. Ми, каже, це всі хати їсти варимо. Ну я ж погостювала, сиділа там картоплю чистить помагала.

І жінка нас засунула в хаті. У неї два хлопці, моя дівочка і я. Сиджу на печі, замок вісить, а вона пішла в город. І він

мене знайшов, поліцай. Вскочив: “Треба родіну захищати, а ти ховаєшся?” Кажу: “Я захищаю родіну, тільки не вашу.” Він мене бив, становивсь на шию, коси рвав на мені. Прийшов староста, а він поліз по ножа. Каже: “Прийдуть красні, ви одначе моїм дітям очі повитягуете, так я вам повитягую та вашим дітям.” Я як крикнула: “Господи мій, ти ж бачиш, що ж мені робить уже?” Став староста на вікні і каже: “Йди уже, там люди назбиралися до Дніпра вести, чого ти з нею так довго возишся?” Тоді він побіг, а староста каже: “Ти думаєш ти йому нужна окопи копати, ти в Бору була?” Кажу: “Була. Я ходила... Моя мати вмерла, я ходила дядьку жаліться.” Хто тобі, каже, повірить: “Його завтра уб'ють. Ти чула скільки партизани побили поліцаїв. Він зараз же тебе уб'є, прийде і уб'є.” А сестра жила в сусідній хаті. Почула крик, прийшла от берега, витягла окно в спальню і каже: “Тікай.” Так я річку перебрела. Як я її перебрела не знаю. Упала на березі відхвиль, а він вернувся, поліцай, а мене вже немає, так він стріляв у очерет. Думаю уб'є зараза. Я в сад перелізла, а в саду гуща. Перелігла в одну хату, крайню. Гола, обідрав же все на мені, в одних трусах, у крові я, коси обірвані. А там сваха моя, каже: “Давай я тебе перевдягну.” Кажу: “Ховай, за мною женуться.” Коли в городі трах-бах – партизани зайняли Переяслав. І я уже не боялась, ішла. Прийшла я додому, забрала свою дівочку, пішла в Глибоку.

Як себе поводити німці у селі?

Всяк поводитися, це німці. Один каже німець, трохи по нашому балакав: “Ви живете як свині. У нас в Германії ніде смітнички не побачиш, чистота, культура.” Я кажу: “Чого ж ти пішов до свиней.” Каже: “Аби не пішов, то мені б пуля в лоб.” Ви знаєте, після війни з німцями і в нас стали культурно жити.

Записано Т. Нагайком, липень 2003 р.

Андрій Іванович Хетяник 1928 р.н.

(с. Вовчків Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)

При німцях

Всякі були і німці. На постої були. Вони і в нас у хаті жили. Ще жив якийсь і начальник, дак в ранці приходять до нього на доклад, та чоботи у них ковані, до порога тільки дійде і клацає, докладає, тоді до стола, а цей за столом сидить.

Чи перероблювали вони господарство на свій лад?

Не перероблювали. Був у Гланишеві німець, “гебіте” на нього називали. Це він був на Вовчков, Гланишів, Пристроми і туди напевно Гайшин і Харківці, но він не такий був шо зловредний. Грабежі зразу були, це як на постої вже вони жили, то не так. А зразу як зайшли, то грабежі були. Нишпорили і по хатах і по погребях, і де яку цінну річ побачать – забирають.

Які речі вважали цінними?

Платки, в основному вони на платки, одягу ні, у них моди не було на таку одягу.

Німці якісь роботи виконували по господарству?

Робіт ніяких не виконували, в основному наблюдали.

Під час окупації було у людей якесь дозвілля?

Ніякого не було. Молодьож по хатах збиралася, хто ста-

*Хетяник Андрій Іванович
1928 р.н. с. Вовчків*

рші, мого возрасту, ніде не збирались. І вообщє, яке дозвілля, як ночью ловили і забирали у Германію. Ото дозвілля на гору заховаться, або на болото в очерета от поліцаїв, щоб не забрали.

Чи були охочі їхати до Германії?

Ні. Охочих не було.

Про пошту

Пошта якась була, бо ті що в Германії були то писали пісьма. Підводою їздили в Переяслав, привозили пошту, а тоді поштар розносив.

Про медицину

Фельдшер був один. Раньше була малярія, перед війною, так від малярії лічив. Перед войной і в войну був.

Чи надавала сілрада допомогу родинам загиблих?

Ні. Хіба що по заявах, но це одиничні случаї. Було у 46-му, 47-му году, так організували таке, що пекли хліб у колгоспі і виходять на жнива чи сіно косить, там повар варить суп, і кожному миску супу того і хліба давали. Це колгосп організував.

Записано Т. Нагайком, липень 2003 р.

Марія Юхимівна Забіяка 1930 р.н.

(с. Стовп'яги Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)

При німцях

Тоді жили гірше, жили трусилися. Тоді свиняку, як хто замітив чи староста розказав, то німці забирали.

Якесь дозвілля збереглося?

При німцю нічого його не було. В Німеччину ловили, так боялись і сходиться. Я ще мала була: приїхав якийсь концерт-гіпноз, в школу. Зі старших ніхто не пішов. Побоялись що можуть там зачинить і на Германію отправить, а дівтора побігла. І знаю номерок (білет) був 5 рублів. Українські були гроші, дівчинка на п'ятьорці. Дав мені батько п'ятьорку, і я пішла в школу на той гіпноз. Там таке показували: не виливається вода... таке. Ото один раз. Боялися і співать. Де ото гуляють дівчата і бояться.

У 41-му забрали чоловіків, а матерів гонили окопи копать, на Бір. Думали, що він [німець] буде йти з тієї сторони. Коли він пішов на Мироновку, да обійшов у круг. До нас як уступили німці, то нас лякали, що вони страшні і з рогами. Як увійшли, то дали по 50 соток землі, дозволили коняку тримать. Наші як отступали, то покидали усе. Як землю пахали, то для німців.

А вам якась частка врожаю припадала?

Крали. Хоть як не боялися, а таки трохи припадало. Податок тоді накидали на худобу. В нас тютюн сіяли для німця і я ходила. Вергун і турецький табак його називали. Я за матір ходила помагать в 43-му году. А тоді його звозили в Комуни. А в комуні до війни були стайні і свиноферма була і корови були. В нас до війни тютюн не вирощували, а валеріану і коксогіз. Стайні порожні були так тютюн вшали й сушили. У 43-му німець як отступав так підпалив оті стайні і табак погорів і усе. І копи палив – гречку. Ми у лісках сиділи та дивилися.

Чи заборонялося при німцях на базарі продавати продукти?

Забороняли. Молоко, яйця – щоб німцям здавали. Це пізніше після війни накидали плани, тоже великий податок. А тоді не накидали, просто корова є – кожний день неси і все.

Записано Т. Нагайком, липень 2003 р.

Мокрина Йосипівна Сонько 1921 р.н.*(с. Велика Каратувль Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)*

*Сонько Мокрина Йосипівна
1921 р.н. с. Велика Каратувль*

Про повернення додому

Нас везли у Запорізьку область. Прямо не порозвозили, як я, наприклад, з Київської. Саме жнива. Кого забрали на Донбас, а кого на завод. Я та мої подруги, ми попали в сільське хазяйство. На жнивях були, пшеницю в'язали. Там сади великі були. Ми абрикоси збирали, а тоді виймали кісточки і їх розчиняли, щоб вони сохли.

Ви на цих роботах робили за гроші?

Та ні за що.

Як ви дістались додому?

У Дніпропетровську одна жінка каратувльська жила. Ми збиралися, свої дівчата, і та жінка нас лодкою через Дніпро перевезла. І вона нам і машину найняла. Ми посідали і вона нас везла, а ми вже зверху на грузі на якомусь сиділи. Їдемо до Дніпропетровська, дощик почав крапати, а мені хазяйка дала такий великий зонтик. Роздобрилася, каже, може де буде такий великий дощ то хоч накриєшся. Я розвернулася, думаю подивлюся. Я ж тут три годи була. Все мені знайоме. В Дніпропетровську скрізь же бувала. Тільки повернулася – де мені в очах показала моя мати. Я як крикну: “Мамо.” Коли жінка отділилися з попід стіни, там їх чимало сиділо, я тоді постукала до шофера, щоб спинив. Коли так і є – підходить моя мати. Вони їхали по нас. Одна дівчинка, товаришка, написала пісьмо, що ми в Запоріжжі, шукайте нас. Підходить, не в якому там одязі, платок, мені кажеється полотняний, як жебрачка. Коли давай відлітяться ще і ще. І прийшли всі. Моя мати за всіх нас заплатила 700 рублів шоферу. У Дніпропетровську ми тиждень жили, бо так пароплави ходили – в тиждень раз. Я ще їздила туди де я на квартирі була, за Дніпропетровськом. Там і конспекти і одежа і все-все. Що тільки я приїду і поїду з ним усім у Керч. Нікого дома там не було. Дивилась, дивилась. Забита хата, а де вони хтозна.

Записано Т. Нагайком, липень 2003 р.

Настя Іванівна Горяєва 1920 р.н.*(с. Сомкова Долина Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)***Про колгосп та прихід німців**

У колгоспі як були уже після війни так ми починали з нуля робить. Нічого не було. Сараї строїли, все строїли, а оплачувалося, кіло пшениці дадуть або десять копійок тільки було. До війни і скоту було багато, корови були, все було. Ну воно під війну все розпалося. Порозбірали, що там було, порозтягували. А німець нічого не організував. Вони тільки перейшли через село, пошли десь. Тут може з тиждень побули, а тоді вернулись оп'ять йшли. А ми були дівчатьми, так ми туди аж на край села [сховалися]. Там одна жінка жила, так ми до неї на ніч йшли, боялися їх. А вони ж у нас у хаті були тоже. Штаб був у хаті. А в ранці я прихожу, так німець дививсь-дививсь, і матері моїй каже: “Ми ні-ні, хай дома. Нас повісять тоді”. Поліцаї були у нас і староста був.

Чим вони займались?

Як при німцях, то з сараїв витягували свині, таким зацікавились.

Про податки

Якщо у когось дві корови було, а не одна, чи більшим був податок?

Я не знаю щоб у когось їх дві було, по одній. Ми при німцях так і жили, однаково. У колгоспах робили як і до того. Тільки, що боялись дужче.

Чи була обідня перерва для відпочинку?

В обіді додому приходили. Підем на поле рано, ще тільки сонце сходить, а в 12 приходимо і до 2 часов дома. Пораємось, сапаємо дома, а тоді йдем опять на поле.

То ви і обідати встигали і вдома робить?

А вже ж не лежали. Тоді ми молоді були, здорові.

Про відхід німців

Як назад вернулись, так і клуні палили у людей. А як вперше заходили в село і йшли туди далі так такого не було – не палили. А як наші гнали – тоді.

Записано Т. Нагайком, липень 2003 р.

Домаха Григорівна Чабан 1923 р.н.

(с. Сомова Долина Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)

*Чабан Домаха Григорівна
1923 р.н. с. Сомкова Долина*

При німцях

При німцях тут нічого не було. Ні школи ніяких художніх колективів. Ніхто нічого. Всі боялись, у Германію загонили.

Що в селі змінилося при німцях?

Змінилися. Люди ж боялись. Угнали в Германію. Ховалися, ловили. То страшне дело було. Не стало того, що й було. Воно ж німці позаграбастували усе. У кого може ікона яка була або що. Так і то позабірали. Вони все забирали. Вони прийшли до нас у 1941-му році 20 вересня. Як виходили, то палили і хліб і все на світі палили.

Чи відбулись якісь зміни у господарстві?

Вони не змінили, так люди і робили. Тільки ж вони забирали врожай до себе в Германію.

Хто уособлював німецьку владу в селі?

Сільський староста у нас був і ще голова громадського господарства, так воно називалось. Ну так вони не дуже, німці, господарювали. У Помоклях комендант був, так оце як приїде, як тільки запізнимось на роботу, особливо хлопців, як чуть не сім часов, на полі уже, або в пів восьмої [прийдуть], так пльотки такої дає, що ого. Так там один каже: “Це я переїжджаю з поля на поле”. То переводчиця каже: “Це він там кончив і переїжджає”. Тоді перестав бить, а то б’є.

В окупацію не було ні лікарні, ні пошти не було ні поштаря, ніяких ні газет, нічого. А до війни ж було. До війни пошта і лікарня у нас була в Студентках, а після війни стали у [нашому] селі.

Записано Т. Нагайком, липень 2003 р.

Тетяна Сергіївна Дубик 1923 р.н.*(с. Козлів Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)**

*Дубик Тетяна Сергіївна
1923 р. н. (проживала в
с. Комарівка) с. Козлів*

Період війни

У війну жили трудно. Робить нікому було, чоловіків не було, а баби самі. Вісім кілометрів чи дев'ять пішки туди і назад [на роботу]. Як жнива, то як поїхали, то вони додому не приїжджають поки не кончать жнива. І по тижню були. Як діти малі, то вранці поїдеш – увечері додому приїдеш. Вранці коли хочеш вари їсти, а вранці знову на поле. А дітей, як вже хто дома старіший є, то на того покинуть. А я знаю, вигнав бригадир мене на поле, а дівчина [дочка] тоді не велика була, заснула, ще й сусідську дівчину погукала, послули. Я приїхала з поля, вони закрились. Я гуркала, гуркала, коли голова колгоспу йде. Що там таке Тетяна. Кажу не відкрию. Він каже ходьом до нас, а в нього син Петро невеликий. То ти, каже, шибку витягнеш, а він залізе, тобі двері відкриє. Ото так жили.

Німці колгоспи залишили?

Так і було.

Ви німців бачили?

Бачила. Ланкова прийшла до мене загадувать роботу, коли бачимо, люди тікають на кущі. А ми вийшли з тією ланковою, нам нема куди. Так ми на хату вилізли, не на верх, а в середину на гору і драбину витягли. Полякалися, що вони кругом хати підпалять і ми погоримо. Вже сиділи ми сиділи – не чуть. Тітка жила через одну хату, прийшла і гуркає [стукає]: “Дівчата, вже злазьте і йдіть. Вже їх немає, поїхали”.

**Під час згадуваних подій проживала в с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну, нині затоплене водами Канівського водосховища.*

Записано Т. Нагайком, липень 2003 р.

Петро Єгорович Близнюк 1928 р.н.*(с. Студеники Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)***Про окупацію**

В 1941-му році войшов німець. Тоді була в мене сестра ще, старша од мене на год, наші порозбігалися, а німець не владнався і вона заболіла. Апендицит. Нікуди везти. Апендицит лопнув і вона вмерла. А через місяць получили переказ, що і батько в плену умер. Він у мене був на броні, так їх забрали неворужонних, погрузили на станції, пішов на Яготин, сюди. Їсти взяв якусь торбинку і все. Попали вони в окруженіє десь тут в Лубнах, без оружия, без нічого, а тоді в лагерь, з лагерь в Кременчук. Нам переказали, що [він] в Кременчуці. Дід запряг коні – і на Кременчук. Приїхав, а їх перегнали в Кіровоград. Через Дніпро німець не пускає нікого, крім воєнні ідуть і все.

Близнюк Петро Єгорович 1928 р.н.
с. Студеники

Якою роботою ви займались при німцях?

Волочив у колгоспі кіньми, їздив скиртував. Усе що можна було.

За це вам щось давали?

Давали по чотири кілограми просяної муки, а ми держали поросята і городу давали вони, здається, по гектару. У нас ото два номери щиталось – то було два гектари.

А до приходу німців скільки у вас було землі?

Тридцять одна сотка, а тоді німець давав більше нам на городи.

Записано Т. Нагайком, липень 2003 р.

Галина та Єлизавета Мельники

(с. Плешкані Гельмязівського р-ну Черкаської області)

Чи не пам'ятаєте ви як німці приходили?

М.Г. З першого дня послали на окопи (радянські), над Дніпром. Раз у тиждень приїжджали додому, не вспієш і коржа спекти, як уже знову гукають на окопи. Коли їде солдат і каже: “Скорей, тікайте”. Ми втекли у Решітки (село). Коли налетіли бомбардувальники і почали бомбити. Німців постійно у селі не було. Коли вже німці відступали то забігли в хату і написали, що шістнадцять душ німців будуть спать. На другий день німці прийшли ноччю – Постели! Що я їм постелю? А вони сердяться. Знайшли борошна і загадують щось напекти, бо курей нарізали та понаїдалися. А один якийсь каже, п'ять “кіндерів” (дітей) дома, і одно пісьма пише.

А сестрі (М.Є. – без ноги) кажу іди до людей, там тобі спокійніше буде. А вона каже: “Куди я піду”. Коли один тягне її на город, дрантя яке осталося повитягував.

М.Є. Одно нишпорять і на долівці, де яка тряпка то переверне. А тоді мене з хати пхає, та як перечепиться через поріг, а я зверху на нього, та як закричу.

М.Г. А мене один як узяв за шиворот і кудись тягне. Прятягнув у якусь хату, а там купа курей лежить, то ми патрали, а він сам у чавун складав.

Німці як відступали школу запалили, сараї (на фермі) запалили.

А школа при німцях робила?

М.Г. Робила. Спочатку стояла, а потім і учительки якісь появилися. У школі і паски при німцях святити. І всеношну у школі правили. А тоді вони вікна двері повибивали і підпалили школу.

Записано О. Лукашевичем, липень 2003 р.

Макар Федорович Біляй 1923 р.н.*(с. Гайшин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)*

*Біляй Макар Федорович
1923 р.н. с. Гайшин*

А при німцях церква працювала?

При німцях вона й почалася, вона в нас до німця не працювала. Так стояла, то зерно було. А при німцях якийсь там появилася батюшка, з Києва чи з куди, і відкрили церкву. І тоді як і наші війшли, вона так і осталася люди знов позносили ікони, рушники і більше не займали їх.

Чи були Ви на фронті?

Моя війна почалася від Букринського плацдарму і дійшов я до Праги.

Чи можете ви порівняти як жили люди за кордоном і як жили тут?

За кордоном було краще ніж у нас, і дороги були. Особливо в Німеччині, чого він (Гітлер) ішов війною так я й не знаю. Там було як зайдеш у підвал скільки тієї консервації, я її зроду не бачив. І все “закатано”, м'ясо, курі, що хоч. Німці добре жили, чехи добре жили, гірше за нас ніхто не жив. Польща й та краще жила.

Хто із наших людей там був, хоч і робили важко але й харчувалися. І через 58 років з людьми розрахувалися. А у нас ветеранам – мізерна пенсія.

Записано О. Лукашевичем, липень 2003 р.

Анастасія Євдокимівна (Савчук) Недавня 1926 р.н.*(с. Козлів Переяслав-Хмельницького району Київської області)****Про переховування**

Як вони входили та ловили ото ж в Германію... В Германію, як ловили людей, так мій батько... такий гній було зачерпають і кладуть тако ж, купа. Так в середині зробили мені ход, щоб я там [ховалась]. Брати ж на тому, на війні були, а я туди, якщо німці ловлять, то туди ховають, так заховаюся. А тоді раз... в мене батько зробив труну раніше та поставили в нас на горище в кладовій. То приїхала двоюрідна сестра моя. І тут німець гониться, шукає ж, ловить в Германію. Так мене ж тоді сюди, у мене ж схованка у гної там. Він же у гній не влізе. А де ж Марусю дить? Так батько тоді Марусі [каже]: “А ну лізь на гору та [лягай] у труну”. Лягла вона в труну, а він закрив і так вона той... Коли німці влізли на гору – шукають. Шукали на горі, а тоді полізли, оглянувся один, щось жеркав [говорив], тоді вернувся. У труні ж вона лежить, і не могли її взяти через те, не догадалися. Так ото так було.

Записано А. Пилипенком, липень 2003 р.

** Під час згадуваних подій проживала у с. Гланишев Переяслав-Хмельницького району Київської області.*

Параска Митрофанівна Філіпова 1922 р.н.

(с. Гречаники, хутір Веселий Переяслав-Хмельницького району Київської області)

У нас колгосп був, як німець зайшов, а тоді все розбили, розвалили, не стало колгоспу. Палили німці, і ферму попалили, розібрали все, нічого не осталось. При німцях буряки копали. А нас німці пірали шлях очищать зимою. Такі кучугури скрізь та грязюка. Так ми, нас оце як виженуть, да чистимо отой сніг, оце поки день. Раз я як не пошла, так мене, була школа, да комендант же був. Да поліцаї наші як прийшли – визиває. Дак він, як зачинив... Покойна Ольга вмерла вже... Зачинив, да до ранку нас держав, да як трахав кулаками, а батько покойний попід хатою ходив, попід школою, да переживав же за мною. А тоді туди [зайшов]. Так ми за лопати і на шлях. Ото так робили ми.

Записано А. Пилипенком, липень 2003 р.

Любов Андріївна Тулуб 1926 р.н.

(с. Гречаники, хутір Веселий Переяслав-Хмельницького району Київської області)

Робить почала при німцях, гонили ж і на дороги, і на роботах отут сільськогосподарських. І коло молотарки було мішки тягаємо ці. Німці позабірали при відступі все, що їм цінне, осталося те, що їм як непотріб. Продукти всякі позабірали. Ніхто ж його із людей не взяв. Як німці стали, так і почали на роботу гонить. Підлітки, воно ж не способне ще нічого, а вже мусили робить. Нічого не платили, я такого не помню, не пам'ятаю, щоб плату яку получили, а робить... Знаю, я ще ж і мала була, ще невелика, на жнива вже почала ходити. Учили старші жінки снопи в'язать... Вобщем сільськогосподарські роботи.

Записано А. Пилипенком, липень 2003 р.

Катерина Іванівна Туник 1930 р.н.

(с. Велика Каратувль Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)

А при німцях тут якесь господарство було чи ні?

У селі як німці ішли то розібрали все коні, корови, мати притягла одного коня, так ми його підводили бо він не міг встати. Ми пошти і не орали ним, він так і здох.

... Вони трохи тут стояли. То прийдуть а у нас п'ятеро дітей, а німець показує фотокартку і називає дітей по імені каже, що і у нього троє.

Записано О. Лукашевичем, липень 2003 р.

*Туник Катерина Іванівна
1930 р.н. с. Вовчків*

Марія Павлівна Хруль 1924 р.н.

(с. Чирське Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області)

Хруль Марія Павлівна 1924 р.н.,
Грицан Григорій Миколайович 1928 р.н.
с. Чирське

При німцях.

Пайок давали, на місяць муки намелють.
Вівсяний хліб давали. Ви б не їли того. Ми
терплячі – їли все. Ви б цього пани не їли, ви
тепер мазані.

Записано Т. Нагайком, липень 2003 р.

Науково-популярне видання

Джерела пам'яті

Історико-краєзнавчий альманах

Випуск 1

Народжені для випробувань

Упорядник

Нагайко Тарас Юрійович

Комп'ютерна верстка: Марії Логош

Титульна сторінка: Сергія Вовкодава, Малявської Інни

Редколегія не обов'язково поділяє точку зору авторів публікованих матеріалів. За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела відповідають автори публікацій. Редакція зберігає за собою право рецензування, редагування та скорочення наданих матеріалів.

Адреса редакції:

08401 м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського 30, кімн. 222
тел. 8 (04467) 5-17-13, e-mail: phdpu_oralh@mail.ru

Підписано до друку 29.03. 2007 р. Формат 60x84 1/8.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Умовно-друк. Арк.. 26,97. Зам № 38.

ТзОВ Видавництво «Астон», м. Тернопіль
Вул.. Гайова, 8 тел. (0352) 52-71-36
Свідоцтво ТП № 28 від 09.06.2005
E-mail: Zbut@utel.net.ua

Видруковано в ТОВ "Гал-Друк" м. Тернопіль